

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B

842,076

BRARIE

OF

M

I

M

M

M

M

M

M

M

M

THE LIBRARY

BRARIE

M

M

M

M

M

M

III 1453

ЕТАР ДРУГИ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ

КАО ВЛАДАЛАЦ

НАПИСАО

Др. А. ТОМАНОВИЋ

Ц Е Т И Њ Е,

Д Р Ж А В Н А Ш Т А М П А Р И Ј А

1896

1027669-235

Tomanić, Lazar

ЊЕГОВОМ ВИСОЧАМСТВУ

КЊАЗУ НИКОЛИ ПРВОМ

СРЕЋНО ВЛАДАЈУЋЕМУ ГОСПОДАРУ ЦРНЕ ГОРЕ

О ДВЈЕСТИГОДИШЊИЦИ

ПРОСЛАВЉЕНЕ ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋА-ЊЕГОША

НАЈПОНИЗНИЈЕ ПОДНОСИ

ПИСАЦ.

DR

152

.T65

ПРЕДГОВОР.

Димитрије Милаковић, завршујући своју историју Црне Горе доласком на владу Петра II-га, изразио је наду, да ће брзо који србин описати дјеловање, којијем је Петар II као господар, заслужно славно име. Али послѣје доста опширне бесједи, коју је д-р Јован Суботић држао на парастосу, што је био приредио књаз Михајил Обреновић овоме црногорскоме господару у Бечу, која је бесједа изашла у Љетопису Матице Српске, прошло је скоро тридесет година вокле је В. М. Г. Медаковић издао у Новој Сиди књигу под наслодом: П. П. Његош, посљедни владајући владика црногорски. У овој књизи покуљене су само личне успомене пишчеве и причања савременика, без икакве критике; као што је у Dubrovniku год. 1874 Вук Врчевић писао о Петру II-ом по усменом предању, више за забаву као добар приповједач, него ли за науку. Г. професор Свет. Вуловић написао је у првој Годишњици Чутићевој 1877: Петар Петровић Његош, пјесник српски -- али ту нема ништа о владалачком дјеловању Петра II-ог. Г. Дучић у својој књизи о Црној Гори, год. 1874 у Биограду изданој, доста је погрешно писао о том дјеловању, што је у другом издању својих књижевних радња год. 1893 исправио. Кад се још додаду успомене Љуба Ненадовића из болести владичине у његовијем писмима из Италије, то је све важније што има у српској књижевности написано о Петру II-ом; и када све то прочитамо, ми не можемо ни издалека добити прavoг појма о владоцу; што више, ми отуда зачинемо о њему крити појам, и готово не би жељели ништа више да чујемо, чисто бојећи се, да владалачки

рад не буде на штету имена великог српског пјесника. Тако мјесто да је у српској историји засијало славно име Петра II-га и као владара, што се надао најбољи познавалац и његов и историје Црне Горе, ми видимо сасвијем обратно.

У то излази у Москви г. 1887 дјело проф. П. А. Лаврова под насловом Петаръ Петровичъ Негошъ, владыка черногорскій и его литературная дѣятельность. У предговору овога дјела вели се: „У почетку аутор имао је намјеру, да се ограничи само на излагање књижевнога рада владичиног, али за вријеме свога путовања по српским крајевима, њему је пошло за руком да се упозна на Цетињу и у Дубровнику знатином количином докумената, који се односе на историју Црне Горе за вријеме владања Петра II-га.“ Благодорски благонаклоњеној пажњи Неговог. Височанства црногорског Књаза Николаја, аутору је било допуштено, да се користије богатијем материјалом из тога доба, који се налази у дворском архиву. К' допуњетју тога материјала аутор се користио и архивом руског консулата у Дубровнику. И тако је помоћу тога материјала аутор могао саставити први дио свога дјела, у ком се наоди преглед владања Петра II-га.

Ово је био први зрачак свјетлости спуштен на владички рад овога господара црногорскога, и ово је дјело г. Лаврова учинило такав утисак у српским књижевним круговима, да је била изражена потреба, да се ово дјело на српски преведе.

Одма за тијем, г. 1889, изашла је у Петрограду књига под насловом: Петаръ II (Раде) Петровичъ Негош владыка Черногорскій од П. А. Ровинског. У своје предговору наш пријатељ г. Ровински каже, што га је побудило, да напише ово своје дјело одма иза онога Лавровлева. Г. Лавров и сам вели, да му у прве није била намјера, да се занима владичкијем радом Петра II-га — „сљедоватељно ова половина књиге г. Лаврова престаје као мимогредни њезин дио. И у истини ту су скоро искључиво сами документи, стављени само у хронолошки ред, са личнијем расуђивањем и тумачењем аутора, опет поглавито цриљенијем из њих истијех.“ С тога г. Ровински вели: „Занимајући се уопште Црном Гором, и располажући такођер некијем документима, сматрам дужношћу, да поупитим што у књизи г. Лаврова није довољно и јасно развито, и да исправим што је по нашем мњењу погрјешно.“ Г. Ровински се користио највише архивом руског консулата у Дубровнику.

Ова радња Ровинскога расвијетлила је новом свјетлошћу владање Петра II-га; и ако се била осјетила потреба у нашој књижевности да се преведе дјело г. Лаврова, последије дјела г. Ровинског,

VII

које са Лавровљевијем дјелом чини једну цјелину, наступила је дужност, да се и који србин потруди, да на основу радња овијех двају руса, састави књигу, која би одговарала оној нади Милаковићевој, те тако била наставак његове историје Црне Горе.

И располажући толикијем материјалом, ја сам се у „Новој Земи“ године 1890 одважио, да започнем ову радњу, која је била прекинута преставањем излагања поменутог листа, да се настави помоћу новијех извора.

Као што смо видјели, г. Ливров имао је на расположење дворски архив, али се могло прешпоставити, да је око, које је прегледало поменута дјела, могло још што-шта наћи у истом архиву; и нијесам се преварио. Изволивши Његово Височанство Књаз Никола најмилостивије допустити ми, да прегледам у дворском архиву доба Петра II-га, нашао сам ту новијех драгоценијех података. Ту има и неколико докумената на турском језику; али пошто су односи са турскијем већрица довољно јасно иложени у документима на српском језику, нијесам се трудио, да добијем преводе онијех на турском језику.

Уз то су били изашли год. 1892 у Гласнику Српског Ученог Друштва у Биограду: Материјали за историју Црне Горе (из времена Петра II-ог) од М. Драговића, који ми такођер добро дођоше.

Кад сам дошао на знамените године 1848—49, обраћао сам се г. Матији Бану, који је био тада посредником између Биограда и Цетиња, и који ми је као такав могао помоћи, али нијесам био срећан да се ту ма буд чим користим.

И тако се ријеших, да овом графом, што сам прикупио, отпочнем из нова ову радњу, која ће на сваки начин попуњити једну празнину у нашој књижевности, док други срећнији буде у стању, да се послужи новијем подацима, којијех се мора наћи по архивима у Биограду, а поштогод могло би се наћи такођер и по архивима у Котору, Зидру, Бечу и аустријском консулату у Скадру, куда још нико, у корист овога доба историје Црне Горе, није загледао.

Што се тиче усменог предања и самијех савременика, њим се нијесам могао користовати, него у колико се слаже са документима, јер сам опазио, да није једнодушно, и зато се оно не може још назвати народнијем предањем. На тај начин сам се користао и Медковићевом књигом, која се у главном састоји из усменијех предања. Отуда слиједи, да сам мало могао говорити о унутрашњијем односима, и то у колико сам могао што поцрпити из писанијех доку-

VIII

мената; али с друге стране, ондашње унутрашње стање не може ни захтијевати, да се дуље историчар њим занима, пошто знамо, да је било са свијем примитивно, и да је главна државна радња била војевање за независности противу спољнијех непријатеља. Што се могло у том обзиру рећи, мимо докумената, држимо да је рекао г. Ровински, као најбољи познавалац нашијех унутрашњијех прилика, и ја сам се тијем користио.

Документе сам већином у цјелини наводио ради њихове важности, да сами говоре, особито оне који су потицали од самог владике, сматрајући драгоценом сваку његову ријеч. Такођер што сам наводио из појединијех писаца, то је означено наводнијем знацима. Поједина дјела нијесам спомињао при наводима, него их наниже доносим у нарочитом списку. Што сам пак ја нашао у дворском архиву, то сам означио при сваком наводу почетнијем слџима у заградн: (Д. А.).

О владици као пјеснику нијесам ништа говорио; али његов владалачки рад, који сам изложио, обасјаће новом свјетлости и његов рад пјеснички.

До сада се писало о владици само као о пјеснику, и држало се да му је пјесништво било на штету државне управе, и ова да је изоставала на другом мјесту; на против, ова књига свједочи, да је владици пјесништво било само одушка у његовом обилатом раду владалачком, пуном свакојаког искушења и горчине; и управо да се његов геније развио баш у његовој постојаној борби са тешкијем и вазда противнијем приликама, у којијема је владао; а одавно је Фосколо рекао, „да се знаменита дјела људског генија неће никад праведно оцјеништи од онога, који гледа генија одијељена од човјека, а човјека од среће његова живота и његова доба.“

Било је само умјесно, да завршим ову радњу нарочитијем одјељком под насловом: „Владицино србовање са престола и у пјесми“ — одакле би се упознао пјесник у владоцу, а владалац у пјеснику; али ту благодарну тему остављам другом вјештијем перу.

Ја ћу се радовати, ако сам успио, да испуним ону Милаковићеву наду, којом је завршио своју историју Црне Горе, и ако се ова моја радња узможе сматрати достојнијем наставком тог његовог дјела.

IX

Ево извора, којијема сам се послужио у овој радњи:

1. **Storia del Montenegro** del cavaliere *Demetrio Milaković* Traduzione di G. Augusto Kaznačić. Ragusa, Carlo Pretner Tip. Editore, 1877.

2. **П. П. Његош**, последњи владајући владика црногорски од *В. М. Г. Медаковића*. У Новоме Саду, књигопечатња А. Пајевића 1882.

3. Собрание сочинений Егора Петровича *Ковалевскаго*, издание И. И. Глазунова. Томъ IV. **Черногорія и славянскія земли**. С.-Петербургъ, 1872.

4. **Србија и Русија** од кочине крајине до св. андрејевске скупштине. Написао Нил Попов. Свеска I. Биоград, 1870, државна штампарија.

5. **Жизнь Али-наше Ризванбеговича Столчанина**, везира герцеговинскога. (Разказъ современика и очевидца.) Написао архимандрит Јоаникије *Памучина*, на руски превео Д. Карјакин Напосе препштампано из Гилфердингга.

6. Годишњица Николе Чупића, издаје његова задужбина, година I. **Петар Петровић Његош**, пјесник српски, од *Свеш. Вуловића*. У Биограду у државној штампарији, 1877.

7. Српска Зора. Беч. г. 1878. **Критика на Вуловићеву радњу** у Годишњици од *Л. Томановића*.

8. *П. А. Лавровъ*. **Петаръ II. Петровичъ Његошъ**, владика Черногорскій и Его литературная дѣятельность. Москва. Типографія Лиснера и Ю. Романа, Арбатъ, д. Платонова. 1887.

9. *П. А. Ровинскій*. **Петаръ II (Раде) Петровичъ Његошъ**, Владика Черногорскій (1830—1851.) Издание С.-Петербургскаго Славянскаго Благотворител. Общества. С.-Петербургъ. Типографія Е. Евдокимова. Б. Итальянская, II. 1889.

10. Гласник Српског Ученог Друштва, књига 73. **Материјали за историју Црне Горе** (из времена владике Петра II), од *Марка Драговића*. У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1892.

11. **Књижевни радови Никифора Дуцића** архимандрита. Књига 3. У Биограду, штампано у државној штампарији краљевине Србије, 1893.

12. **Књиге Љубомира П. Ненадовића**. Друга свеска. **Писма из Италије** (Већи дио штампан је први пут под именом: Владика црногорски у Италији.) Издаје штампа „Задруге штампарских радника.“ Биоград, 1881.

Цетиње, на Крстов-дан 1896.

Др. Л. Томановић.

САДРЖИНА.

СТРАНА

Предговор — — — — —	V—IX.
Први дио. До ступања на владу: Брига Петра I-ога око приу- готовљавања свога наследника. — Васпитавање Рада Томова Петровића. — Опорука и смрт Петра I-ога. — Проглашење Петра II-ога. — — — — —	1
Други дио. До посвећења за владу: Укида се гувернадурство. — Долазак Ивановићев и установа сената. — Милаковић замјењује Милутиновића. — Буне у Арбанији и у Босни противу Султана. — Положај Црне Горе према тијем бунама и свезе са Бушатлијом и Градашчевићем. — Црногорска војска иде на Подгорицу. — Положај Гагићев према томе стању и његов рад. — Држање Књаза Милоша и Али-аге- Ризванбеговића. — Свршетак бунâ и критички положај Црне Горе. — Посредовање руске дипломације. — Петар II креће пут Русије. — — — — —	9
Трећи дио. До другог поласка Петра II-ог у Русију: Ивановић хоће да завлада. — Посвећење Петра II-ог у Петрограду. — Ивановић одлази. — Рад Петра II-ог на просвјетном пољу. — Али-паша Ризванбеговић. — Рад око измирења са погра- ничнијем турцима. — Афера жабљачка. — Грахово и уну- трашње прилике. — Сплетке противу Петра II-ог. — Његов тешки положај. — — — — —	39
Четврти дио. До четрдесетосме године: Други пут у Русију. — Подла завјера. — Гагић исљећује. — Побједа владичина. — Разграничавање са ћесаревином. — Крвави сукоб са аустријском војском. — Посредовање руско. — Опет Гра- хово. — Посредовање везира босанскога. — Односи и уговори	

XII

са везиром херцеговачкијем. — Смрт Смајил-аге Ченгића. — Односи на арбанашкој граници. — Догађај на Башиној води. — Осман-паша заузима Враћину и Лесендру. — Његова политика подмићивања. — Посредовање руске и аустријске дипломатије у Цариграду. — Односи са Осман-пашом. — Побуна црмничка. — Нападај на ускоке. — —

69

Пети дио. На врхунцу свога позива: Односи са аустријскијем властима послје разграничења. — Аустрија захтјева да црногорци продаду своје земље, што им припадају у аустријској граници. — Мирац и подизање аустријске тврђаве на граници. — Грије замјењује Ивачића у Котору. — Почињу изазивања са стране аустријскијех власти. — Црногорске рапресаље у Боки. — Владика слази у Доброту да мир успостави. — Буна у Италији и у Угарској против Аустрије. — Пропаганда обновљене републике млетачке у Боки. — Проглас Петра II-ога на бокеље и дубровчане. — Велика мисо Петра II-ог четрдесетосме године. — Његови односи са Јелачићем. — Односи са Србијом. — Интервенција руског оружја у корист Аустрије. — Разувјерење Петра II-ога. — — — — — — — — — —

161

Шести дио. Посљедњи дани: Слутња и клица болијести. — Општа руска политика. — Појава болијести. — Бављење владичино у Напуљу. — Трагични свршетак Али-паше Ризванбеговића. — Омер-паша пријети Црној Гори. — Брига владичина. — Повратак на Цетиње и смрт владичина. — Његова посљедња воља. — Његов наследник. — Неке црте владичине. — — — — — — — — — —

195

ПРВИ ДИО

ДО СТУПАЊА НА ВЛАДУ

Брига Петра I-ога око приуготовљавања свога наследника. — Васпитавање Рада
Томова Петровића. — Опорука и смрт Петра I-ога. — Проглашење Петра II-ога.

I. Посљедњи дани дугога владања Петра I-ога, митрополита-господара црногорскога, пуни горчине али пуни и славе, примицали су се крају. Пошто је мудром и благом ријечи окупио око себе закрвљена племена, те заједничкијем силама ондашње Црне Горе код Круса разбио Махмут-пашу, силнога везира скадарскога, и тијем дјелотворно утврдио независност Црне Горе, наступају прилике, да у Боки, у манастиру Савини, код рушевина града босанскога краља Твртка па херцега Шћепана, радосно благосивље измијешане заставе руске и црногорске, те да оружје црногорско, с којијем се било већ ујединило и бококторско, заједнички са рускијем војује противу оружја Наполеона Великога; и у исто доба да пружа поглед и руку Великоме Карађорђу, који је био допро до Сјенице; па да на ријеч руског цара, Александра I-ога, рањенијем срцем остави приморје црногорско, дивну српску Боку Аустрији, у почетку 1814 године, пошто је био мало прије Карађорђе оставио Шумадију. Отуда и слава и чемер сиједога господара, који је већ за живота био стекао у народу име *светога*. Отуда равочарање и клонулост духова, која се опажа за све вријеме седмогодишњег грчког ратовања против Турске за ослобођење. Ни ону худу новчану припомоћ, што је цар Павле био одредио Црној Гори, од седамнајест година Петар I није примао!

Под теретом толике неправде, којом је било награђено његово мучно и славно владање кроз четрдесет и осам година,

и његов свети живот преко осамдесетогодишњи, који је вазда, вјером у Бога и светост ствари Црне Горе, служио на част и на корист православљу и српству, умни владалац своди сву бригу, при концу свога живота, око измирења поново закрвљенијех племена и око приуготовљавања свога насљедника.

Господари црногорски, као митрополити, од митрополита Данила Петровић-Његоша, својим заслугама били су стекли у народу право, да из своје куће сами бирају себи насљедника; тако се кроз пуна два вијека утврдило владалачко право у кући Петровић-Његоша.

Петар I имао је три брата: Стијепа, Сава и Тома. Стијепо је имао два сина: Станка и Митра; Сава три: Ђорђа, Машана и Вука; а Томо три: Пера, Јока и Рада. Господар је најприје био одабрао за свога насљедника Митра Стијепова, и на ту сврху га закалуђерио и произвео за архимандрита манастира Стањевића, давши му име Димитрије; но овај убрзо умрије. За тијем је била пала коцка на Ђорђа Савова, којег као ђакон пошље године 1825 у Русију, да се справља за владичанско достојанство. Али послје двије године руски консуо у Дубровнику Гагић јавља Петру I-оме, да се Ђорђе „с његова владања непохвалног, неприљезности у наукама и с непостојаног карактера учинио недостојнијем највишега призрења, и да се одриче да вас с временом замјени у Црној Гори“; и да хоће да се поврати у отаџбину; с тога му је било наређено, да пита митрополита, што он мисли о судбини свога синовца. Митрополит одговори Гагићу, да се Ђорђе дома поврати. Но Ђорђе, бојећи се по свој прилици од својих сродника дома вратити, промијени мисао, и прелази из духовне у војену академију. Сад су долазили на ред митрополитови синовци од трећег брата Тома; и Петар I пригрли најмлађег Рада за свога насљедника.

II. Томо, син Марка Петровића, ступио је у брак са Иваном, шћером Лаза Пророковића с истијех Његуша. Из тога брака родио се Раде по некијема изворима 1811 године а по некијема 1813.¹⁾ Он је до десете своје године у родитељској кући проводио дјетињство своје као остала дјеца његушка. Тада га стриц митрополит узв код себе у манастиру цетињском, гдје су га књизи учили неки калуђер Мисајил, па митрополит-

¹⁾ Медаковић вели, да се Раде родио 1811 год., а као бивши адјутант његов, он би имао бити поузданији од другијех биографа. Ми смо прихватили г. 1811 и усљед распитивања некијех старијех људи, који рачунањем долазе до исте године.

III 1450

ПЕТАР ДРУГИ ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ

КАО ВЛАДАЛАЦ

НАПИСАО

Др. Л. ТОМАНОВИЋ

ЦЕТИЊЕ,

Д Р Ж А В Н А Ш Т А М П А Р И Ј А

1896

и у посвети га апострофира: „Да, свагда ми драги наставниче!“
А на гробу му још јасније своју благодарност открива:

Ја сам теби много дужан, дужности су ове свете,
Ка олтару признаности нека вјечно оне лете!
Ти м' уведс поглед први у зрачнијем просторима...

Овијем је ученик доста рекао. Први поглед у зрачније просторе — значи опште образовање. Ту је историја са географијом и митологијом, филозофија и физика са природнијем наукама. Али имамо од самога учитеља једну успомену о начину васпитања. Ученик, младић од шеснајест година препирао се са својим учитељем о српском јунаштву. Ученик је хвалио црногорце изнад свијех срба; учитељ признавао је јунаштво црногорско, али није могао допустити, да се не призна јунаштво и оној земљи, чије је јунаке он у *Србијанци* опјевао. Ево, ја сам можда најгори србијанац, а ишаћи ћу слободно на мегдан најбољему црногорцу, па ко не вјерује, нека обиде. Кад је то рекао, изашао је на двор. Мало послје позове га ученик у собу. Ја ти, рече, немам кад звати најбоље јунаке црногорске, него ево ти мене, па да скрешемо сад дим у дим по црногорски, да знаш, што је и дијете црногорско. Симо се најприје опирао, а најпослије рече: Немам руке, коју бих дигао на Његоша, него удри, ако мислиш да се плашим. Ученик упали један пут и други пут, али оба пута зрно паде пред Сима, а до њега не допре. Онда га Раде загрли и каза му, да га је хтио само кунати, те да је у мале пушке био ставио толико праха, колико да зрно само из цијеви испане. Жестока нарав Симова дивно се суслела с огњеном душом Радовом. Двобој овај красна је слика тога суслета. Још има анегдота о Симовом учитељовању. Он би — прича се — узео младога Рада и ходио с њим по кршу и жеви, док оба не би клонула од умора. Или би легао с њим на сунчаној припеци, те би гледали, ко може дуже издржати сунчане жарке зраке. Кад би га упитали, што тако ради с дјететом, и што га мори, одговорио би, да га он тако васпитава за владоца, ако за то желе, а ако желе за што друго, нека му кажу. Ровински је добро схватио, што је и како је Симо учио свога ученика: „У њега је била цијела школа, правилног занимања с науком није било, као што у опште није било у духу Симовом никаква система; него је васпитавање и образовање текло средством читања, живе ријечи и узајамне измијене мисала, било то у кући или на шетњи.“ Симо сам пише, да је остануо у Црној Гори преко три године, по томе дакле он је Цетиње оставио почетком г. 1831, одма

послије смрти Петра I-га, која се десила концем г. 1830-те. Тако знамо становито, колико је Симо учио Рада: од јесени 1827 до прољећа 1831, дакле преко три године. Кад узмемо да је Раде дошао на Цетиње дијете од десет година, па претпоставимо да је ту остануо бар годину дана, а знамо да је на Топли учио преко три године, а код Сима опет преко три, онда излази, да је протекло преко осам година, пошто је десетогодишње дијете оставило Његуше, што нас принуђава да коначно прихватимо г. 1811, као годину његовог рођења, као што хоће Медаковић.²⁾

Ш. Тако је дакле Раде био младић у деветнајестој години, кад је дошао на владу. Петар I се преставио у очи Лучинадневи г. 1830, у седам сати у вечер. Предосјећајући конач свога живота, овај брижни Владалац, који је управљао народом четрдесет и осам година без икакве силе, него само благом очинском ријечи, и аукторитетом, што је био стекао својим врлинама; а знајући у каквом међусобном раздору оставља свој народ: сазвао је био код себе на Лучин дан прваке закрвљенијех племена, не били их измирио. Тако смрт овога светога владике затече крвнике наоружане једне спрам другијех. Но ту су још били на окупу сви Петровићи, Стеван Церков Вукотић, архимандрит острошки Јосиф, игуман Турђевијех Ступова Мојсије, бјелопавлићки сердар Михајло Бошковић, ријечки сердар Филип Бурашковић, и други главари црногорски, који у онијем часовима опће жалости за љубљенијем господаром успију, да задрже осветничке страсти закрвљенијех странака. Особито се ту истакао својом мудрошћу, тактом и енергијом војвода Станко Стијепов, најстарији синовац преминулога господара, којег је овај као најпоузданијег и највјештијег шаљао по важнијем државнијем пословима у Србију ради договарања с Карађорђем, и у Русију. Поред окупљенијех првака, на глас, муњевитом брзином разастрт, да се свети владика преставио, поврве црногорци

²⁾ Досадашњи биографи Петра II-га пишу, да је Раде пошао на Савину да учи богословију и то по некијема 1826 а по некијема 1827. Но ми смо прли ове податке са најпоузданијег извора, и још их г. 1878 саопштили у „Српској Зори“, што је тада у Бечу излазила. У Новоме је живио до ту скоро Перо Достинић, старији друг и као надзорник Радов, који је био сестрић и ђак о. Јосифа Троповића, и по ономе, што смо од њега чули, Раде није у манастиру Савини учио него на Топли, не богословске науке него основне, не двије године него преко три, и да је на Топли дошао као дијете, кем је О. Јосиф дао као старијег друга и надзорника свога поменутог сестрића. Дакле се мора узети да је Раду било највише 12 година кад је код о. Јосифа на школу пошао.

да се Ђорђе одрекао насљедства, па за то и ја као његов отац признајем Рада за господара; — и тијем осујети црну намјеру гувернадурову.“

Други дан послѣ смрти Петра I-ога, острошки архимандрит Јосиф закалуђери по црквеноме правилу младога Рада у присуству шездесет свештеника, обукавши га у црне мантије приминулог митрополита и давши му у калуђерству покојничково име Петар. Послѣ овога црквенога обреда, архимандрит Јосиф у пратњи свега свештенства изведе из цркве већ Петра II-ога пред народ, који га поздрави радоснијем клицањем: „Са срећом и у добар час!“ — и пуцњавом из пушака. И ту пред свијем народом први приступи младом господару стари острошки архимандрит и пољуби га у руку, а за њим сви остали главари и сви присутни црногорци, па најпослѣ морао је и сам гувернадур.³⁾ Обзиром пак на онај влонамјерни покушај гувернадуров, иза кога се могао крити и непријатељски прет иза границе, главари црногорски нађоше за добро још да овај чин и ово сагласије у писмо ставе и својим потписима потврде, очевидно бојећи се, да страни уплив не стане мутити по нахијама, те да не би ко нашао кашње изговора, да од ове једнодушности отпане.

Народ оплакавши свога доброга господара, и утврдивши на његовом мјесту његова изабраника Петра II-ога, развије се мирно са Цетиња, тврдом одлуком, да се свето држи заклетве положене над мртвијем владиком. Она љубав црногораца према својој отаџбини, која је Црну Гору по толико пута спасла и од непријатељске силе и од пакленог искушења, и у овом тако критичном часу појави се и побједи.

Тако је на најсвечанији начин и овом приликом освештано било већ укорјењено право насљедно на цетињски престо црногорскијех господара у кући Петровић-Његоша, како свијешћу и родољубљем свијех Петровића, тако једнодушном оданошћу цијелог народа.

Кад је руски консуо у Дубровнику Јеремија Гагић добио извјешће са Цетиња о овој промјени на црногорском престолу,

и како се она миришћивила, одма је то објавио азијатском департаменту у Петербургу, наглашујући, да ова промјена није произвела међу њима никакве смутње, *чега су се многи* Црној Гори *уни* мир; а *е* Врчеви *о* догађајима *љно* па *Он* је то писао

руском посланику у Бечу г. Татишчеву јављајући то исто, тај блажени мир приписује на првом мјесту *и ако још младоме, али скромноме и благонадеждноме* новоме господару; коме опет у исто доба пише: „Црна Гора са свим се је у црно обукла; она је изгубила много, нека за дуго плаче! Идите ви, да ју утјешите, освјестите и штету јој поправите. Радујем се што је жребије пало на вас бити пријемником достохвалнога мужа и прослављенога архипастира српскога. Бодрствујте и дерзајте на том попришту. Ја се надам да ћете ви то што лакше носити, него кто други; со тим лакше што сте ви питомац великога мужа и самовидац његови велики подвига;“ а у другом писму послије мало дана јавља му, како је „са великијем удовољствијем свуда, куда је од потребе било, официјално јавио и описао послушнога и великодушнога народа црногорскога мирно и благоразумно поведеније у садање време скоропостижне промјене њихова врховнога начелства;“ па наставља: „Они ће за то превознешени бити похвалом од благомисљашких пријатеља; а непријатеље ће у изумленије поставити!“

Из овијех писама види се, да се Гагић бојао смутње при овој промјени, а видјећемо још, да је његова зебња имала основа; што је најглавније пак, ова писма свједоче, да је овај руски консуо пријатељски предусрио младога господара, што треба забиљежити, јер ће он остати за све вријеме владања Петра II-ога посредником између Црне Горе и Русије.

ДРУГИ ДИО

ДО ПОСВЕЋЕЊА ЗА ВЛАДИКУ

Укида се гувернадурство. — Долазак Ивановићев и установа сената. — Милаковић замјењује Милутиновића. — Буне у Арбанији и Босни противу Султана. — Положај Црне Горе према тијем бунама и свега са Бушатлијом и Градашчевићем. — Црногорска војска иде на Подгорицу. — Положај Гагићев према томе стању и његов рад. — Држање књаза Милоша и Али-аге Ризванбеговића. — Свршетак бунџа и критични положај Црне Горе. — Посредовање руске дипломатије. — Петар II креће пут Русије.

I. Неки писци дају *гувернадурима* црногорскијем много вишу важност, него ли су је имали, и могли имати, у оно доба, кад су и митрополити вршили највишу државну власт тек силом духовне власти и личнијех врлина. Уз митрополите господаре били су само племенски главари. А *гувернадурство* као биљка из туђинџе, није могло у Црној Гори корјена да ухвати, и остало је вазда празно име без икакве власти изнад племенскијех главара, којијема је гувернадур био раван, само што је у доба слабога владања митрополита Саве био постигао неко првенство на зборовима, кад је и Шћепан Мали могао играти своју улогу. То гувернадурство је било насљедно у кући Радоњића, као што су била у Црној Гори насљедна сва главарства до барјатарства. Да потврдимо ово што смо рекли у опште о значају гувернадурства, биће умјесно, да кажемо, како је постануло. Ево што о томе пише г. Ровински: „Гувернадурство је најприје установљено у Црној Гори г. 1718 владиком Данилом у договору са млетачком републиком, и позив је гувернадур био да води послове с посљедњом, т. ј. да извиђа парнице између црногорскијех и млетачкијех поданика, да посредује у трговини, и у опште да облакшава и уређује све међународне односе (разумије се, с Боксом.) Пошто је било у интересу Млетака, да се

уведе ред у овијем међународнијем односима, који су за њу били корисни и потребити, узели су на себе плату гувернадурову и одредили му стан у Котору.“ Први је избор пао на Ђикана Вукотића с Чева, који је био отрован, по свој прилици учешћем млетачкијем, што није служио интересима републике. Његов син Вукан, на кога је имало прећи по насљедству његово право, није га хтио примити. Тада је био изабран за гувернадура Станоје Радоњић с Његуша, који је лијепо име оставио у тој служби. Али су његови насљедници били са свијем другима. Јоко Радоњић сумњиво се понаша у вријеме Шћепана Малог под митрополитом Савом; па кад је дошао на владу Петар I особито док се посветио за владу, тежио је да узме власт своје руке.

У том положају, опћећи с млетачкијем па с аустријскијем властима, гувернадуре су се знали материјално користовати, тј. су се истицали између осталијех главара благостањем тако, да се посљедњи гувернадур Вук Радоњић био осмјелио, да мисли да он постане господаром Црне Горе. И не успјевши приликом смрти Петра I-ог, није се хтио оставити те своје мисли, него још уздао у помоћ аустријску. На ту сврху Вук Радоњић већ 15 нов. тајно ноћу слази с Његуша на Пуч код Котора, гдје је преговарао са аустријскијем ђенералом Тацом. Црногорци који су већ пратили стопе гувернадурове, опазае тај његов ноћни салазак у Котор, пођу за њим и тамо га нађоше, изгрде га и одмах се кренуше пут Цетиња, гдје то јаве. Радоњић буди позван на Цетиње, гдје га окупљене старјешине, послје дуге испита и распре с њим, већ 17 новембра, осуде једнодушно на смрт; но по жељи младога господара поклоне му живот и слободу, да живи као прости црногорац. Тако је било укинута гувернадурство, што је с Цетиња одма било достављено аустријској влади, и ради знања руском консулу у Дубровнику.

Ово суђење било је пријеко; 15 новембра био је Радоњић на састанку са ђенералом Тацом, а 17 био је осуђен; куд преглед суда? Обично пријеки суд искључује строгу правичност али ми ваља да се дивимо правичности осуде овог црногорског пријеког суда. Кад је Радоњић био на пучком састанку, ту саставила читава оптужба противу куће Петровић-Његоши коју је послао гувернадур руском консулу Гагићу у Дубровник датирану с Његуша 16 новембра; да је та оптужба у Котор састављена, ми дознајемо отуда, што је 15 новембра био састанак на Пучу, а 17 новембра суђење те велеиздаје на Цетињу; дакле Радоњић је није имао када саставити. Ми текст те оптужбе

немамо, али имамо одговор Гагићев на њу, у ком се огледа њезина садржина. У томе одговору руски дипломата ограђује се, што ступа у сношај са Радоњићем, овијем значајнијем ријечима: „Премда ми благоразумије не дозвољава официјалну преписку имати с вама, како с непознатом ми лично особом, ништа мање благопристојност изискује одговорити вам оно, што би и свакому црногорцу откровено јавио и безпристрастно препоручивао“. Па наставља: „О смрти блаженопочившег митрополита Петра Петровића давно сам извјештен његовим намјесником и насљедником Радивојем Томовим Петровићем, који ми је саопштио духовно завјештаније блаженопочившег митрополита, и два народна акта признанија и потвржденија истога завјештаја, једно духовних, друго грађданских чинов, у којима имао сам чест и ваше почтењеише име видјети подписано. На основанију дакле духовног завјештаја блаженопочившег митрополита, *које је у Црној Гори за закон признато*, и по увјеренију правитељства и главнога војда народа црногорскога г. Радивоја Петровића, с којим јединствено официјалну преписку ја имам, с великим и пријатним удовољствијем представио сам ја високајшему двору всерусијскому и описао послушнога и великодушнога народа црногорскога мирно и благоразумно поведеније у садање вријеме промјене врховног началства, о потвржденију војда и совршеном миру и спокојству у Црној Гори. Послије овога страна је мени од вас чути, да сте ви отреждени били мирити народ у Черници, Ријечној нахији и у осталим мјестима, кад нико о том немиру до сад ни ријечи није проговорио, нити ми је јављено. Дакле ја имам право сумњати о том што ми пишете. Такођер ми је страво и непријатно чути од вас, да се народ находио од 1712 год. у плачевном состојанију, у самовољству или безначалију без свакога правленија, *кад је всемирно познато*, да је народ црногорски, *колико је чловјечески възможно било*, под кротким и благоразумним правленијем блаженопочившег митрополита Петра I-га Петровића, покровитељствован будући Русијом, *независност своју прибрав и до данас сохранио*; јербо у невјежеству будући, а к томе самовољан, незауздан, без управленија (како ви говорите) не би могао состојати, нити би га ико до сада трпио. *Народ црногорски, ако жели бити свијетал и срећан, треба пред лицем свијеста да засвједочи и призна труде и отеческо пошестије о њему блаженопочившег митрополита Петра Петровића*“. Из овога одговора Гагићева види се куд је гувернадур смијерао: он је био подигао оптужбу противу куће Петровић-Његоша пред рускијем дипломатскијем посредником

између Русије и Црне Горе, и очевидна сврха те оптужбе била је, да Русија не признаде даље врховну власт црногорску у тој кући. За то Гагић категорички признаје, да је Раде Петровић дошао на престо *приознашјем законом у Црној Гори*, то јест избором посљедњег господара-митрополита, које је право народна воља дугом праксом санкционисала господарима-митрополитима из куће Петровић-Његоша. Тако је Гагић свом снагом из основа оборио ту оптужбу и одбио покушај Радоњићев и његова заштитника, да га ма и за час заведу на своју страну. Вук Радоњић је дакле не само радио помоћу једне сусједне државе, да кућу Петровић-Његоша лиши права врховне власти у Црној Гори, него је покушавао, да сам то право узурпира. Па како да се не поклонимо оној правичности осуде пријекога суда над њим! Али строгост правде ублажило је помиловање младога господара, који је злочинцу не само живот него и слободу даровао, укинувши само тај већ празни наслов гувернадурства за вазда, у чему се најбоље огледа, каква је корјена то гувернадурство било ухватило у народу, и како је Вук Радоњић немоћан и неопасан био.

Гагићево извјешће о овоме догађају, што је послао руском посланику у Бечу, г. Татишчеву, овако гласи: „Неки Вук Радоњић, титуларни губернатор црногорски и кавалер ордена св. Ане другог степена, будући одавна ненавистник митрополита Његуша, још за живота митрополитова на сваки начин старао се, да дође он до највише власти. По смрти митрополитовој Вук Радоњић лакомислено је држао, да ће помоћу својих једномисленика бити изабран за предводитеља црногорскога, и ако његова нада није имала никаква основа. На народној скупштини, гдје је једнодушно од свијех главара потврђен био синовац митрополитов Раде Петровић, као предводител народа црногорскога, Вук Радоњић се дуго противио и није хтио са осталијем старјешинама потписати одлуку народну, него при свршетку послје дуге борбе преодољен и принуђен будући, да се подложи гласу и вољи народа, потписао се на истом акту и заклетвом потврдио своје сагласије. Пошто су старјешине одавна подозријевале на Радоњића у неискрености, на истој скупштини било му је запријеђено, да не стоји у саобраћају с иностранцима, особито с аустринскијем властима да нема нипошто опћити. Но огорчено властољубље Радоњићево зауздати оваквијем мјерама, било је све исто као потицати га, да изрши његову замисао. Не уважавајући строгу забрану, 15 новембра ноћу кренуо је преко границе и близу Котора имао је прего-

воре са генералом аустријскијем Т., који је ту чекао Радоњића.“ Даље ово званично извјешће излаже што је сљедовало, како је навипше већ изложено. Гагић је дакле при овом замашном покушају против куће Петровић—Његоша, а то значи против будућности Црне Горе, био вјеран тумач и прави пријатељ црногорски код руске владе, што му ваља харношћу признати. А што да речемо о свијести и о челичности, што су црногорци при овом покушају показали? Кад је Вук Радоњић имао наслона, или да се тачније изразимо, кад је био оруђе сусједне царевине против куће Петровић—Његоша, значи да је она држала, да то њезин интерес захтјева, и за то, да постигне своју цијељ, она није имала жалити потребита средства. Ипак ми не наодимо ниједног црногорца, да му име забиљежимо, уз Вука Радоњића!

Што више, Вук Радоњић није имао наслона ни у самој кући Радоњића, која је била у двије гране подијељена: у Станишиће—Гувернадуровиће и у Жутковиће, потомке попа Жугога, прослављенога јунака са Царева-лаза. Ове двије гране куће Радоњића живјеле су одавна у мржњи, каноти представнице диаметрално противнијех праваца: патриотизма и туђег измеђарства. Тако је од пушке Груја Жутковића—Радоњића погинуо Ђуза, брат Вука Радоњића, на самахни Ђурђев дан, тек је изашао рок вјере ухваћене над мртвијем митрополитом Петром. Ђуза је био много одважнији и опстроумнији од брата Вука. Он је провео више година у Грчкој, и прошао доста другог свијета, те се добро извјештио у пословима сваковрснијем, и као такав могао је бити Вуку од велике помоћи.

Вука смо оставили помилована и у слободи, али он ипак није одустајао од тајнијех преговора са пограничном аустријском влашћу; и када је била његова тајна преписка ухваћена, сенат ријеши 4 јануара 1832, да се из Црне Горе за вазда проћерају Гувернадуровићи. Да се то рјешење изврши, Стеван Перков Вукотић, десна рука куће Петровића, позове неколико одважнијех чевљана, који јаке куле Гувернадуровића запале, чељад им проћерају преко границе, а самог Вука доведу везана на Цетиње. Али је и народно огорчење нашло одушке, казнивши смрћу петшестињу, што су се наодили на Ловћену код катуна. На Цетињу затворе Вука у једноме подруму у манастиру, али послје неколико дана и њега суд проћера преко границе. Вук је оставио тој својој тамници име *гувернадурница*, у којој се и данас највиши злочинци затварају. И то је једини спомен, што је у Црној Гори за собом оставило то *гувернадурство*!

II. У почетку владе још премладог Петра II-ога, било је уз њега правитељство, које су састављали Петровићи и неки племенски главари. Ми смо их већ познали при смрти Петра I-ога; али су најглавнији били Станко Стијепов Петровић и Стеван Перков Вукотић. Ту су још били Мојсије, игуман Ђурђевијех Ступова и Симо Милутиновић, који су имали великога уплива и код младога господара и код правитељства. Ово правитељство није било још какво уређено тијело, него људи, које су истакле на површину њихове врлине и способности; а љубав к отаџбини и к младоме господару дужност су им налагале, да о опћој ствари бригу воде. Ми смо у цвијету блажене патријархалности, која влада и по племенима. Унутрашња је управа стара племенска. Војводе и сердари били су на челу својијех племена. Али ми знамо каква је та управа била за вријеме Петра I-ога. Још није било мисли о јединству државноме него само на бојноме пољу против непријатеља. Петар I-ви је био установио земаљски кулук још г. 1803, који су састављали избрани људи, с дужношћу да иду по нахијама, да правду дијеле и да мире завађене странке. Но баш племенскијем главарима није била по вољи та установа, јер су је сматрали, да иде на уштрб њихове власти. Племена су живјела засебнијем животом, уједињена само идејом независности и страхопоштовањем и оданошћу према господару, који будући у исто доба и владика, располагаше моћнијем моралнијем средствима: благословом и клетвом. Другијех средстава принуднијех није имао.

За то је требало најприје, да млади господар добије црквену власт. Већ почетком г. 1831, са допуштењем скадарског везира, долази на Ком, при скадарском језеру, рашко-призренски Архиепископ Ананија и ту у цркви манастира успенског, задужбини Стефана Црнојевића, гдје је са супругом Маром и сахрањен био, рукоположи већ монаха Петра за свештеника и произведе га за архимандрита.¹⁾ Одма за тијем главари су жељели, да млади архимандрит пође у Русију, да буде тамо посвећен за владика. Али се Гагић томе противио јакијем разлозима. У Русији је била тада колера и рат с Пољском; при томе Петар II. још је био премлад. И на Цетињу су били потпуно уважени ови разлози и савјети Гагићеви.

У то долази (17 августа 1831) из Русије у Црну Гору неки Ивановић, родом из Подгорице, који је био наслиједио у

¹⁾ Милаковић и Љубо Ненадовић слажу се, да је Хаџи-Захарија рукоположио Петра II-ога за свештеника. Ми се држимо званичног извјешћа Гагићевог азијатском департаменту.

Русији од неког рођака велико имање. Да дође до тога наследства помогао му је Петар I., ком је тада обећао, да ће то наследство употребити на ослобођење своје отаџбине, и у опће на корист Црне Горе. Митрополит се с њим лично познавао и у Петрограду му је разне послове повјеравао. Ивановић (иначе Вукотић) служио је до тада у руској војсци и био је допро до подофицира. „Црногорци су гледали на њега као на рускога ђенерала, послана рускијем царем у Црну Гору, у чему их је увјеравала и руска униформа, коју су држали ђенералском. То, и његови добри односи са рускијем консулом Гагићем били су довољни, да му народ повјерује, и није му требало да са младијем господаром подмеће никакву царску грамату, о којој Медаковић говори у својој књизи о Петру II-гом. Но било то како му драго, углед рускога ђенерала и особе од повјерења руске владе, уважење црногорског господара и руског консула, а најпослије богаство оглашено, све му је то помогло, да заузме прво мјесто у Црној Гори.“ К овоме, што пише Ровински, још треба додати и Ивановићеве односе са Петром I-им, који су га могли најбоље препоручити. Што више, ми знамо, да је и Петар II одма ступио с њим у преписку, и да га је с нестрпљењем очекивао. Али Медаковић није био на кривом путу, кад је тврдио, да је Ивановић дошао на Цетиње с лажном царском граматом; та грамата наоди се и данас у дворском архиву; али ћемо имати прилике унапријед да о њој говоримо.

Пролазећи Ивановић преко Беча, ту се упознаде са Димитријем Милаковићем, родом из Мостара. Милаковић је, свршивши гимназију у Новом Саду, слушао права у Бечу, а био се ухватио у оно коло српскијех млађијех родољуба, који су били почели мислити и радити за бољу српску будућност. Тако Милаковић весело долази на Цетиње, гдје одма ступа у службу као правитељствени секретар.

Симо Милутиновић је био пошао са Цетиња у пролеће. Али се не зна прави узрок његова одласка. Из једнога писма Гагићева од 19 јануара 1831 види се, да су се с Цетиња на-њ жалили Гагићу; у томе писму Гагић пита: „Како је он могао извадити из нашег архива она потврденија народа и главара?... Зашто га поглавари не привову и не запријете му чинити противузаконије? Док је ту Симо или хоће, или неће ваља да се повинује вама и правитељству.“ Мора да је то „противузаконије,“ које Гагић спомиње, било врло лагане природе, кад је требало, да Гагић главаре упућује, да Симу

запријете, да то не чини, и да им каже, да ваља, да им се Симо повинује! На сваки начин врло је лако, да се Симо својом бујном нарави био што замјерио главарима; а та његова немирна нарав с друге стране већ му је и сувише била допустила, да остане на једноме мјесту. Уз то он је био свршио свој повив наставнички. Његов ученик је већ био господар црногорски. И он је оставио Цетиње, ал' никако зловољан, нити је за собом зловољу оставио, јер се он вазда љубављу сјећао Црне Горе, као што смо видјели, каквом је харношћу опет ученик учитељев гроб обасуо. ²⁾ Свакако српскоме осјећању годи, што је Сарајлију замјенио мостарац, опет даровити и вриједни србин, којег доводи на Цетиње само српско одушевљење и ватрено родољубље исто као Сима, јер је био син имућне куће; а ако Симо Милутиновић није био од имућне куће као Димитрије Милаковић, он је претпоставио позиву књаза Милоша Обреновића својевољни долазак на Цетиње. Што историк треба да забиљежи као радосну чисто елементарну појаву у раздробљеном српском народу још прије шездесет—седамдесет година, када се по осталијем народима јевропскијем још није било размахало начело народности.

У својој опоруци Петар I изражава наду, да ће до Ђурђева дневи, кад је рок ухваћеној вјери међу завађенијем странкама истицао, бити „суд у сву земљу нашу царски постављен, што сам ја у нашега ваздашњег покровитеља и обранитеља цара русинскога испросио и исплакао.“ Ово се односи на руску припомоћ, што је била за седамнајест година обустављена, све до ступања на престо цара Николе I-ог, и Петар I

²⁾ Ми ћемо имати прилике, да видимо, каквом је ватреном љубави Милутиновић до смрти своје љубио Црну Гору, а овдје ћемо навести следеће писмо владицино без датума:

„Љубезни Симо, здравствуј са свијема твојијема! Примио сам твоје драго писмо од 19 прошастог јунија. Међер си ти заборавио наше кршно стање и положеније, теке иштеш новаца на зајам онђе ће их никада било није... Ти иштеш новаца у зајам за твоју пивару, а ја би их сјутра иска у зајам, да имам ће, за хиљаду неопходности народнијех. Ја сам се до данас питао слатком мисљу, да си се ти на тај конат коликогођ успокојио, а колико је моју душу данас узнемирило, кад сам разумио критичко положеније твојих фамилијарних ствари! Ја бих ти нешто и помогао по слабому могућству моме у одношенију тога, али моја би помоћ малена била према твојег искања, и унапријед има зависит од тебе, ако би ти могао штогођ поправити твоје стање фамилијарно. Васпитаник је својему учитељу много дужан, него је доиста и признателноме васпитанику веома тешко кад неможе сасвијем удовлетворити жељи својег учитеља. Впрочем драго те поздрављајући“ и т. д. (Д. А.)

молио је у Петрограду да се дотична свота накнадно пошаље, а Ивану Ивановићу, друкчије Вукотићу свом познанику у Петрограду био је препоручио, да ради код министарства, да се та његова молба што прије испуни. Том знатном свотом новаца у износу од седамнаест хиљада цекина, јер годишња припомоћ износила је хиљаду цекина, Петар I је мислио уредити судове по свој Црној Гори, и у тој се нади престадио, али ју је у опоруци живу оставио. Отуда нестрпљиво очекивање на Цетињу поменутог Ивановића. Гагић препоруча на Цетињу у јуну 1831, да се устрпе „сотим више, што од тога терпјенија зависи њино благополучије.“

Тек је Ивановић дошао на Цетиње, уређује се сенат и народна гвардија, која извршује сенатске наредбе. Сенат су састављали шеснајест савјетника и пресједник, а гвардију 164 дрџга. За пресједника је био постављен исти Ивановић. То је било довело Гагића до усхићења тако, да радујући се толикоме успјеху, у писму Петру II-ом већ за Ивановића вели: „Његове су услуге превелике у Црној Гори; оне неће остати у вселеној непознате.“ Установа сената и гвардије без сумње је била ствар од велике важности, као први корак к јединству унутрашње управе државне; али је то била стара мисао Петра I-ог, која је у почетку наишла отпора, као што налази свака нова стега; па је требало да сазри та мисао, као што је и сазрела. Осим тога, ми видимо да је и прије ове установе у Црној Гори свуда мир владао и пошто је рок истекао ухваћеној вјери над мртвијем митрополитом; што више, ми смо видјели да су главари око младога господара успјешно и мирно савладали онај опаки и опасни покушај гувернадуров, који је имао наслона у једној царевини, да га боље није могла савладати ни најуређенија држава. Највиша је важност Ивановићева била у томе, што је располагао великијем новчанијем средствима; али их он није улагао на корист те нове установе; он је собом био донио прву рату од од заоставше руске припомоћи, о којој је навише била ријеч, у износу од 7,200 цекина холандскијех; (Д. А.) него је само стављао у изглед своје пожртвовање, и тијем се користиовао. Но ми ћемо имати прилике, да наставимо ријеч о овој особи; а сада, пошто смо се упознали са унутрашњијем стањем, да пређемо на друго поље.

III. У пограничнијем турскијем покрајинама око Црне Горе већ од г. 1830 владају велики немири. У Арбанији био је устао

(противу султана Мустаф-паша Бушатлија, везир скадарски. У Босни је био букнуо устанак под Хусејин-капетаном Градашчевићем.

Везирство скадарско било је насљедно у кући Бушатлија од половине XVII вијека; с тога није чуда, што се ова везирска династија, усљед ослобђења Србије и Грчке, што је било јако поткопало ауторитет султанов, диже да се ослободи од зависности од Цариграда, као што се био подигао истом намјером и мисирски Мемед-Али-паша, с којим је скадарски везир и у савез ступио. Из Мисира долазила је у Скадар новчана помоћ, којом је Мустаф-паша издржавао до 45,000 војника. Тада је велико незадовољство владало у Турској због новијех реформа, те сви незадовољници, знајући каквом силом располаже Мустафа, позиваху га, да се јави у Румелију и даде знак устанку. Никад боље прилике за славољубива Бушатлију!

Приликом произведења Петра II-ог за архимандрита, са пећскијем архијепископом били су дошли и повјереници тога великога бунтовника, који су с Црном Гором уговорили пријатељски савез. Тијем уговором обезбјеђивало се Мустаф-паша, у случају његовог ратног неуспјеха, прибјежиште у Црној Гори. Тај је уговор потпуно одговарао идеји независности, коју је Црна Гора на Балкану престављала, једина до почетка овога вијека, и њезинијем животнијем интересима, будући у сусједству с Арбанијом; али је тијем дошла у сукоб са руском политиком, која је била покренула руску војску у помоћ султану противу Мемед-Али-паше мисирског, савезника скадарског везира. И Гагић, кад је био извјештен о томе уговору, овако одговара Петру II-ом: „Пишете ми, да сте противнику султанову, везиру скадарскоме обећали покровитељство у случају, ако разбијен буде великим везиром и к вама побјеже, а сад иштете у мене настављенија у име тога, како ћете се владати. У овом случају ја вам немогу никаква настављенија дати, кромје напоменути вам оно велико слово евангелско: бдите и молитесја, да невидете у папаст. Везир скадарски, како ви говорите, ако побјеђен буде, к вама ће побјећи. А онај, који га побједи вооружаном руком, тражиће га у вашој кући. Ако и то не би било, ово ће се навјерно догодити, да ће га султан од вас искати, а ви немогући против султанове силе устајати, предаћете га; па куд је онда црногорски кредит, образ и тврда вјера? Ја се бојим, да ви не привучете зло у кућу, бранећи злодјеја. Прво, султан би имао право, тражећи злодјеја, ући вооружанима силама у Црну Гору и довршити оно, што до сада није могао, т. ј.

покорити и разорити Црну Гору. Друго: државе јевропске, сматрајући вас као бунтовнике и нарушитеље општега спокојствија, оставиће вас на произволеније грознога и јароснога мача султана, и онда ће се сав свијет рећи: твоја погибелъ од тебе Израјиљу! Ја бих везиру скадарскоме поручио нека иште јачега покровитеља него што сте ви, и ако је ваш пријатељ, нека вас не увлачи у биједу, јербо више ваља слобода народа црногорскога него један везир скадарски и његово пријатељство. Од неколико дана овдје у граду и мало и велико јавно говоре о вашем договору са скадарским везиром и како му ви конач справљате код вас. Сад промислите, зна ли већ о томе и велики везир?“ Ето, какво противљење сријета младог господара Црне Горе на првом кораку у његовој спољној политици, и какву му буквицу чита дипломатски преставник велике покровитељке у самом почетку његовог ступања на владу! Ово треба добро запамтити, јер овај сукоб интереса црногорске и руске спољне политике судбоносан је за велике мисли црногорског владоца, којег ће кашње цио српски народ прогласити *српскијем генијем*. Истина, ову поруку Гагићеву није диктовао само правац тадашње руске политике, него и љубав према Црној Гори; али је сав значај и сва будућност Црне Горе зависила од вјерног вршења њезина позива, као преставнице и првог огњишта слободе и независности на Балкану. За то ови јаки и мудри савјети Гагићеви нијесу могли бити потпуно уважени на Цетињу, али су поколебали прву одлуку. С друге је стране из Крагујевца књаз Милош Обреновић друкчије савјете шиљао Петру II-гом. У фебруару год. 1831 књаз Милош, одговарајући на објаву смрти Петра I-ог, овако пише новом господару црногорскоме: „Знајући да се скадарски везир са Босном спрема на султана, ја за моју политику сходним налазим остати у миру и тишини, а не мјешати се у њина дјела. Но судим, да би то по Црну Гору пробитачно било, кад би првome од помоћи бити, и неко число оружаних људи, а за плаћу, дати му могла. Не знам какво је ваше у том призвенију расположење; ја му не могу помоћи, вама стоји на вољи, дати му рукопомоћ, или не дати. Но ово долазим нарочито савјетовати вам: немојте да узнемирујете везира реченога; Црна Гора више пута била се с њиме, и није могла на крај изаћи. Црна Гора не може без Скадра ни существовати, она и рану своју има од њега, и трговину своју по средством њега распрострањава. Ако још задате везиру слово, да га нећете дирати, моћићемо за вас и веће ползе уговорити.“ (Д. А.) Књаз Милош је био у побратимски-

јем односима са Бушатлијом, кога је за вријеме руско-турског рата 1828 задржао од војевања све до близу свршетка рата; одакле се види како су искрени ти односи били. Књаз Милош га је у његовом покушају новцем тајно помагао. И као што видимо из овога писма, радио је, да га бар обезбиједи од стране Црне Горе, гдје је нашао већ најбоље расположење према Бушатлији. У исто доба, и сам Бушатлија пише писмо Петру II-ом по попу Михаилу Пламенцу, тражећи му помоћ, али му млади господар одговара, да му не може послати војске у помоћ, и моли га, да не би примио којега црногорца у војску — „да се вјера уздржи“; па завршује: „И држи се кућићу, не пушти се, у муку се познаје јунак добри!“ (Д. А.) Она владинина да „вјеру уздржи“ очевидно значи, да *неутралност* уздржи, према савјетима Гагићевијем. Значајно је, што је Петар II-ги писао подгоричанима, који су били ишћерали пашајлију везирова, ако на њих везир удари, да ће им он помоћ послати, ако им то допусти Респид-паша; (Д. А.), а црмничанима (у јунију) да се оставе скадарског везира, који им Зету обећава; (Д. А.) и ово све усљед савјета Гагићевијех.

IV. У то доба изашао је био султански хатипериф, да се по Босни и Херцеговини заведе танзимат и нуфус (препис народа). Везир босански Намик-Али-паша позове у Травник све муселиме, и прочита им, што цар заповиједа. Само пет муселима херцеговачкијех пристану на царску заповијед; а босанци побуне се, и херцеговци једва живи дома утекоше. И сам везир утече у аустријску границу на Метковиће, без обзира. Босанци устану листом на оружје, и изаберу Хусејин-капетана Градашчевића за везира, и он је с великом војском улегао свечано у Сарајево. Намик-паша пође из Метковића у Столац код Али-аге Ризванбеговића. Херцеговачки бегови, старе племићке куће, били су скоро независни; царска власт била је у њиховијем рукама, тако су били господари својијех округа; уз Али-агу Ризванбеговића, ту је био Хасан-бег Ресулбеговић требињски, Смајил-ага Ченгић гатачки, Баш-ага Редепашкић невесињски и капетан љубушки, све мали славољубиви тирани, који су се осјећали са свим независни. За то у Травнику нијесу пристали уз босанце; за то су радо прихватили везира босанског и остали на страну цареву. Отуда рат између Босне и Херцеговине. Босанска војска усташка под предвођењем Туран-бега дође код Брњака, на границу невесињскога округа, правцем противу Стоца. Ту дочека херцеговачка војска, све сама раја, босанске усташе и разбије их на први

судар. Али херцеговачки мухамеданци пристану уз Градашевића. Намик-паша већ је био из Стоца опозван, а херцеговачки муселими разбјегну се, који у Дубровник, који у Макарску, а који у Никшиће на црногорску границу, Хасан-бег Ресулбеговић пође преко мора у Арбанију. Сам Али-ага Ризванбеговић остаде у Стоцу, гдје се затвори у свом граду 15 октобра 1831. Тада Градашчевић ступа у преговоре са Петром II-им преко Мојсија, игумана Ђурђевијех Ступова.

Игуман Мојсије био је родом из Виницке у Васојевићима, близу Ђурђевијех Ступова, у коме је манастиру изучио књигу и закалуђерио се. Поставши игуманом тога манастира, он је био дошао до тога угледа и уплива, да су му и саме аге у споровима са својим чифчијама долазили у манастир да им он суди. За то је убрзо стекао и непријатеља, који су му о глави радили. У томе је броју био и гусињски првак Шабан-ага, који користећи се једнијем његовијем осуством запали манастир; али се Мојсије освети, запаливши му двије куле. За тијем добјеже на Цетиће, гдје затече још у животу Петра I-ог, и гдје остаде уживајући велико поштовање. „У њега је била — вели Ровински — јасна мисао српскога уједињења, и он је први потако мисао у Васојевићима о сједињењу Васојевића са Црном Гором, и с тога је био великијем противником сваке сепаратистичке појаве по племенима, који су већ припадали Црној Гори, или су по свом положају морали јој припасти. Њему или његовом упливу приписује се убиство Николе Васојевића, који се хтио учинити независнијем кнезом васојевићским, и попа Вукића Попова, који је то исто желио да постане у Кучима, и кога је убио поп Снахо.“ За њега је знао и Гагић и врло га је цијенио, те овако завршује једно писмо Петру II-ом: „Поздравите много од моје стране предостојнога отца игумна Мојсеја; пазите овога човјека; ви га боље познајете него ја; но о њему се доста добро говори, и по томе ја га високо почитујем.“

Преговори дакле с Хусејином Градашчевићем били су у добријем рукама, и они су успјели, али мало у невријеме, као што ћемо видјети, јер се догађаји развијају муњевитом брзином. Бушатлија није се могао погодити са Градашчевићем односно првенства, за то босанска војска није присијела на вријеме Скадранину. Велики везир Решид-паша био је дошао са царским низамом у Битољ, одакле је био поткупио неке старјешине у Арбанији. Прије тога већ је једно одјељење Бушатлијне војске било заузело Софију и опљачкало, што је учинило, те

Ниш, Пловдив и друге вароши прихвати страну цареву. Муштафа пође Решиду на сусрет са седам потчињенијех паша, миридитскијем поглавицом Леком, и с цијелијем својијем двором. Но док је он у Прилипу проводио џумбусање, Решид му разбије војску до ноге, те је морао да натраг бјежи и да се затвори у граду скадарскоме. То је морало бити негдје у почетку јунија 1831, јер капетан Економов, ког је Бушатлија био послао код свога побратима књаза Милоша, кад се из Србије вратио, нашао је Бушатлију у скадарском граду затворена, те је морао да се склони у Бољевиће, у Црмници (Д. А.). — За тијем крене Градашчевић са 25,000 војника одабранијех, дође на поље Косово, ту разбије цареву војску, продре до Пећи, и ту одржи другу побједу. О овоме подужећу босански игуман Мојсије пише владици из Плеваља 16 децембра 1831: „Били су се у Бањску на дну Косова, погинуло је 60 људи царевих и добила Босна и иде неколико војске босанске у Косово. Отиде неколико Никшића у Босну. Моли се Афис-ага да буде од нас мир, за што је с Босном, и да растури глас по Херцеговини, да слуша Босну, и хоте доћ у Никшиће да ћерају Смаил-агу и капетана Мушовића и ко је с њима. А за џебану и за наше после добро зборе, али ја не могу вјеровати по истини, но поћу у Травник везиру да видим истину, и како ћемо се с њима владати и поступат унапријед..... И купе жито и џебану и хазну, и топове и тобџије, и приправљају силну војску и за нас много добро зборе но им ништа немојте вјероват... Брзо ћу доћи ако Бог да до нашега господства.“ (Д. А.). Решид је морао употребити превару противу тог побједоносног продирања босанске војске, те ступи с Градашчевићем у преговоре, које је опет требало султану у Цариград на одобрење слати, само да тијем времена добије. Међу тијем се пронесе у босанској војсци глас, да ће књаз Милош Обреновић у Босну, да подигне хришћане. Градашчевић је могао повјеровати тијем гласовима, јер се био љуто са књазом Милошем завадио. Одма у почетку босанске буне Милош посла писмо Хусејин-капетану, у коме га је свјетовао, да се покори султану, и нудио му своје посредовање код султана. Градашчевић му одговори грдњама, а Милош опет њему, те настаде између њих прави рат на артији. Тако се босанска војска морала вратити са побједоноснога свога подужећа у Босну. Ово се све збивало свршетком 1831 и почетком године 1832.

Како се на Цетињу схваћао овај положај на сјеверо-западу балканског полуострва види се и по договорима, који су се

водили одовле са књазом Милошем. Суштина тијех договарања није вам позната, али је можемо од прилике себи представити. И Гагић је за те преговоре знао. Већ 27 марта 1831 Гагић пише Петру II-ом: „Мене је драго да ви с књазом Милошем имате преписку; по још би ми драже било, да знам, да је ваша с њим преписка искрена и пријатељска права. Ваш тијесни сојуз с Милошем може вам од највеће ползе бити.“ И опет 18 априла: „Ви неможете вјеровати, колико ми је драго, што сте у тијесном сношају и добром согласију с књазом Милошем; но жао ми је што је ваша преписка тако ријетка, а особито у ово вријеме, кад сте један другом од потребе“, па му прилаже писмо, што и књазу Милошу пише. Одма сјутри дан опет Гагић шаље на Цетиње писмо, што је добио од Милоша, па говори: „Књаз Милош много боље мисли о реченом везиру (о Мустафи, без сумње) него што сам ја мислио.“ И надоставља: „Бошњаци се куле, но двоуме, и доцкан ће њина помоћ приспјети Скадранину. Они све говоре, да ће на Србију ударити. Не би згорега било, да ви о свему овоме извијестите књаза Милоша.“

Колико су се књаз Милош и Петар II слагали односно подухећа скадарског везира, толико су се разилазили у односима према Градашчевићевом подухећу. Владлао је прави хаос. Босански и скадарски везири ратују противу султана, али између њих нема слоге; књаз Милош потпомаже скадарскога, а босански се боји од књаза Милоша, да у Босну не упане; једини је Петар II, који са свијема тражи савезе. И сами Гагић као да се био почео колебасти у том моменту. Видјели смо што је писао Петру II односно договора његова са везиром скадарскијем; а пошто је чуо за договоре владичине са Градашчевићем пише му: „У случају пада слабога, али у обзиру политичкоме великога зданија, ко жели остати невредим, треба да буде у неком одстојанију, да га не би развалине његове пригњечиле, или с напрегнутима и соједињенима силама, да се стара пређе разорити, него би исто зданије, изненада надпувши, пригњечило га. За важно предријатије к разоренију великога и слабога зданија потребна су велика средства. За то нека вам је у сваком случају препоручена велика опрезност.... Ја мислим, да би вам за сада много полезно било савјетовати се и са српским књазом Милошем, који у овом случају има непосредно спопеније с Русијом и од ње прима настављенија, како се има владати и он и ви.“ У исто доба Гагић открива своју жалост, што су хришћани херцеговачки на страну султанову а против боса-

наца; па наставља: „Хасан-бег требињски, који је неколико дана од ребела бошњака побјегао био у Арбанију к великом везиру искати од њега помоћи, дошао је овди данас из Каваље, ђе је оставио великога везира, који му никакве помоћи није могао дати, будући се и сам у опасности у Албанији находи. Хасан-бег поћи ће сјутра у Херцеговину да купи рају и с њима срећу куша, једа ли би одолео ребеле.“ Ово је било концем октобра, кад је Али-ага Ризванбеговић био затворен у столачком граду, а Бушатлија у Скадру. Памучина пише: „Хасан-бег се вратио преко Дубровника, а послје њега у сред зиме татарин преко Дробњака и ниже Херцеговине дође до Стоца (који је био обједнут); пријатељи Али-агини ноћу га пропусте између стража у град. Татарин је донио Али-аги царски ферман, којим га именује пашом. Али-ага радосно прочита царски ферман пред народом и тијем објави себе пашом. Тада је Махмуд-паша хтио да с низамом из Монастира прође кроз Црну Гору у Херцеговину и Босну; али црногорски владика Петар II Петровић не допушта да прође преко Црне Горе, а другијем путем унаоколо низами нијесу могли одити у зимно доба; и требало је да чека прољеће.“

Али не само да Петар II није пропустио царску војску преко Црне Горе, него је он још 14 октобра, дакле у исто доба, кад је босанска војска удрила на Херцеговину, удрио на Подгорицу, али без потребите спреме и с недовољнијем бројем војске, и за то су се црногорци морали повратити без икаква успјеха 18 октобра, да с већом спремом и у већем броју опет срећу покушају. С тога су били позвани на Цетиње сви зетски прваци, који дођу и одзову се радосно намјери младог господара, изјавивши му да су за њу готови жртвовати своје имање и свој живот. И ма да је руски консуо из Дубровника изразио Петру II-гом писмом од 31 октобра, да му је жао што су црногорци учинили онај „непромишљени корак, који може непријатнијех посљедица имати“, ипак се на Цетињу сновало велико ратно подузеће, које се простирало и преко Подгорице.

Ми смо на измаку г. 1831, кад је Бушатлијно подузеће било пропало, и кад се Градашчевић наодио у највишој муци. Ни у томе критичноме часу на Цетињу се није предомишљало, нити од завјереничког подузећа против султана одустајало. Ми смо видјели којом је смотреношћу поступио игуман Мојсије, посредник између Травника и Цетиња. Он је хтио свуда оком да допре, и непосредно да се извијести. Поред овог нашег дипломата, с босанске стране био је главни посредник овог

савеза Хафиз-ага, пљевански муселим, који концем 1831 препоруча „мојему предоброе досту Станку Петровићу“, да не би кроз Никшић пропустили низам у Босну — „да будемо на ономе као што смо уговорили са Мојсилом, ако ли пак вама буде до невоље, немојте слободно бриге имати, сваку ћете помоћ од наше стране имати“. (Д. А.). А сам Градашчевић пише из Травника 9 јануара 1832: „Свако оно дјело, које сам до данас ја почео радити нијесам оставио, док нијесам га у дјелу и ка концу привео; а и ово које сам почео, истинито будите увјерени, да га нећу тако ласно оставити док не буде до конца приведено; друго пак све оно што сам до данашњег дана коме обећао и своју бесједу дао, нијесам натраг од ње одступио, док не би онај коме сам обећао што покварио; и вама штогод говорим, тврдо увјерени будите, да штогод се обећавам, да онако остаје од моје стране тврдо и стално, не само за ово наше дјело, но да вам до нужде буде и од друге стране биће вам од мене сваке добре помоћи; по окончању свега овога како вашег тако и нашег дјела, да би ја и већим човјеком постао и напредак већи поступио, ако Бог да, неће вам од мене никакве штете ни зарара бити, но свагда у свако вријеме од моје стране биће вама познато још више и боље повторително вам потврђавам“ (Д. А.). Ово писмо почиње: „Од мене Хусејин-капетан наше Босноу управитеља и витеза свему суду и прочем народу Црне Горе моје љубезно поздравље“. Петар II на ово писмо одговара 4 фебруара 1832: „Честитоме великоме везиру Хусејин-капетану, витезу босанскоме у Травник. По посланој нама игумну Мојсеју имали смо радост примити твоје предраго писмо од 9 числа прошлог јануара, у које видим пријатељство и љубав, које желиш, да буде међу нама; то нам је много мило чути, а особито што си зборио на ријечи с игумном Мојсијем, ми све то кабулимо и тврду Божју вјеру дајемо, да ћемо од сада у напредак бити уједно и крв своју пролијевати за вјеру и слободу нашу. Него те молимо како нашега предрагога пријатеља, да се држиш јуначки... Много се радујемо, чујући од игумна Мојсеја, да си у сву земљу твоју прави суд поставио за свакога, будући да таквијем начином можемо се надати у Бога, да ће нам помоћи у овој и свакој другој дјелу. Ми се често бијемо с низамом Садријазема и мислимо овога прољећа скупити војску и ударити на низам, који се налази око Скадра. Но за такву војску неимајући дебане, молимо те како нашега предрагога пријатеља, да нам пошаљеш једно сто товара фишека, да тај низам, што је око Скадра, разбијемо... Ми смо по свој

нашој земљи дали знати о љубави и пријатељству са твојима људима, али ти добро знаш, да има по крајинама људи рђавијех, који би могли штогоћ скривити у твојој земљи, за то те молимо, да не примаш у рђаву страну, но да нам за такве људе пишеш, и буди увјерен, да ћемо их ми жестоко накавати. Али ти знаш, да се ми с вама ласно не можемо мијешати, будући да нам Никшићи у томе сметају и побуњују народ против вас и против нас, за то те молимо, да пошљеш неколико војске у Никшиће, да накажеш те људе, који не слушају заповијед ни твоју ни ничију, и да ту поставиш којег човјека, да заповиједа, и тада ћемо се моћи ласно мијешати“... Ми ово писмо наводимо скоро у цјелини, да се види какви су односи постојали између Цетиња и Травника. Оно свједочи, да је Црна Гора већ била у правом савезу са Градашчевићем, пошто се игуман Мојсије вратио из Травника, и да је у смислу тога савеза почетком г. 1832 тек намјеравала да отпочне дјеловати, на коју сврху тражи помоћ у џебани.

И збиља концем фебруара креће црногорска војска опет на Подгорицу. Ми смо већ видјели договоре са зетским главарима, који су раширенијем рукама чекали црногорску војску. Поход је био готов. Једнијем одјељењем војске управљао је млади господар, које је имало преко Љешкопоља и Везирова моста заузети Горицу пред вратима Подгорице; а другијем одјељењем управљао је Ивановић, који је имао преко скадарског језера прећи у Зету и собом Зећане прихватити. Хоти, с којима су Црногорци такођер били у договору, устану сви листом и у Хотској Гори ватворе скадарски пут, а тако и Плавницу заузму на Блату, да спријече долазак Турака и по суку и по води. У Љешкопољу било је ратно вијеће, на ком хоти за бољу вјеру даду црногорцима стотину биранијех хотя у таоство, а црногорци хотима толико црногораца. Млади господар задовољан и радостан крене с војском и заузме Горицу, гдје за њим стигоше и брђани; а Ивановић преко Зете заузме бријег Љубовић, на ком изнесе два мала тона, да отолен руши Подгорицу. Тако је била Подгорица неколико дана обсејднута, а тек на први марта био је уговорен јуриш на њу. Ал' ноћу у очи тога дана повуче се сердар Филип Турацковић са ријечком нахијом у Љешкопоље, а Ивановић с осталијема остане у Голубовцу. Пред зором турци крену из Подгорице пут Голубовца на Ивановића. Извијештен одма млади господар о немилу догађају, да би спасао Ивановића, узјахавши на коња, кликну: „За мнош, ко је момак!“ и крене одма са војском на Подгорицу.

Опазивши то турци, оставише Ивановића, па се врате да бране Подгорицу.

Овако је, по Медаковићу, свршило ово прво ратно подужеће младога господара. Не знамо, под којијем је изговором Ђурашковић повукао натраг ријечку нахију, нити знамо је ли оправдана сумња, да је Ђурашковић био поткупљед од подгоричкијех турака. А ласно би се могло узети, да је за вријеме опсаде Подгорице Ђурашковић, који је био један од првијех црногорскијех главара, дошао у сукоб са Ивановићем, што се даје надозрети и у самом одступању Ђурашковићевом и Ивановићевом, који се раздвајају. Но да чујемо још кога, како овај догађај излаже.

Гагић извјештава руско посланство у Бечу тек 19 марта овако ијеткијем тоном: „Концем минулог фебруара црногорци су опет покушавали да заузму Подгорицу и да присаједине Црној Гори Зету, но покушај, будући бесмислен, био је неуспјешан и сасвијем несрећан за невољне христјане зетске и албанске, који су учествовали у овом дјелу. Црногорци, некако успјевши да подигну зетске, хотске, малисорске и миридитске житеље грчкога и римскога вјероисповједања, против турака султанове странке, изашли су из својих граница, разредили су се у стапу близу Подгорице, једнијем дијелом војске окружили су је, и принуђавали да се преда, али послѣје осам дана, изненада ноћу оставивши Подгорицу и при њој један топ, срамно и стидно без нужде повукли су се у своје границе, предавши освети турској побуњене и устале против њих зетске и албанске христјане, чије свештенике и старешине турци немилостиво истребљују.“ Овако је Гагић писао по званичном аустријском извјешћу, што и сам признаје, и што тумачи ову тешку оптужбу подигнуту на црногорце; али у главном се ово извјешће слаже са Медаковићем, да је црногорска војска напустила Подгорицу изненада. Из Гагићева извјешћа види се још, да нијесу сами хоти били у договору с црногорцима, него и малисори и миридити. А видјели смо у наведеном писму Петра П-ога Градашчевићу, да је ово подужеће имало циљ и преко Подгорице даље у Арбанију; што свједочи и саучешће Арбанаса, јер би ли се они на оружје подизали, да само Подгорицу са Зетом присаједине Црној Гори! Нема сумње дакле, да се с Цетиња хтјело наставити дјело Бушатлијно. Ту намјеру потврђује и та мисао, која је морала на Цетињу владати, да црногорци, и кад би заузели Подгорицу, не бише је могли удржати, док не би добили наслона поузданога у Арбанији.

И сада се лакше можемо домислити: откуда то изненадно напуштање Подгорице. Прије свега, за вријеме опсаде овог главног града у Зети, нијесу могле стизати црногорцима ни мало повољне вијести из Босне, а још мање из Арбаније. За тијем, ми смо видјели да је Петар II тражио сто товара џебане из Босне за ово подузће — па стиже ли му та очекивана помоћ? Кад би се овај црногорски поход на Подгорицу просуђивао сам за себе, онда би излазио „несмислен,“ као што га Гагић називље; али ми овај поход морамо посматрати у свези са током догађаја у Босни и у Арбанији, јер проиходи из ондашњег опћег положаја у пограничном Црној Гори покрајинама, и управо зависи од тока побуне арбанашке и босанске.

V. Да видимо што се збива у Босни. Ми смо оставили Али-пашу Ризванбеговића у столачком граду обједнутога војском Градашчевићевом, у којој су били сви херцеговачки мухамеданци па и сами брат Али-пашин Хаџи-бег. Кад се просуо глас, да је овај храбри Ризванбеговић, који је сам тако јуначки бранио султанову ствар а у исто доба и херцеговачку против босанског великог бунтовника, постао пашом, није могло да то не дјелује на херцеговце. Памучина пише: „Столачки турци, који су били изван града, — прво с тога, што им је већ била додијала туђа војска, друго, што нијесу хтјели ратовати противу султана, тајно су уљегли у град и Али-паши говорили, да је непријатељска војска нешто од глади, а нешто од зимне студени са свијем изнемогла, и само да чека угодни случај да се равбјежи; и за то да он може отворити град и рашћерати непријатеља. Било је то ноћу између 26-ог и 27-ог фебруара г. 1832, кад је Али-паша отворио врата од града, и одма послао своје људе, да удре на кућу, у којој је био брат му Хаџи-бег.“ Ту су убили Хаџи-бега, као и његове људе. Па је телал кроз варош позивао, ко је уз цара, да иде код Али-паше. Сви нагрнуше код Али-паше, који их лијепијем ријечима распусте, да иду својим кућама, да се мало поткријепе, па сви да иду на невесињско поље, да отоле проћерају мостаране, и ту да чекају Махмуд-пашу с ниваом. Ту им је подијелио и неколико новаца, а раји је још додао: „А ви, рајо, за ваше услуге, одсле ћете бити равни турцима: то је воља честитог Падише“. Ово је било све на Теодорову суботу, прве недјеље великога поста. Усљед тога, Тимарија, који је заповиједао са усташком војском, видећи да има издајника да су сви сточани уз Али-пашу, који је отворио град и слободно изашао у варош, са

остатком своје војске крене пут Мостара, оставивши на Свињској Узди топове. Тако је назадовала Градашчевићева ствар у Херцеговини. Доста је било, да ова вијест стигне у црногорски стан код Подгорице, па да се црногорци забрину.

Но осим тога, и у самој Босни почело се поткопавати земљиште испод нога великоме вођи, тек се вратио са онако побједоносног пута кроз Стару Србију. Међу потчињенијем му првацима одма поче промаљати главу завист. Видајић-паша зворнички први је међу њима био. А уз то омрзну и свијема богатијима људима, који су морали новчанијем средствима потпомагати народну ствар. Ипак гомиле народа одушевљеног слиједиле су вјерно народног трибуна.

Кад је пукао глас по Херцеговини, што се у Стоцу збило, придружи се Али-паши и раја из Бањана и Рудина на невестињском пољу, одакле су Мостарци били ишћерани. Али је у то Хусејин-капетан скупио 12,000 одабране војске, коју опреми под вођством Златара сарајевца против Али-паше, околу половине априла. Али-паша се с толиком силом није упуштао у бој, него се опет затвори у град столачки са избранијем момцима, а остале посла својијем кућама. Смајил-ага, Хасан-бег и Баш-ага опет се склонили у Рудине. А херцеговачки мухамеданци, особито мостарци, љубушани и поchteљци опет се придружише босанцима.

У то доба већ давно очекивани Махмуд-паша продирао је са 30,000 нивама пут Босне. Босанска војска опирала му се око Вучитрна, код Бањске и у Пријепоље, али је свуда морала узмицати. Најпослије сам Градашчевић дочека низам код Паља, четири сата од Сарајева са свом својом војском. Ту је био одлучни крвави бој, али низам одржа побједу над неуређеном босанском војском. Хусејин-капетан са својијем доглавницима спасе се у аустријску границу, а Махмуд-паша без отпора уљезе у Сарајево. Кад је стигао глас под Столац о овом поразу, Златар распусти војску, која је опсиједала Али-пашу. и тако се сврши овај босански покушај, у коме се тако сјајно показала чисто елементарна снага народнога духа против туђинске власти, снага која ће још доста бриге дати Цариграду.

VI. Сад остаје усамљена Црна Гора, да одговара ђурској царевини за своје дјеловање током арбанашког и босанског устанка. Лијепе наде, које су стављале у изглед свршетак султанове власти на овом крају балканског полуострва, преварише овога пута, али ће оне ипак руководити Петри II-га све до гроба његовога, као што ћемо видјети.

Послије црногорског похода на Подгорицу, Намик-паша, онај исти који је тек жив утекао из Босне, и који је послије недаће Бушатлијине постао везиром скадарскијем, покорава хоте и малисоре, утврђује Подгорицу, и 22 априла напада изненада на Мартиниће, којима притеку у помоћ 300 пипера и бјелопавлића, те разбију и поћерају турску војску, коју су састављали 4000 арбанаса, у Спуж. Ово је био први знак, што чека Црну Гору са стране Турске, и Гагић је морао најцрњијем бојама престављати у Петрограду њезин тешки положај, јер већ 24 априла из Петрограда му наређује гроф Неселроде, достављајући му дотична упуства, да дође на Цетиње, гдје је у његовом присуству била скупштина главара 16 јуна. Ми имамо опширан извјештај, што је Гагић о овој својој мисији послао грофу Неселроду у Петроград. На скупштини црногорскијех главара Гагић је прочитао упуства из Петрограда, што је собом донио, па је на основу истијех држао бесједу, и представио главарима посљедице, кад не би уважили спасоносне савјете из Петрограда. Скупштина је радоснијем усклецима потврдила најоданију благодарност цару Николи за његову милост и бригу о Црној Гори, и обећали су свето се држати добивенијех савјета. За тијем описује сиромаштво Црне Горе и унутрашње уредбе; па наставља: „И ако сам радио, нијесам могао успјети, да дознам, из ког узрока г. Вукотић (иначе Ивановић) заузима прво мјесто у сенату, а не архимандрит, глава народа, како се црногорци изражавају. Црногорци су веома привржени Русији и непрестано потврђују: „Ми смо вагда готови, да се слијено покоравамо и простоме рускоме војнику, и да умремо за рускога цара, нашега великога покровитеља, само да нас Русија јасно узме у заштиту, чим би нам осигурала срећне дане, а себи вјечну славу.“ Црногорци нијесу мање привржени и својој врховној власти, коју изванредно уважавају. Они све још поштују врховну власт над њима Архимандрита, који је дошао на мјесто покојнога и митрополита Његоша, и називају га Господарем. Они су веома задовољни г. Вукотићем, и његово правитељство под његовијем пресједништвом примјетно утврђује се и постаје сталнијем. Црногорци су почели увиђати корист уређене управе и без принуде прилагођавају јој се, и радо се покоравају врховној власти, која се стара за унутрашњи мир. За издржавање овога правитељства, како увјеравају, потребито је 3000 дуката на годину, без чега би се само по себи расуло и црногорци би се нашли у првашњем жалосном положају безвлашћа. Прије него се све доведе у прави поредак, бар до

три године, правитељство се не може одважити да удари никакав порез на народ. Послије овога времена црногорци били су поуздали, да ће моћи доприносити к трајном уздржању и усавршавању свога правитељства. Но будући да је политичко стање Црне Горе необезбјеђено, то и безопасност њихова спољна политика не може бити стална. Уваживши критичке прилике и очајни положај, у ком се сада црногорци налазе, обзиром на неуспјехе Порте против њезинијех бунтовника, готово не могу се осуђивати црногорци, што су учинили покушај на Подгорицу, под изговором освете за увреде, претрпљене од пограничне турске власти, а у самој ствари да присаједине плодовиту област Зету Црној Гори; што више, из човјекољубља треба сажаливати црногорце са неуспјеха у овом очајном подухвату. Кад би преко сваке наде по необичној срећи Порта пристала, да уступи црногорцима малу област Зету до хотскијех граница, они би могли бранити своју независност ма буд против кога, и бити задовољни. Но пошто су равне прилике помогле отоманској Порти, да покори арбанасе и босанце, црногорци су остали сада у тијеснијем границама право назване камените, дивље и неплодне Црне Горе, без сваке индустрије и трговине, не имајући с никим никаква саобраћаја, осим са аустријанцима на самој тачки код Котора, окружени турцима, непомирљивијем њиховијем непријатељима, с којијема нијесу у стању, да утврде постојани мир, док Порта не одустане од намјере, да покори Црну Гору под своју власт. Наодећи се у тако очајном положају, црногорци ће принуђени бити, да нападају турске области и да робе, и најпослије ће дати Порти повода, да их покори и сасвијем истријеби. Они предосјећајући грозну своју судбину, били су се одважили, *и ако у невријеме*, да присаједине Црној Гори Зету, плодносно област, која се простире до хотскијех гора и осталијех хришћанскијех Арбанаса, који су се досада црногорци у заштити својијех гора досада користовали независношћу.“

Ми се лако домишљамо какве су природе били ти савјети из Петрограда. Русија је тада била у најбољем пријатељству с Гурском, и да то пријатељство утврди, тражила је, да све то више повјерења улијева код Порте, а на уштрб особито индустријског уплива. За то су у Петрограду морали јако негодовати на Црну Гору због подгоричке афере, називујући у њој свезе са догађајима у Арбанији и Босни. Пада у очи како се Гагић у овом извјештају заузима, да образложи црногорски покушај на Подгорицу тако, да рашћера и сумњу, да је Црна Гора била

ма у каквом договору са великијем сусједнијем бунтовницима. Што више, он оправдава црногорски покушај, да присаједине *плодну* Зету Црној Гори *каменистој и неплодној*, и кад би Порте уступила Црној Гори ову *малу* област, црногорци би задовољени били, те бише мировали! Прећутавајући вјешто и Арбанију и Босну, он истиче овај економни животни узрок црногорског упада оружјем у турску границу, и као да хоће да оправда неуспјех овога подхвата, умеће, како су се на то били одважили *и ако у невријеме*; што свједочи, да је Гагић добро пратио догађаје око Црне Горе, јер да је црногорска војска упала у Турску мало раније, док је Султанова војска имала посла са арбанашком и босанском војском у Арбанији и Старој Србији, шћаше лако завладати Зетом све до хотскијех гора. Овај Гагићев извјештај имао је у главном сврху, да предочи у Петрограду тежак положај Црне Горе, и опасност која јој је пријетила послје успјеха царског оружја у Арбанији и у Босни, чим је очевидно препоруча заштити руске дипломатије, која је тада моћна била на Босфору.

Тако исто труди се Гагић, пошто се вратио у Дубровник са Цетиња, да докаже руском посланику у Бечу крајњу нужду Црне Горе, да покуша присајединити плодносу Зету, „малу област, што се простире до гора *хота* и осталијех арбанашкијех хришћана, који су као црногорци, под заштитом такођер својијех гора, уживали до сада независност, и тијем морално и стварно да обезбједи своју и својијех савезника независност.“ На даље наставља: „Неуспјех овог очајаног подухвата црногораца трудно да их неће стати њихове независности, ако моћни утицај рускога двора не надвлада у отоманском савјету, и не одврати предузету намјеру султанову, да покори Црну Гору.“ А у своје оправдање на посљетку вели: „Ја сам их свјетовао, да живе у миру са сусједнијем турцима, да се држе најстрожије неутралности и нимало да се не мијешају у смутњу, која се појавила у Босни, да не узимљу никаквог учешћа у поступак босанског наше, који се истиче као непријатељ порте, и који ради да за собом повуче разне становнике босанске турског и хришћанског народа, и једном ријечи, да се старају, да не би својим владањем ни најмањег повода дали основанијем жалбама и незадовољству порте противу њих.“ С Татишчевом је Гагић много јаснији. Из овога његовога писма види се, да су у Петрограду збиља доводили у везу поход на Подгорицу са султановијем одметницима. И Гагић Татишчеву признаје, да су црногорци били у савезу са арбанасима; али он

не сматра арбанасе за бунтовнике, јер су они уживали независност исто као црногорци; и ови су за свој опстанак са свијем наравно ступили у савез са до тада независнијем арбанасима. А што се тиче босанске буне, он истиче, како је савјетовао црногорцима најстрожији неутралитет, ал' не вели, да су га црногорци погазили. Најпослије отворено препоруча Црну Гору руској заштити у Цариграду, од које зависи њезин опстанак. Ово писмо Татишчеву још нас боље убјеђује, да је владало велико незадовољство у Петрограду са држањем Црне Горе у вријеме Бушатлијне и Градашчевићеве буне против султана, и оно нам Гагића још боље открива као доброг пријатеља Црне Горе. Сјетимо се само, како он убјеђавајућијем разлозима задржава младог господара од сваког учешћа у пограничнијем покретима, а како ли га сада у овом критичном часу брани у Петрограду! Но има основа питање: били Гагић овако бранио Црну Гору због овог упада у Турску, да није Ивановић био за тај упад?

Гагић је био добро схватио тешки положај Црне Горе усљед овога упада, и за то се онако за њу заузимао код петроградске владе. Послије одласка његова са Цетиња, Петар II обратио се одма Намик-паши, који је из Подгорице пријетио Црној Гори, и позвао га, да изашље пуномоћнике, који би преговарали са црногорскијем пуномоћницима о вјечитом миру са Арбанијом. Намик-паша послао је предлог с Цетиња великом везиру Решид-паши, још главном војеном заповједнику на овом крају, који је на тај предлог одговорио захтјевањем, да се црногорци сасвијем покоре. Опасност је рата била дакле на прагу. Гагић устрашљен саопштава то Татишчеву 21 јула, па наставља: „Црногорци, будући независни од давнијех времена, нашли су се увријеђени овијем захтјевима великог везира, и одговорили су му на своју, с чега ваља чекати кроз кратко вријеме нападај мноштва турске војске, који би црногорци по увјеравању архимандрита и Ивановића, кад би имали довољно муниције и најмање 2000 цекина за друге потребе, могли са свијем одбити. Али не имајући овијех средстава за одбрану, црногорци једва да могу уздржати први јуриш непријатељски, а камо ли постојана нападања тако силнога и са свијем потребама снабђена непријатеља, који се ријешо покорити или истријебити црногорце. Архимандрит Петар и г. Вукотић молили су ме, да на њихов рачун узајним оvdје у кога 2000 цекина, што на жалост нијесам могао учинити.“

Одговарајући на ово писмо, Татишчев умирује Гагића, јављајући му, да је руски посланик у Цариграду Бутењев примио наредбу из Петрограда, да штити црногорска права пред портом. Он је увјерен, да ће пријетећа опасност бити отклоњена од Црне Горе; но признајући црногорцима право, да се бране од нападаја турскијех, Татишчев моли Гагића, да обавијести црногорске главаре, да *нападај њихов на турску земљу може их лишити рускога покровитељства.*

И збиља турци нијесу још ништа предузимали против Црне Горе, али се Гагић све једнако бојао, као што се види из сљедећега писма од 10 септембра истоме Татишчеву: „Поуздана извјешћа, што сам примио из Босне, доносе ми, да турска војска како редовна тако скоро покупљена по Босни, Херцеговини и Арбанији, свега до 40,000, окупила се око великог везира и сјединила се са осталијем његовијем ниваом у Вучитрну, одакле ће ова војска, како увјеравају пут Скопља. Но отуда оћели она пут Цариграда и Авије, или пут Скадра, да отолен удари на Црну Гору, није извјесно. Многи држе овај војени покрет великог везира хитрошћу, да прикрије своју намјеру, па изненада да напане на Црну Гору, и покоривши је, да онда крене пут Цариграда. Међутијем, док се велики везир приправља, да покори Црну Гору, погранични јој турци већ су неколико пута нападали на њене предјеле: Пинере, Куче и Мартиниће, ранили неколико црногораца, попалили много појата, пшенице, кукуруза, сијена и обратили у пепео све што су могли; *једном ријечи, турци намјерно непрестано изазивљу црногорце на рат.*“ Знајући, што захтијева руска ондашња политика, што ли животни интерес Црне Горе, Гагић је унапријед одбијао сваку одговорност од ове посљедње; особито бојећи се, да се сва сила турска из Босне и из Арбаније не окрене против Црне Горе, он је радио да јој унапријед задобије наклоност и заштиту моћне Русије. Како је Гагић у овом часу био забринут, и какав је страх од ове турске навале њим владао најбоље се види, кад се, поред наведенијех извјешћа својој влади, узме што је у исто доба писао црногорском господару: „Ја сам здрав и весео био — гласи то писмо Гагићево — кад сам пакет од вас добио; но кад сам га прочитао, једва сам се могао уздржати од неудољства, и повикао сам неколико пута: о проклета и триклета Подгорицо! Ти си дакле удицом служила најхитријему међу турцима, Мехмед-Рашиду, кад је ловио Црну Гору! По полученију од вас непријатнога извјестија ја нијесам из куће изишао, докле нијесам о предстојаштој

црногорцима опасности и бједи рапорат написао кому је сле- довало за то знати, и који ће рапорат данас отправљен бити заједно са свим вашим писмима и копијама. Познавајући ви сами себе и народ храбри, вас окружајушти много боље него ја, без сумњенија ви нећете ни духом бити толико клонули, колико сам ја; за то и немате потребе, да вас ја к сожаљенију мојему *самим голијем ријечима без дјествишељне помоћи подкрпе- ливам за сада.*“ Али баш овијема ријечима стављао је у изглед скору дјествительну помоћ Црној Гори.

Но страх Гагићев, да Решид-паша са великом војском оку- пљеном не окрене на Црну Гору, није се оправдао. Решид- паша је већ био с војском на путу у Цариград, ком је при- јетио мисирски паша. То Решидово одустајање од намјере, да покори Црну Гору, последије онога његова дрскога одговора Петру П-гом, колико се има приписати још трајућем рату са мисирскијем бунтовником, толико исто и посредовању руске дипло- мације у корист Црне Горе. Већ 7 октобра Гагић је у стању да „дјествительном“ помоћи обрадује црногорце. Прије свега он пише сенату, да је од руског посланика при бечком двору био извијештен, „како је непријатно било господару импера- тору, кад је чуо за учешће, које су имали црногорци у метежу босанскоме, и за покушај њин на Подгорицу, што су ова обстојатељства навукла јавну опасност независности народа црногорскога и дала су повод великом везиру осветити се на црногорцима“; али је цар ипак наредио, да се употреби све старање, да порта одустане од освете против Црне Горе; што више, цар је наредио, да се пошаље црногорском правитељству „3000 цекина на *благополезна заведенија*, и да се објави црно- горцима, да им он дарива милост и заштиту своју, да се они у миру и тишини брину и старају о побољшању внутрењег својег устројства, а не да нападају на сосједна владјенија и зажижу междусобија и беспоредке. Овакви народи лишавају се спаситељнога његова покровитељства.“ У исто доба Гагић доставља писмо руског посланика из Беча, управљено сенату, којим тражи писмено удостовјерење, да ће Црна Гора ову новчану помоћ руску употребити у интерес мира и поретка унутраш- њег, а не на војене сврхе; па тек онда, да ће послати поме- нуту помоћ; који је услов Петар II испунио, и Гагић је то „торжествено увјереније“ доставио са великијем задовољ- ством Татишчеву. У исто доба цар је наредио, да се извиди, за колико се година Црној Гори још има исплатити заостала припомоћ, да јој се и то надокнади.

И тијем завршује ово критично доба Црне Горе за прве двје године владања Петра II-ога. Истина, Црна је Гора била навукла на себе велику опасност, али је ми видимо на висини својега позива. По трњу се к звијездама долази, вели једна њемачка пословица. И када узмемо пред очи руске савјете и пријетње, које су је задржавале, с једне, а држање књаза Милоша с друге стране, ми се морамо дивити снази духа и бистрини погледа испод Ловћена на догађаје онога доба. Ова идеална политика црногорска није уродила никаквом стварном користи, али је умножила моралну главницу Црне Горе, у којој је њен историјски значај, који јој даје право на срећнију будућност.

На против књаз Милош својом вазда практичном политиком, мирујући, добио је три нахије: Јадар, Рађевину и Стари Влах; али је још вишу мржњу распалио међу србима мухамеданске вјере у Босни према Србији; а да је братинство онда дјелом показао босанцима, као што је Петар II, српска ствар би можда данас друкчије стала. За све вријеме ратовања великог везира Решид-паше противу Бушатлије и Градашчевића, он је царску војску снабдевао храном; пошто је Арбанија и Босна била умирена, кад се Решид-паша очекивао на Црну Гору, Гагић пише на Цетиње, како се говори, да Милош неће већ подржавати Решида, али као да сумња, наставља: „Хвала му и на томе, ако је истина.“ Да је пак свеђе стојао у свези са Црном Гором, свједочи његово писмо, којим јавља 22 августа Петру II-ома радосну вијест, како је велики везир кренуо с војском пут Азије, па препоруча црногорцима, да чувају мир погранични и да не изазивљу турке, за вријеме осуства Решидова, да тијем загладе погрјешку што су учинили, учествујући у босански покрет, те тако да избјегну гњев султанов и освету великог везира. Одакле се види, како је и књаз Милош сматрао положај Црне Горе, послје побједе султанове ствари у Арбанији и Босни, врло тешкијем; што више, он се бојао, да још није Црну Гору минула освета султанова, и да би се његова срџба могла излити на Црну Гору пошто докоча ратовање против Мисира. У писму, које смо наврше споменули, Милош је врло љубазно предусрио младога господара црногорскога, изјављујући му: „Моје пријатељство с вама биће продуженије оног к покојном стрицу вашем. У свако доба и у сваком дјелу изволите к мени обратити се, готов стојим к служби и с совјетим и са дјелом“. Али држање

Милошево у босанској буни било је са свијем охладило Петра II-ог према Милошу, која хладноћа и прекида њихове односе.

Ко се највише користиовао у овој побуни, то је био Али-паша Ризванбеговић, који ступа сада на позорницу догађаја, као важна чињеница, којом ће Петар II рачунати у свом дјеловању за велику српску мисао све до гроба свога.

Бушатлија, пошто му је војска била разбијена, затворио се у граду скадарскоме, снабђевен потребитијем за одбрану и издржање опсаде; а свој харем пошаље, да се преко Црне Горе навезе у Будви за Италију; али услед силне буре на скадарском језеру, лађе се опет повратише под Скадар, и чељад Мустаф-пашина није га хтјела више остављати. Мустаф-паша, видећи да своју породицу не може спасти од судбе, која је њега чекала, посла у Беч два скадранина, да моле ћесара, да за њ посредује код султана. Тијем путем био је помилован, али за вазда удаљен из његове отаџбине; и с њим кућа Бушатлијина за вазда губи право на везирство скадарско, што га је по насљеству уживала од половине седамнајестог вијека ²⁾).

И Градашчевић такођер посредовањем Аустрије добије помиловање султаново, што му је било објављено у Земуну. Али Хусејин-капетан није за дуго вјеровао, да ће султан да одржи своју ријеч; и само дугијем увјеравањем аустријског ђенерала, комесара биоградског царе и србијске депутације, склони се да пређе у биоградски град, гдје га приме као мученика за вјеру. На скоро послје тога Хусејина позову у Цариград, гдје су му предлагали разна висока звања с условом, да се одрече својих убјеђења. Но Градашчевић остаде непоколебив, с тога га пошаљу у Требизонду, гдје убрзо умрије у великом поштовању код правовјерних мухамеданаца, оставивши потомству диван карактер трагичког јунака.

VII. Пошто је био мир завладао унаоколо Црне Горе, и од ње пријетећа опасност уклоњена, главари црногорски на скупштини,

²⁾ Ровински, 50, 52. — Екар пише, да је харем Мустаф-пашин био дошао у Црмницу, па да су годињани хтјели да га опљачкају, и с тога да су се вратили у Сеоца, да отолсн пређу у Будву, али тада, да их је бора повратила пут Скадра. Али да су га годињани хтјели опљачкати, они су то могли и учинити, ако је харем био стигао у Црмницу; или ако им је власт стјала на пут, и онда харем шапаше слободно наставити пут, да је био дошао у Црмницу. Гагић пише, да је Мустаф-паша био послао у Црну Гору двије жене, три сина и једну шћер, па да су их црногорци натраг повратили. Пошто је бора лађе натраг у Скадар вратила, и пошто је Мустаф-паша услед тога промијенио мисао, одиета се тако и писало са Цетиња Гагићу, да му се тијем угоди.

која је била на Цетињу концем маја г. 1833 одлучише, да Петар II пође у Русију, да тамо буде посвећен за владику. Кад је то било саопћено Гагићу, он овога пута потпунијем задовољством одговара младом господару, да је „о том представио, коме је сљедовало, и сада не остаје ми друго него искрено желити вам свако добро, срећни пут, жслајем и успјех у свима вашима предпријатијама, и да се скоро и благополучно у отечество повратите“. И млади господар крене одма пут Русије са правитељственијем секретаром Димитријем Милаковићем.

При свршетку овога поглавља биће умјестно, да се изближе упознамо и са Гагићем, као с једном од најважнијих особа, што су имале до сада и што ће имати унапријед улива на владање Петра II-га. Он се родио г. 1781 у Шумадији, у Крагујевачком округу, а узрастао је и васпитао се међу србима у Угарској, гдје је свршио гимназијске науке. Отолен је пошао у Саксонију, гдје је у Кемници провео четири године у кући проф. Снела, и код њега приватно учио философске науке, те свршио течај философије г. 1804. Врнувши се у Србију, био је чланом и главнијем секретарем врховног савјета у оно славно и тешко доба Карађорђево. Г. 1812 прешао је у Влашку, гдје је била руска војска. Ту је он добио руско поданство и одма био наименован титуларнијем савјетником код министарства иностранијих дјела. У Дубровнику је отпочео служити као секретар консулата, и г. 1826 постао је ту консулом, гдје се и оженио из куће Хаџи Лазара Лучића, родом из Сарајева.

Он је био дакле пунијех тридесет година старији од Петра II-ог, научен, а већ искусан у ондашњем раду за српску ствар, за то га и видимо не само као руског дипломата него и као забринутог српског патриота, у ком својству и узимље онај интимни ауторитативни тон на Цетињу, док у Петрограду брани и препоруча црногорце и црногорску владу.

ТРЕЋИ ДИО

ДО ДРУГОГ ПОЛАСКА ПЕТРА II У РУСИЈУ

Ивановић хоће да завлада. — Посвећење Петра II-ог у Петрограду. — Ивановић одлази. — Рад Петра II-ог на просвјетном пољу. — Али-паша Ризванбеговић. — Рад око намирења са пограничним турцима. — Афера Жабљачка. — Грахово и унутрашње неприлике. — Силетке против Петра II-ог. — Његов тешки положај. —

I. При поласку младога господара у Русију на посвећење, Ивановић, издаје „Законе отечества,“ за које се у уводу вели, да су „потврђени свијема главарима црногорскијема и брдскијема.“ На њима је ударен печат „правитељствујућега сената“ а потпи-сује их сам „пресидент и кавалер Иван Вукотић.“ Ти су закони написани у двадесет чланака; а у уводу им, између осталога, вели се: „Закони су прва дужност и потреба свакога народа, који се почне уређиват, као што се почела Црна Гора и Брда уређивати, без којијех се ниједан народ није могао уредити и бити срећан, за та сами узрок наш всемилостиви покровитељ и цар руски видећи да црногорци не имају законе, по којијема би се владали и судили, и сотијем желећи учинити Црну Гору и Брда сретнијем, посла је свога чиновника господина Ивана Вукотића, којег смо ми и признали пресидентом, који је по заповиједи великога цара русинскога написао кратке но потребите законе, по којијема се дужно народу црногорскому и брдскому владати и судити се.“ У 18-ме чланку уводећи порез, опет себе истиче овај законодавац овако: „Велики цар русински смиловао се на Црну Гору и Брда, и послао је свога човјека, којему је дао и унапријед обећаје давати малу помоћ за уредбу, и заповиједао, да рече народу, да цар дава помоћ, и ово што пошале купи са својије судита, такве сиротиње како што су црногорци, и заповиједао да и црногорци сами учине своју

касу“ и т. д. (Д. А.) Дакле цар се смислио на Црну Гору, па је послао свога човјека, да је усрећи, давши јој законе, по којијема ће се владати, и тај је човјек Ивановић, коме цар још даје малу помоћ, да уреди Црну Гору! Док се толика власт законодавна даје Ивановићу, о владајућем господару црногорскоме у овоме акту тако свечаноме нема ни спомена! Ови су закони потписани на Цетињу 23 маја 1833, а господар је кренуо пут Русије 7 јуна, дакле док је још био на Цетињу. По томе се види, да је Ивановић, или како се сам потписује Вукотић узурпирао био на артији највишу власт у држави дајући јој законе. О овијем законима, по документима до данас објелодањенијема, није се знало ништа. Гагић, који је толикијем одушевљењем пратио кораке Ивановићеве у Црној Гори, не спомиње их нигдје у својијем дописима ни Петру II-ме ни Татишчеву, по чему морамо закључити, да ни њему нијесу били познати; а да су ови закони били „потврђени свијем главарима црногорскијем и брдскијем на скупу,“ као што се тврди у њиховом уводу, то би Гагић знао. Отуда излази очевидно, да је ове законе Ивановић тајно држао готове да их прогласи у згодном часу, за вријеме осуства Петра II-ог, за које није ништа знао ни он, ни главари црногорски. Ивановић као пресједник правитељствујућег сената могао се надати том згодном часу.

Ми сви знамо како је Гагић цијенио овога човјека, и какве је наде на њ полагао; ми знамо како су се и на Цетињу радивали његовом доласку из Русије; али у самој ствари он није био човјек, за кога су га сматрали. Њега на Цетиње није довело родољубље, које је приказивао Петру I-ом, него себичност. Он је тежио, да опет обнови *губернадурство* у Црној Гори, ал' не само по имену него и у ствари, па да митрополиту остави само црквену власт. А прилике су биле поспјешне: што је најглавније, господар је био премлад; друго, Гагић, чији се глас из Дубровника толико уважавао на Цетињу, непрестано је препоручавао Ивановића; Ивановић је дошао из Русије и већ га је с тога народ уважавао. Али он се још на Цетињу приказао с лажном царском граматом и униформом руског ђенерала, ма да је био у руској војсци постигао тек подофицирски чин.¹⁾

Али осим Петровића и Вукотића, ми смо видјели да је ту било још виђенијех племенскијех главара, који су показали, приликом смрти Петра I-вог, и приликом Радоњићева покушаја,

¹⁾ Овај факт доноси сам Медаковић али без икакве потврде, за то остали писци то поричу. Но ту лажну грамату ми смо нашли у дворском архиву, о којој ће бити говора унапријед.

да су људи свјестни државне мисли, задахнути љубављу и оданости према носиоцу те мисли и у опће према кући Петровића, и да су способни да управљају унутрашњијем и спољашњијем пословима Црне Горе. И за то Ивановић није могао успјети. Што више, било је са свијем наравно, да овакви људи из старијих кућа, које су вавда биле на челу својијех племена и прве уз владајућу кућу, није су могли добријем оком гледати на челу сената новог човјека, чије претензије нијесу им могле остати непознате, и у кога су се преварили односно његовог меценатства, што најбоље свједочи оно писмо Гагићево Татишчеву, у ком јавља, да га моле владика и Ивановић, да им нађе у зајам, у оној великој нужди Црне Горе, 2000 цекина! А гдје је било оно насљество Ивановићево и његово обећање, да ће га употребити на корист Црне Горе?

За то можемо вјеровати Медаковићу, кад каже да је Ивановић био јако озлијеђен послје подгоричке афере, гдје смо га видијели у јавном сукобу са ријечкијем сердаром Бурашковићем, а млади господар да се желио избавити од старатељства Ивановићевог, отуд закључује, да је био незадовољан господар, незадовољан Ивановић, а незадовољни главари. Но то незадовољство није се ни чим испољивало до поласка Петра II-ог у Русију. Ивановић је остао на своме мјесту, ал' одма послје неколико дана Ивановић се справља, да се иде некуд лијечити. Гагић му пише већ 17 јуна: „Пошто је тамо дошао Вучичевић и ви намјеравате кренути некуд да се лијечите. И тако црногорци остају са самијем Матијом Петровићем (Вучичевићем)! Мора да невини и добри црногорци немају ни најмање потребе од началства.“ Из овога се види, како је Гагић преоцјењивао Ивановића а омаловажавао црногорске главаре. Но откуда опет тај Вучичевић? То је био некакав сродник Ивановићев, такођер бивши чиновник у Русији, који је био дошао, да усрећи Црну Гору, као што ћемо унапријед видјети.... Еле Ивановић, не знамо, да ли усљед овог писма Гагићева, или што озбиљно није ни намјеравао да иде на лијечење, остаје на своме мјесту до близу половине октобра, јер тек 14-ог овог мјесеца Гагић пише Татишчеву, да је Ивановић отпутовао, и да су послје остали на тога Вучичевића. Ми се морамо дивити колико мудро држању црногорских главара за вријеме овог отсуства Петра II-ог, толико дрскости Ивановића, који намеће сенату некаквог свог сродника поред себе па и мјесто себе! То се на Цетињу све трпи, и по свој земљи потпуни мир влада.

Но правда захтијева, да се оно Гагићево преоцјењивање како Ивановића тако и Вучичевића сведе у праве границе значаја, што је могао имати онда на Цетињу један учен човјек у служби државној. Тај се значај своди највише на савјетовање, што је сенату могло требовати у пословима спољашњијем, па на преписку са иностранством. Тако видимо, кад је Цетиње са Намик-папом и са великијем везиром Репид-папом ступало у преговоре о миру, како се Гагић боји, да неће умјети водити те преговоре са искуснијем дипломатама просвијећене Јевропе, што велики везир има око себе, па савјетује да буду вазда учтиви, али да „непрестано напомињу у своју обрану, да у правима народаћ има *usucapio et prescriptio*, т. ј. законска застарјелост, која је прекинула свако право султана над Црном Гором, и обвезе ваше према њему.“ Јер што се тиче извора највише државне власти, како за вријеме отсуства Петра II-ог, тако и уопће за вријеме његова, да тако речемо, малољетства, ми већ знамо одакле је потицао.

II. Пошто смо видјели какво је стање у Црној Гори, да се обратимо младоме господару у Петрограду. Послије потребитога приуговорљена, Петар II био је посваћен на Преображење у казанскоме сабору, у присуству самога цара Николе. Из овога се већ може видјети, како је цар Никола дочекао младога господара црногорскога, и каква је то свечаност била. Добро Медаковић опажа: ваљда ниједан наш првосвештеник, од кад смо изгубили царство, није тако сјајно посвећиван за архијереја као владика Раде!

Добивши владичанско достојанство, млади господар требао је још да добије повнанства у највишијем круговима руске престонице, и да те кругове упозна са унутрашњијем стањем своје државе и њенијем положајем на Балкану и позивом у српству. О његовом бављењу у Петрограду, Медаковић прича са одушевљењем, како су „почевши од цара сви најотмјенији руси указивали особиту очинску и братску љубав владици Раду, који својим високијем растом и умиљатијем и лијепијем лицем очараваше племенита срца добријех и великодушнијех руса. Сам владика Раде не имаше довољно ријечи, да представи тај дочек и ту неопisivу усрдност браће руса. Најотмјенији руси носеше га на рукама, као што се владика сам са усхићењем изражаваше. „Руски великаши — говораше — неописивом радошћу и искреном братском љубави уносише ме у своје богате домове на својима рукама. Таквијех веселијех дана

у мом животу више видјети нећу. Ту ти бијаше и од онијех срба, који су се преселили у Русију из Угарске за вријеме унијаћења под Маријом Терезом. Међу њима бијаше и ђенерала. Не знам, или је мене обузимала већа радост, гледајући тако дивне и честите србе у престолници силног словенског царства, или њих, који гледаху у мени младога сирака из сиромашнијех крша. То бјеху људи живи, ватрени и поносити. Поглед и кретање те браће срба опомињаше ме на старе српске банове и витезове, у којијема ври српска крв, и дише успомена славе и величине наше.“ Тако сâм владика Раде говораше о своме бављењу у Петрогаду. Да је устати било и косовскијем јунацима, па да виде свога потомка, какве га милине ту окружавају, шћаху рећи, да се отвара срећно вријеме, у ком ће оживјети погажено српство.“²⁾

Прича се, кад је цар Никола први пут примио младог господара црногорског, под упечатком његове дивне појаве, да га је ословио овијем ријечима: „Ти си виши од мене!“ — а познато је, каква је величанствена појава био цар; Петар II одма ће цару духовито: „Нико није виши од цара рускога, него свмо један Бог!“ Већ овај први сусрет са царем каже нам, како су у Петрограду дочекали Петра II-ог у највишијем круговима, и како се он туда окретао. Он се упознао ту са министрима Неселродом, Галицином, Норовијем, обер-прокурором св. Синода Нечајевијем, грофом Воронцов—Дашкевијем, Родофиникином и т. д., којијема је по повратку у Црну Гору писао, захваљујући им на љубазном дочеку. Многијема се од њих и кашње обраћао писмима, кад му је требало да што препоручи. Ту се упознао и са некијем Србима, који су били у руској служби, а међу њима особито са ђенералом Прерадовићем, с којијем је кашње у трајној преписци био. Медаковић доноси и ову карактеристичну цртицу: „Једнога дана — тако казиваше владика — дође к мене један лијепо обучен човјек и предаде ми једно позамашно запечаћено писмо; на коме бјеше написано: Его высокопреосвященству владыки Черногоріи; па пошто ми предаде ово писмо, поклони се и оде. Отворим писмо,

²⁾ Овај дочек Петра II-ог у руској престоници онда тек добива пред нашијем очима прави значај, кад се сјетимо, како се није могла испунити жеља Петра I-ог, да се посвети у Русији; руски посланик у Бечу књаз Галицин није му хтио дати пасапорат за Русију, тако је Петар I-ви пошао у Карловце, гдје га је Митрополит Мојсије Путник посветио, пошто је добио допуштење из Беча. Петар II био је први црногорски владика, који се у Русији посветио.

и у истоме нађем увијенијех десет хиљада рубаља сребра у банкнотама — тражим записку, да видим од кога је, али не нађох ништа. Мене обузе стид, па одма пошљем момка, да стигне и поврати листодавца, али узалуд! О њему не би више ни трага ни гласа.“ Владика је послѣје распитивао, да дозна, ко му је то послао, и дознао је: то је била графиња Орлова-Чесменскаја, којој је владика захвалио писмом са Цетиња, у ком јој говори, да се добротинство не може сакрити; „При мом поласку из велике престонице, дознао сам, да је велика шћи великога оца, позната по врлинама, покровитељица православлја, љубитељка једноплеменијех Словена, учинила ово добротинство и т. д.“

Ето какву је љубав Петар II био стекао у Петрограду, гдје се задржао пунијех пет мјесеца. Ништа прече од тога није било Црној Гори, која је била сасвијем непозната бар тадашњем нараштају у Петрограду, што нам свједочи држање руске владе према Петру I-ом. А ко је могао онда боље изложити славну историју, мучан живот и још мучнији положај Црне Горе, и бити вјернији тумач њезиног позива, њезинијех осјећања и тежња од будућег великог српског пјесника? Ко добро проучи дотадање односе руско-црногорске, тај ће тек моћи оцијенити рад Петра II-ога у руској престоници. Његово српско одушевљење, његов велики ум и његова отворена жива ријеч у највишијем престоничкијем круговима морали су дијелом ту учинити читаву револуцију у појмовима, а дијелом открити нови свијет. Али ће се себичност покваренијех и слабијех људи, каквијех је вазда долазило у Црну Гору, и каквијех је на жалост, вазда било и међу црногорцима, трудити да стечени углед младога господара у Петрограду оборе, да повјерење у њега поколебају, чим ће очемерити читав његов живот, и благотворне посљедице његовог патриотског рада бар у неколико задржати.

Охрабрен срдачнијем дочеком и толикијем стеченијем познанством у Петрограду, утврдивши јаче сазе, које су до тада постојале између Русије и Црне Горе, млади господар вратио се у своју отаџбину у децембру. Је ли треба говорити, како су га црногорци дочекали? Сматрајући од времена Петра Великога Русију као своју покровитељку, у коју су се вазда уздали и кад их је немилостиво одбијала, као у доба Петра I-ога, била је са свијем наравна њихова велика радост, кад су видјели свога младога господара посвећена у светој Русији, оснажена милошћу цара словенскога и љубављу рускијех вели-

каша. Ох, како су тада из свега срца побожно морали благосивљати дуге дане чемерног трпљења светога свога владике, који је и на свом посљедњем часу проклео оне црногорце, који би покушавали да Црну Гору удаље од руске заштите!

III. Нема сумње, да је сада млади господар имао више угледа и више власти у народу. Уз то се он морао обавијестити у Петрограду о значају оног Ивановића, који је био засио у сенату као пресједник, највише за то што је био из Русије дошао лажном царском граматом, и што га је Гагић подржавао. Неизбјежна је посљедица тога била да је Ивановић морао оставити Црну Гору. И Гагић већ у фебруару 1834 г. пише Татишчеву, како је Ивановић преко Дубровника отпутовао у Италију, да поправи здравље, одакле ће у Русију, да се више не врати у Црну Гору; из ког писма Гагићева изгледа, да је пошао са Цетиња на лијепо начин. Ми признајемо, да смо о њему говорили више него ли заслужује. Кад је он дошао на Цетиње био је установљен сенат са гвардијом, али то није била његова мисао него још Петра I-ог, која је морала прије да сазри у народу, па да се оствари мирнијем путем, каноти установа, којом се прелазило из племенског у државни живот. Пошто је дошао Ивановић поче се и порез уводити, али је и о томе такођер још Петар I мислио, и своју мисо народној скупштини подносио. Само је Ивановић једном установом своје име овјековјечио у Црној Гори, а то је становом тјелесне казне шибикања! Ровински вели: „Између осталог он је употребљавао шибикање, чега прије није било у Црној Гори и што је црногорцима било теже од смрти. Он је својијем понашањем и главаре вријеђао; доводио је у неугодан положај и владикау, односећи се према њему више него безобзирно.“ Овијем је речено све што се може рећи о Ивановићевом учешћу у државној управи на Цетињу, и вријеме је да га већ оставимо, докле се опет из далека ма и посредно сам не испољи.

IV. Да чујемо опет Ровинског, најаукторитативнијег писца о унутрашњој управи државној за ово доба: „У начелу остало је пређашње народно уређење, т. ј. племенско; само је споља придана нека формалност, уређени су унутрашњи односи и постављена виша контрола, што је вршио сенат посредством гвардије или перјаника. За народ ипак, који је навикао, да не трпи никаквог поретка, по пословици: наше горе не трпе регуле — било је и то тешко. Али главни противници свакога поретка и особито новијех установа били су главари, који су више од другијех били навикнути, да живе по својој вољи. Но

сасвијем ново и највећма неугодно народу било је уведење пореза. Још владика Петар I хтио је да уведе неки порез, али онда о томе није хтио нико ни да чује: „Ако ће се плаћати данак, ми бисмо га плаћали султану, и тад бисмо били са свијем на миру с турском“ — одговорила му је народна скупштина. Сад је ствар пошла иначе: порез је установљен пристајањем народнијех преставника — сенатора, који су имали подчињене органе свуда по унутрашњости земље. Тако се порез купио и принуднијем средствима, али је вагда могао служити незадовољницима као јако оружје против владе. Овај се порез дијелио на три класе: прва је класа плаћала од куће (дима) по 1 фиорин; друга по 2, а трећа по 3 фиорина. Из „Грлице“ за г. 1835 знамо да је тада укупан порез износио 14.227 фиор. и 40 крајцара; а плата чиновницима износила је 6.286 фиор. и 40 крајцара; тако је преоставало на друге државне потребе 7.941 фиорин. Дучић негодовањем говори о тежњи Петра II-ог к централизацији, не схваћајући, да ту није било никакве централизације, да је аутономија појединијех дјелова била потпуно уздржана, само је те дјелове требало политички ујединити, и учинити крај њиховијем међусобицама и колебању између Црне Горе и Турске. Једном ријечи, тијем се извршио прелаз из племенскога у државни живот; тај су прелаз сви осјећали с том разликом, што су једни, и то не многи, признавали потребу тога прелаза и његове добре посљедице; а већина му је била противна“. Ми знамо, да је ово увођење пореза у ово доба стало доста муке младога господара, те је морао и сам одити лично по држави, да ту установу уводи, што видимо најбоље из његова писма од 1 марта 1834, управљена Гагићу, у ком вели: „И ако са великом муком опет сам успио. Овакови почетак тежак је особито међу овијем народом, који је лишен не само богатства но и средњег бића“. Осим државног равлога, који је захтјевао да се државној финансији у земљи отвори који извор, и да се у народу развије осјећање неке дужности према држави и у мирно доба, и Гагић је настојавао, да се порез уведе. Како је племенито оно схваћање младог господара, и готово оправдавање народнога отпора при увањању овога терета, ма да има предање у народу, да су на Петра II-ог и пуцали у Бјелопавлићима, кад је том намјером одио! Он тај отпор не приписује самовољи него сиромашном стању народа, ма да знамо, да се најсиромашнија нахија, а то је катунска, премда најача, одма подложила томе терету државноме, дочим су се све остале противиле, а међу њима највише најбогатије: Црмница

и Бјелопавлићи. Но свакоме су народу тешке жртве, што чини држави, како у крви тако и у новцу; па ако црногорци, који су вазда били готови да своју крв пролијевају за отаџбину, нијесу могли схватити и ту дужност, није им се чудити; и ми ћемо видјети, како још није могла да корјена ухвати у Црној Гори.

На сваки начин види се, да је млади господар схваћао свој повив и енергично га почео вршити. Он слиједеће године опет пише Гагићу: „Прије неколико дана дошао сам из Бјелопавлића, ђе сам се неко вријеме бавио по народнијем пословима, које сам хвала Богу, с добријем успјехом свршио“. Ово лично заузимање око државнијех посала по унутрашњости већ нам открива брижна домаћина, који не жали ни труда ни непријатности, којијема је очевидно у сусрет одио, само да његово око свуда допре. У његовијем је рукама била већ највиша власт државна; сенат је рјешавао питања са његовијем пристајањем; само при изрицању смртне пресуде господар, као црквени поглавар, није давао свој глас.

V. Млад, виђен, симпатичан, уман, одважан, рјечит, добар — Петар II имао је сва својства, да окупи около себе главаре, да за собом занесе народ; али је Ивановић био за собом оставио у Боки већ познатог нам свога сродника Вучичевића бившега потпресједника у сенату, а с којом намјером, показује његово ту дјеловање, које се огледа из сљедећега писма владинина Гагићу: „Прошлијех дана одправио се из Боке Которске г. Матеј Вучичевић за Русију. У вријеме његовога стања у Боки он се учинио искрени пријатељ фамилије Радоњића, коју је отачаство прогнало за ње преступленија, и наговорио неке од исте фамилије одити кријући по Црној Гори и тражити људе, с тијем намјеренијем, да мене туже пред правитељством рускијем, доиста ни сам не знам зашто и поради чега. Они истина да нијесу мнозину нашли, да се подпишу противу мене; али недостатак подписа они су надокнадили промјењујући једну руку на толико начина и плаћајући по кашу ракије ђацима да им се подпишу на име главара црногорскијех. Г. Вучичевић иде преко Беча за Русију; један од фамилије Радоњића, Марко Радоњић, не знам или ће с њим преко Беча, или преко Цариграда, али је глвс, да ће преко Цариграда. Милостиви господине, желећи ја да мном обожајемо правитељство не толико не би што изрекло противу мене јужно, него да не би ни помислио што гођ худо о мени; ја знам, да моја и мојега отачаства стоји судба у руке

поменутога правитељства. И зато сам ухитао објавити вам, молећи ваше високоблагородије, да представите коме сљедује, да унапредак знају, ако би им се што представило о поменутој ствари.“ Гагић је ово писмо доставио азијатском департаменту са дотичнијем извјештајем од 27 јуна 1834. И ово страховање владичино оправдало се. Већ у новембру исте године пише му из Петрограда његов пријатељ ђенерал Прерадовић: „Непријатни глас, који је г. Вучичевић овамо донио о несагласију и распри црногораца између себе и неповиновенију к вашој особи опечалио ме је тако, да не могу пропустити моје срдечно учестије вапем високопреосвештенству објавити и попросити, што би ме скорије и опширније о тамошњим обстоятелствима извјестили.“ Владика одма у децембру овако одговара Прерадовићу: „С неповољношћу и снужденијем читао сам она израженија, која је г. В. како о мени, тако и о овом народу развио по Петербургу. Право казати, ја сам г. В. и у вријеме његова бављења овдје познао за слаба, ал' не за тако сасвим подла човјека, ка што се сад јавно показао. Да г. В. и најмању искрицу признателности у својим прсима пита, он не би могао то о мени и о овом народу, баш да је тако, говорити, а камо ли у овом случају, кад је народ у најбољем сагласију и кад највећу к мени приврженост има, јер је госп. В. посредством овога народа, и ни мало не хвалећи се, но правду говорећи, посредством мога претка светога Петра и мојим постао је из ништа нешто. Да је моје, сохрани Бог, као г. В. пакосно срце, он би заиста по правосудију господара императора у Сибир дошао због својих тешки прегрешенија, која је овдје чинио. Но далеко нека буде та помисао од мене, премда, ако он даље лажна измишљенија буде распростирати, навешће ме управ, да га тужим пред престолом его имп. величества!“ Наводимо ова писма од ријечи до ријечи, да се види, какве су се интриге противу младога господара стале развијати одма послје његова повратка из Русије. Ми смо видјели непријатељске покушаје противу њега и тек је на престо дошао, и то непријатељство само је могло нарасти послје његова повратка из Петрограда и тако срећног почетка владања. Овдје ћемо још прибиљежити, како је Петар II идући у Русију на посвећење преко Беча посјетио је Метерника, који га је примио веома грубо. Ово расположење у Бечу према младоме господару црногорскоме јесте посљедица неудаће Ралоњићеве, и то исто расположење траје и даље. Тако смо видјели, какви се противници дижу противу Петра II-ог одма у почетку његовог

владања. Но да се опет повратимо на дјеловање младога владоца.

VI. Упознавши се са успјесима руске просвјете, које је похлепно морао проучавати за вријеме петомјесечног бављења у руској престоници, морала је бити недољива нужда оној пјесничкој души, оном генијалном уму, да се лати рада на пољу просвјете у својој отаџбини. До тада није било школе у Црној Гори, него ко је желио, да му дијете научи читати и писати, давао га је по манастирима, да га калуђери уче. „Прва основна школа — пише Милан Костић — била је отворена на Цетињу, г. 1833. За учитеља је био позван Петар Ђирковић из Котора, и он је почео предавати у цетињском манастиру. На Цетињу је тада било врло мало кућа; него су била близу села: Доњикрај и Бајице. Да би се могла учити дјеца из све Црне Горе, и да би било више ученика, Петар II основао је при школи благодјејање. Ови благодјејанци сви су скоро живјели ту у манастиру, који их је и хранио, наравно, по црногорски. Ови први ученици били су већином учињени момци. Главни је задатак био ове школе, да учи ученике читати, писати и Богу се молити. Аритметика се предавала између другијех предмета у врло ограниченом обиму. Читали су црквене словенске књиге. Не знамо тачно, но можемо претпоставити, да је Ђирковић донио собом из Аустрије и букваре, дакле оне српско-словенске, из којијех се до скоро учило и код нас (аустриј. Срба).“

За тијем се оснива на Цетињу типографија, у којој је радио један рус са два помоћника црногорца, и већ г. 1834 почињу се опет штампати књиге у Црној Гори послвије 344 г. из које типографије излази већ 1836 г. *Српски буквар ради учења младежи црковному и грађанскому читању*. Ту је владика штампао и прве своје пјесничке производе: „Лијек јарости турске“ и „Цетињски Пустињак“, и то су била прва издања, г. 1834. Те исте године ту је штампана и „Дијка Црногорска“ Сима Милутиновића. А г. 1835 Милаковић почиње издавати „Грлицу“. Значајно је што су тада из ове штампарије изашле и „Пословице“ Вука Стефановића Караџића. Изгледа да је ова штампарска радња отпочета грађанским словима, јер у јулу 1834 владика пише Гагићу, да пошље новац у Тријешће Шкуљевићу „за црковна писмена, која сам наручио, да се одлију у Будиму;“ и тако је био штампан и „Требник“, ал' не знамо које године, јер га неспомиње ниједан писац, нити се та књига више може наћи, али има још живијех свештеника, који су се њим служили.

Даље Петар II, да Црна Гора добије ученијех синова, пише управо цару Николи: „вашему императорском величеству није не познато, до ког степена јунаштво овог народа надмашује његово образовање, ако се може ова ријеч употребити, да се означе својства црногораца, својства врлијех но још обивијенијех мраком неискуства. Испуњен љубављу према овоме народу, ја улажем сва могућа старања, да му откријем истине просвјетења. Но моја старања, будући са свијем ограничена за то потребита средства, немају никаква успјеха. У том тешком положају, ја узимљем слободу, да се обратим в. и. величеству, и најпокорније молим, да би в. и. величество благоизволило наредити, да се приме у петроградски корпус на васпитање и издржавање в. и. величества петоро дјеце, изабране из средине најпрвијех сановника црногорскијех.“ Одговор на ову молбу није био повољан. Министарство је одговорило преко Гагића јуна г. 1835: „Многи изгледи доказали су, да би то за Црну Гору безполезно било. Ибо млади људи, који су васпитавани били изван своје родбине, заборавивши своје обичаје и начин живљења у њој, не мисле враћати се више у своју родбину, и тако радије остају у туђим земљама, бивају безполезни својему отечеству. Ако би се пак и вратили у Црну Гору, по начину живљења, који су дужни тамо опет предузети и по предлежећим њима у отечеству зањатијама и пословима и само васпитаније њино било би за њи сасвим безполезно.“ Ови су разлози били са свијем умјесни, и Петар II морао их је потпуно уважити. Ми смо навели овај корак владин, да потпуније истакнемо његово прегнуће на просвјетном пољу у Црној Гори, које нам свједочи, да се млади владалац није узалуду бавио толико у Петрограду, гдје се дивио плодовима просвјете, и под тешкијем теретом уздицао, мислећи у томе обзиру на стање у својој отаџбини. Отуда је потекао и овај његов вапај просвјети:

Несрећан је народ,
 Кога зраке твоје
 Не свијетле сјајне;
 А тај вјечно срећан,
 Који теби диже
 Споменике хвалне
 И храмове сјајне! ³⁾

Али није он тада у Петрограду осјетио само оскудицу просвјете у народу црногорскоме, него још колико њему самоме

³⁾ Грлица г. 1836.

треба, да се образује; за то набавља себи књига, између осталијех: историју Шлецера, Шрека, лексикон Кронеберга, правила поетике, теорију и историју умјетности Мејнерса, и друге. Кад је дошао Петар II у Котор, аустријска му власт све ове књиге зауставља; те је био принуђен, да пише (13 децембра 1833) политичком поглавару у Котору сљедеће: „Куда сам год прошао, враћајући се из Русије у моје отачаство, нигдје ми нијесу биле забрањене књиге, које сам собом носио, само у Котору, ће ми је најпоследње и каноник задржан, ваљда да не бих могао ја молитве чиновно свршавати. Ја се томе много чудим, со тим што мислим: књиге које иду за границу нијесу подложене цензури унутрашњој, само су дужни бити сандуци запечаћени, а на граници и печати дигнути. Ја се к вама сад обраћам, да ми књиге, које су по вашој наредби ту задржане, допустите изнијети, или ми узрок јавите, за што не дате, да могу представити коме сљедује.“ Па опет у брзо, кад су стигле црквене књиге, што је св. Синод шиљао црквама по Црној Гори црногорски господар био је принуђен, да пошље истоме поглавару списак тијех књига, па наставља: „Изволите књиге осмотрити — т. ј. ако не вјерујете списку — да се увјерите, што у њима нећете наћи ни рјечице, која би била противна пропису цензуре; и особиту ћете ми учинити љубав, да предименоване књиге допустите изнијети за Црну Гору.“ За односе црногорско-аустријске овога доба овај инцидент је врло карактеристичан; и да немамо ове документе у рукама, чисто не би се могло вјеровати, да су аустријске власти у Котору тако кињиле овога младога владоца, који је тек био ступио на столицу својијех дједова!

К овоме треба да забиљежимо један важан догађај у унутрашњости Црне Горе, који ће бити од не мале помоћи младоме владоцу. То је било откриће моћи св. Петра цетињскога. Године 1834 у очи Лучина-дневи. Усљед јављања у сну своје насљеднику, по договору свештенства и главара, био је отворен гроб Петра I-ог, кога нађу цјелокупна у истом стању, како су га били положили у гроб прије четири године. На Лучиндан је свето тијело свечано из гроба извађено и у истој манастирској цркви изложено. О томе догађају млади митрополит издао је проглас, који овако гласи: „Од нас владике Петра II-ог Петровића свему народу црногорскоме и брдскоме објављеније и поздрав. На знање ви дајемо, благочестиви народе, како смо осамнајестога овога мјесеца на Лучиндан отворили гроб блажено и свештенопочившега предка мојега и архипа-

стира вашег Петра, и пошто смо отворили гроб, нашли смо цјелокупно и свето тијело доброга и светога архипастира нашега. За то, благочестиви народе, ми вама радостно и објављујемо о томе срећном догађају, јербо знамо, да ћете благодарити Свемогућег Творца, који ви је вашег доброга оца, крјепкога пастира цркве и стада Христова, вашег бранитеља и избавитеља послао међу вама у светоме тијелу, да како је био у смртном животу готов за нас дати душу и тијело, тако да му се молимо, да и сада како светитељ и угодник Божи, буде молитвеник Свемогућему Богу за нас, како за своје синове. Ја мислим, благочестиви хришћани, да памтите ви ријечи св. Петра, који вам је говорио, да живите у слози, миру и јединству. Ове свете и божанствене ријечи, ја мислим, да је сваки од вас држао на срцу и докле се није ови угодник Божи био међу вама појавио; а сада надам се да ћете их особито држати, јербо видите онога, који ви их је говорио, међу вама света и цјелокупна. И ви сте увјерени, ја мислим, да који црногорац неће држати слогу, мир и јединство, биће му свети Петар саперник и на томе и на овоме свијету; него који што има међу собом немира, сложите се и мирите, и тада ћете бити Богу повољни и вашему светитељу Петру. За друго вас Богу препоручујући и његовом угоднику новообјављеном светитељу, остајем сваком доброжељатељ. Цетиње, на Лучин-дан, 1834.“

Кад се ова прерадосна вијест чула по народу, црногорци хиљадама поврве на Цетиње, да се поклоне светијем моћима. Многи су главари и свештеници над њима од радости плакали. ⁴⁾

Овај догађај се има приписати правом провиђењу Божијем. Петар I, којег је жива народ поштовао као света, и који је као такав својом посљедњом ријечи заузео страсти и умирео закрвљена братства и племена, те послје његове смрти ми видимо да мир у земљи траје — као светитељ ће већом снагом благотворно утицати на народно јединство и мир унутрашњи, што је младоме владоцу у велике облакшавало његов тешки положај у почетку увађања унутрашње државне управе.

⁴⁾ „Просвјета,“ г. I, св. X. — У овом прогласу стоји, да се гроб отворио на Лучин-дан; али се то има односити на свечано полагање из гроба у кивот, јер се то у исти дан, кад је гроб био отворен, и није могло извршити. За то смо ми прихватили дан 17 октобра, у очи Лучина днева, кад је гроб био отворен, по Медаковићу, који је то чуо од очевидаца.

VII. И сада је вријеме већ, да се обратимо на спољашње послове. За вријеме млетачке републике Бока которска је била под црквеном јурисдикцијом црногорскијех митрополита, који су имали у граници млетачке републике два своја манастира: Стањевиће и Мајине, у којијема су кад и кад и столовали. После пада млетачке републике Петар I за неко вријеме имао је и свјетску власт у Боки, па пошто је морао, по вољи цара Александра I ог, оставити Боку Аустрији, ова је оставила на миру сиједога и увријеђенога митрополита, ком је била одузета и црквена власт над Боком, не дирајући питање о поменутијем манастирима. Она је чекала конач данах овога светога човјека: ко је знао, што ће наступити његовом смрћу! А што је очекивала Аустрија, ми можемо нагађати, по ономе покушају гувернадуровом. Еле Гагић доставља Татишчеву у Бечу: „Одма иза тога (т. ј. иза осуде против Р., која је била 17 нов.) 21 новембра 1830 г. аустријска влада формално је захтјевала од Рада Петровића, да све покретно имање, што припада Петровићима, изнесе из манастира Стањевића, који је сада у рукама црногораца, ал који се тобож налази на аустријској земљи, и који је покојном митрополиту био уступљен само за вријеме његова живота, а сада треба да га заузме аустријска војска. Црногорци су тај захтјев отворено одбили, и сада треба чекати непријатнијех посљедица.“ А Петру II-ом исти Гагић пише: „Јављате ми, да вам аустријско правитељство угрожава завладати манастиром Стањевићем, који се, како ви говорите, у предјелима црногорским находи. То ми је страшно чути, и једва могу вјеровати, да ће аустријско правитељство без разлога и тврдога основанија подобно присвојеније чинити, будући су му добро позната права народа, која оно умије уважавити.“ У сваком случају препоруча, да у обрани својих права „набљудавате словом и дјелом благоразумије, учтивост и покорност. Ова оружја употребљавајте, па ћете возторжествовати.“ На скоро из овога писма опет Гагић пише (13 децембра) Петру II-ом, да из све преписке о томе предмету, још не може знати, од када припада речени манастир Црној Гори, па наставља: „Шритјажаније аустријцима манастира Стањевића, ако је основано на народним правима, то јест на торжественним договорима и трактатима може бити справедљиво. Аустријци су по закљученима међу јевронским државама 1814 г. у Вјени договорима прибавили Бокотворску провинцију и предјеле исте провинције примили на основању трактатов издавна састојаних међу бившом венецијанском републиком и портом отоманском. Ови трактати служе правилом

како за аустријце, који сада замјењују венецијанску републику, тако и за вас, који сада замјењујете порту отоманску. Аустријци имајући у рукама исти трактат, без сумњено добро познају границу Боко-которске провинције; а ви не имајући реченога венецијанско-турскога трактата у рукама, не знам, знате ли докле су предјели Црне Горе и Турске. Ја би рад, да ви ходећи у тмини, не посрнете и себи вреда не учините.“ Даље ставља питање, да не буду то била добра венецијанска, која је република била уступила владикама, који су имали духовну власт над православнијема у Боки, да уживају дохотке њихове, докле управљају истијем стадом? Мајине, други манастир близу Будве, Гагић мисли, да је без сумње на земљи венецијанско-аустријској. Ако се не знаде, од кад је црногорски или митрополијски, ко га је купио и од кога, није користи, него штете и срамоте присвајати туђа добра и свађати се с Аустријом. „Опет вам понављам — завршује Гагић — да аустријци без тврдога основанија и јаснога права ништа нећеду чинити.“ По овоме усиљавању руског дипломата, да разувјери Петра II-ог, види се, како је тешко било Црној Гори уступити Аустрији ова два манастира са дотичнијем земљиштем. С Цетиња се одговорило на аустријски захтјев: да је велика разлика између ова два манастира, јер је манастир Мајине истина ограђен на млетачком земљишту, али су га оградиле црногорски митрополити; а Стањевићи да се налазе на црногорском земљишту. Што се тиче санитетског кордуна г. 1820, истина је, да је у Стањевићима била аустријска санитетска власт, али за то што Аустрија није имала на граници сходна зданија; ал тијем добротинством за обје стране није уступљен манастир, нити га је Аустрија освојила, за то га је опет и оставила, кад је болијест прошла. (Д. А.). А на умовање руске дипломатије имало се што одговорити. Прије свега: који је то уговор турско-млетачки, што удара границе између млетачке републике и Црне Горе? Друго: и да збиља постоји тај уговор, Црна Гора није била њим обвезана, јер је био о њој учињен а без ње, пошто није никад Турска над њом уживала суверенства. На против, на Цетињу у манастирској ризници наоди се хрисовуља, којом је господар црногорски Иван Црнојевић г. 1482 поставио границе саучешћем преставника Котора и Будве, који при свршетку хрисовуље веле: „Ми сви вишепоменути људие шним (т. ј. с Иванбегом) одећи, подписујемо се својими рукама: како смо границе ставили и утврдили: — да или наш или господина Ивана би се наша' који чојак и коју од овијех граница

помјери, да га правда смртију осуди: у двије канцалерије писма остависмо: једну господин Иван у његову канцаларију на Цетињу, другу ми властела которска у нашој канцаларији у Котор.“ У том тако свечаном акту наодимо: „отоле у *сред поља будљанскога* крст. Граница десета, и отоле страном на воду која се зваше Топлиш. Граница једанајеста, с Топлиша на врх брда Костанице. Отоле на јаз граница дванајеста + отоле ходећи све по крају мора на крају од мјеста Бигове граница тринајеста: отоле идући на крају села Љешевих *на стара наша солила правцем крај мора у слацицу* граница четрнајеста.“ У овим границама таман остају поменути два манастира; и ова погранична линија протегнута је до мора само да захвати *Солила*, која су била крупско добро Немањића, и као такво пријешло на Црнојевиће, те им се није могло оспоравати. Ово је био једини декуменат сврху граница између Боке, односно између Млетачке републике и Црне Горе, на који се могла повзати Црна Гора, и који је за њу важио; али којој је за вријеме Петра II-ог признавао непрекидност независности од доба Црнојевића? На сваки начин, питање је било одложено овога пута, да се кашње опет потакне и ријеши, те ће се унапријед о њему опширније говорити.

VIII. Сада на ред долази један нови сусјед Црне Горе, с којим ће Петар II највише посла имати. То је Али-паша Ризванбеговић — Сточевић, којег већ познајемо из Градашчевићеве буне. Пошто је Махмуд-паша био угасио босанску буну, Ризванбеговић је био позван у Цариград, гдје га је султан примио с великијем почастима, па га је послао у помоћ Репидпаши, који је војевао у Малој Азији против Мехмед-Али-паше мисирског. Ту му је срећа опет послужила, да стече новијех заслуга код султана, који му у награду предложи, да бира везирство, које жели. Ризванбеговић тада замоли султана, да одијели Херцеговину од Босне, па да му дадне насљедно везирство над Херцеговином. И султан му ту жељу испуни.

У Мостару су били окупљени сви главари из све Херцеговине о Спасов-дану г. 1833, да дочекају новог свога везира. Кад је стигао у Мостар, пред свијем окупљенијем народом, турцима и хришћанима, прочитан је био царски ферман, којим се Али-паша поставља за насљедног везира херцеговачкога, па је сам везир узео ријеч: „Мене љуби честити цар наш срдечно и за то ме поставио трећег до себе. Нудио ми је везирство, да бирам пашалук који хоћу; ал' ја нијесам хтио,

него да одијели Херцеговину од пашалука босанскога, и ово су редом херцеговачки окрузи: пријеполски, таслицински с Колашином и Шаранци с Дробњаком; чајнички, невесињски, никшићки, љубино-требињски, столачки, почитељски, благајски, мостарски, дувнански и по округа коњичкога, што је с ове стране Неретве. Ово је све мени дато, мојој дјеци и мом роду; а ово сам учинио да не би могао доћи у Херцеговину какав неваљао паша. Ја сам промислио да је боље, да ја као домородац управљам Херцеговином, него који туђин; својој кући нико није злотвор. Ја ћу свакоме судити по чистој правди. Херцеговачки турци истина учинили су ми много зла, но ја им праштам. Ко осле учини какво зло нема му милости. Правоме човјеку, био он турчин или раја, биће вазда мјеста код мене. Турци грађани неће плаћати ништа ни мени ни цару; само турци земљодјелци, изузетком харача по главама, плаћаће исто као раја. У Херцеговини биће до 16.000 кућа раје, она ће плаћати цару што је царово, а мени од куће само по један фиорин на годину, што ће ми доста бити, јер имам доста, што су ми претци оставили. Од данас није никоме од потребе да иде цару у Стамбул: ево вам Стамбула — Мостара, а ево нам цара у Мостару! Код мене ви није од потребе препорука, које би вас дошле пара, него кад је коме каква нужда — слободно у опанцима без питања нека иде право к мени. Ја сам онај исти Али-ага, што сам прије био; ја ћу сам обући опанке и гуњац, и пјешке ћу одити куд треба.“ Тако је Црна Гора добила у новом везиру сусједа скоро полунезависног господара Херцеговине, и то старог племића херцеговца, пријатеља херцеговачкијех хришћана, колико му је то закон допуштавао. Но турски закон у толико је био тежи хришћанима под новијем везиром, у колико су имали права, да се бољему од њега надају. Ми смо видјели да су листом херцеговачки хришћани били уз Али-агу, који је сам у столачком граду уздржао заставу султанову, у буни Градашчевићевој, док су херцеговачки турци били устали листом противу њега. Па чим су били за то награђени? Да су бар били изједначени турцима у носењу терета! Али ипак им је било лакше; били су стекли наслона код Али-паше у свакој нужди; он им је допустио и звона по некијем црквама; у опће су били мало одахнули. Али херцеговачке области, пограничне Црној Гори, као Жуна никшићка, Грахово, Дробњаци и Шаранци све су се више осјећали у свези са Црном Гором.

IX. Петар II повратио се из Петрограда с увјерењем. да руско покровитељство над Црном Гором условљава мир с пограничнијем турскијем покрајинама, и за то је његова брига била, да с дотичнијем властима ступи у преговоре, како ће се мир погранични уздржати. Он је први кораке чинио, изрично велећи, да „има наредбу од нашега покровитеља и његовијех савезника, да се помиримо с поданицима високе порте, обећавајући нам, да ће и началници турски, нама погранични, имати ту исту наредбу од султана, да буду с нама у миру...“ те их ја позивао да углаве састанак, „да ове народе миримо.“

Од стране херцеговине добио је одговор од Хасан-бега Ресулбеговића, да је он одређен са сином везировијем, да се са црногорскијем изасланицима састане у Никшићу, да мир међусобни утврде; па му на то владика отписује, да му означи дан, кад ће у Никшићу бити, и „што се тиче Жупе и Никшића ја бих вас. како разумна човјека, молио, да тај посао стане, доклена се ми састанемо, а како се ми састанемо, вјерујте да ће се та ствар ласно свиђети и ви ћете довољни бити. Само причекајте немојте да ве часови неваљали људи обрете, да почнете жупљане силом нагонити; јере ме страх, ако их почесте силом нагонити, да ружнија работа не буде, а ми ћемо све то помирити, ако Бог да, како се видимо. И будите увјерени, да сам ја прави пријатељ свакојега правога слуге султана Махмута и бити ћу док сам жив.“ Ово је писано 1 јануара 1834. Иза тога се Петар II главом састану са везировијем изасланицима 13 фебруара, с којијема мир утврди; али су турци одма послје тога састанка вјероломно напали на Жупљане, петину им посјекли и стоку отели. Кад је то чуо Петар пише Хасан-бегу, 3 марта: „Ја знам да ћеш рећи, да је то без твога знања било, но ја се не могу о томе увјерити докле-год не пишеш везиру, да накаже оне, који су то зло учинили и да врате стоку фамилијама посјеченијех.“ У исто доба пише владика Гагићу: „Уз овај исти мој пут по брдима састајао сам се са Хасан-бегом Ресулбеговићем и са сином везира херцеговачкога с којим сам учинио међу црногорцима и херцеговцима мир; но још нијесам био ни на Цетињу дошао, и вћ су турци херцеговачки са знањем истога Хасан-бега посјекли на пријевару петорицу црногораца и узели им плијен од 1200 брава“. У брзо изи овога писма, 8 марта, владика опет пише Гагићу: „С неколико страна дошао ми је глас, да ће везир херцеговачки послати војску на Жупу и тек што није војска ударила. Жло ми је биједнијех християна жупскијех, који ће невино пострадали од турака, јер овијех

одвише много, а онијех врло мало је. Бог нека им поможе! Жупљанима, који су вазда с Црном Гором у једно били, и који су међу собом скончани сајузом сродства, кумства, и пријатељства, оближњи црногорци и брђани даће помоћ.“ А Хасан-бегу Ресулбеговићу пише: „Чуо сам, да војску периш на Жупљане да удариш, но ја те молим, да се прођеш тога и да гледаш љепши начин; е могло би на та начин горе изаћи и за једну и за другу страну.“ Што је био узрок овоме насртању на Жупу никшићку? У овом плодном крају и јуначком племену херцеговачком живјели су вазда сами христјани, па су сада хтјели турци никшићки, да се туда рашире. Турци су сматрали Жупу да снада у округ никшићски, над којим је имао власт херцеговачки везир; а Петар II опет сматрао је жупљане као остале црногорце, „јер су вазда с Црном Гором у једно били,“ и за то Гагићу отворено пише, да ће оближњи црногорци и брђани прискочити у помоћ жупљанима. На сваки начин онај глас што је био стигао владици, није се обистинио: или је сам везир уздржао тај поход на Жупу, или глас није био основан на истини. Али ми видимо овдје одлучност Петра II-ог, којом ступа у обрану Жупе и код херцеговачког везира и код рускога консула у Дубровнику.

Такођер је с прољета 1834 мир био нарушен са стране арбанашке. Турци нападају село Јастребе и у томе сукобу посјекли су им црногорци неколико глава, које им Петар II враћа са овијем писмом: „Беговима, агама, спахијама и свијема турцима подгоричкијема и спушкијема. Данас су нам дошли брђани бјелопавлићи и донијели неколико глава, које су ви посјекли, када сте удрили на наше село Јастреби. Сматрајући ми на вас, и ако честа нападаја чините, како и на друго чело-вјечество, ми се нијесмо могли похвалити с овијем главама, нити је наше срце у томе несретњему ђелу никаквога задовољствија нашло. Зато ви и шиљемо главе ваше браће натраг, и пријатељски ви говоримо: да се оставите ударања на наше крајине, јере доиста нас није жеља, да с вама у немиру живимо, колико поради нас и вас, толико више поради вашег цара, којег да хоћете слушати, знамо да не бисте никаква наде-нија учинили на вама пограничне народе. И знадите добро, да смо ми кајил с вама бити у миру и спокојствију, само ако узхоћете ви с нама. Ако ли не кћесте, каквом ни мјером узмјерите, онаквом ћемо ви и враћати. А противу вољи нашега покровитеља и његовијех сајузника и вашег цара никада нећемо одити. Оставимо старе будалаштине и све, што је до сада нева-

љанога међу нама било и доватимо се добра и мира, јере ми оћемо, ако ћете ви.“

Да од себе одклони сваку одговорност због овијех пограничних сукоба, Петар II пише 20 маја непосредно руском посланику у Бечу Татишчеву о овијем догађајима, и о своме заузимању, да мир погранични сачува; док херцеговачки везир прима на дар посијечене главе нашијех крајишника и неколико плијењене стокe; то исто чини скадарски везир Афиз-паша и још новцем награђује нападаче; па наставља: „Сада преставите себи какав је наш положај са стране нашијех немирнијех сусједа, који с нама поступају вјероломнијем и нечовјечнијем начином. Они вавда остају свагдањи турци и тирани. Само једини монарх велике Русије може их одвратити, да не чине насиља ономе племену, које га обожава.“ Истога садржаја извјештај био је отправљен и Д. В. Дашкову у Петроград, из чега се види, како је Петар II био забринут, како ће се у Петрограду узети ови погранични немири, одакле се захтјевао мир. Осим тога, овај извјештај имао је и ту сврху, да приправи руску дипломатију и за будуће сличне догађаје, који су се сваки дан могли поновити.

Уз то слиједи преговори између Цетиња и Скадра о утврђењу пограничнога мира. На позив скадарског везира Хафис-паше, да се гдје састану опуномоћеници с једне и друге стране на ту сврху, Петар II у јуну 1834 одговара му са свом готовошћу, предлажући му Врањину као мјесто састанка. Ал' на његово не мало чудо прима од везира такво писмо од 11 јула, да му одма одговара овијем вјештијем изразима: „С коликом сам охотом очекивао одговор од вас на моје писмо од 29 прошлог мјесеца, предполагајући, да ће вам моја предложенија, мени се чини без вријеђања вашег правитељства, у њему изложена бити повољна, с толиким сам негодованијем јучер примио једно писмо од 11 овог мјесеца на име ваше подписано. У овоме се све сама презрителна израженија садрже и управ нимало не соотвјетствена мому предреченому писму, за то ме у сумњу доводи, да то неће бити ваш одговор — кога вам копију овђе прилажем — него нечиј други подметнути. Да је то ваш одговор, ви не бисте могли рећи, као што у њему стоји, да мене *правитељско руско не познаје*, јер ја у мому предозначеном писму нисам ни словца споменуо за руско правитељство, премда сам кадар по једновјерију и једнокровију на њега ослонити се и ослањам се моћи себе и овај народ сачувати од сваке угрожавајуће непријатељске бједе. Шта више,

од вашег имена писаном писму и сама она поносителна ријеч „дијете“, презирући моје достојанство, не даје ми нимало вјеројатнија, да је оно с вашим знањем писано, јер ви, као везир и заповједник од три санџака, сљедоватељно као паметни човјек, морали бисте с пристојнијем начином писати мени, као архијереју, кога је св. Синод по височајишем благоволенију всерус. императора на тај чин произвео. Ако је дакле оно, које ја никад не вјерујем, да је ваше писмо, изволите јоште један пут одговором потврдити, да би вам могао с доводима на њега повратити; ако ли није, а ви изволите на оно моје прво сагласити се и лично у Врањину доћи, да међусобно погранични мир утврдимо за безбједност и благосостојаније обострани погранични народа“. Штета што немамо то везирово писмо, али већ се садржина његова огледа у овоме владичиноме, којијем се тако вјешто одбијају увреде, неизазивајући, а опет у самој ствари потврђујући своје достојанство не само као архијереја него и као господара Црне Горе. Петар II је знао, што је хтио рећи Хафиз-паша онијем, *да га Русија не познаје*, али је то мимоишао, па да му дјелом покаже своје суверенство, позивље га на састанак, да уговоре мир. А уговори се чине између независнијех држава, и за то скадарски везир није прихватио владичин предлог, него унапријед тражио, да владика призна врховну турску власт. Скадарски везир опет одговара владичи потврђујући оно прво своје писмо и идући још даље у захтјевима, што се види из овог врло значајнога писма владичина од 2 августа: „Моја је жеља исто као и ваша била; ја сам одговорио, да и ја то срцем и душом желим, да се налазимо и да живимо са житељима могућега султана у пограничноме миру и тишини. Ви сте изискивали од моје стране, да ја кажем, како би се та ствар могла најлакше и најпостојаније свршити. Ја сам одговорио на овај начин: да се састанемо ми двојица у погранично село Врањину и ту да ми вјечни мир учинимо *међу два од давнога времена непријатељска народа*. Него сад виђу из вашег првога од 11 јула писма и из посљедњега од 9 августа, да сте ви са свијем одступили од вашег првога мњења и намјеренија, и да сад са свијем другојаче мислите и пишете и *тражите оно сада од нас да имате, што смо ми неколика вијека нашом крвљу плаћали и за чем смо се од паденија нашега царства борили и нашу крв лили, оно, које се без крви ни сушто није могло купити и које се доиста ни за што неће продати осим за једну крв. Сва обећања ваша од ваше стране, која су к мени и писмена и усмена, ја бих био најпосљедњи човјек, када*

би иједно било од моје стране одобрено, и када би се оно могло виђети мојијема очима **страма части мога отачаства**. Што кажете у посљедњему писму од 9 августа, да нас нема ко чути, сачувати, нити од ваше стране нас заклонити: нас има с помоћу Божјом наш по једновјерију и једноплеменију покровитељ велики цар руски и његови могући сајузници; они ће нас од сваке напасти, која не буде нашијем поводом, сачувати и ваступити. Него ми знамо, да много могући султан турски неће тако неправедан бити, да наша права слободе стреме кога нарушаваши; али у противном случају свагда стојимо готови за наше отачаство и посљедњу капљу крви просути; а међу тијем, ко нас не узадијева и ми ћемо од њега с миром стојати. Али сврх свега ја те молим, како царскога намјесника и везира од три санџаката, да чините од ваше стране, да се ови народи смире: а ми смо на све свагда готови“. На дрски покушај обећањима против независности Црне Горе из душе њезинога младога господара громко одговарају духови „косовскијех преживјелијех јунака“, који су је населили и у њој сачували „ковчег лаваревијех аманета“. У овом двобоју Петар II пером успоређује се са својијем славнијем претцима, побједиоцима Царева-лаза и Круса. Како годи патриотској души ово тако јасно проглашење славнога значаја Црне Горе из уста њезинога младога господара, у исто доба, када га тешке међународне прилике принуђавају, да стрпјеливошћу и постојаношћу зрелога дипломата ради о миру пограничноме!

Сву ову преписку са скадарскијем везиром Петар II саопштава рускоме консулу у Дубровнику, и јавља му, како је Хафис паша пиљао свог капиџибашу на Цетиње, „који ми је од његове стране *Бог зна каква обећања чинио, само да се признамо за султанове поданике*. Ја сам и капиџибаша усмено и везиру писмено одговорио, да ми *недајемо без крви оно сада, које смо за неколико вјекова крвљу нашоом бранили и одбранили, и да волимо прије сви погинути, но турски поданици бити*. Ја не знам ни по каквом праву то везир од нас иште, јер Црна Гора није никад турска била, и ако су је турци неколико пута харали и палили; пак заиста ни данас нећемо се тако лако у поданство дати на пријетњу једнога везира, који по мом расуђењу не има за то ни заповиједи од султана, него он хоће неке заслуге објавити коме сљедује; *јер ме је министарство, у Петербургу кад сам био, увјерило, да се не имамо ништа бојати од султанове стране*, само да ми у миру од турака сједимо. Ја се тога држим свето и држаћу се док сам жив.“ Овијем је и влади руској стављен

пред очи тешки положај Црне Горе према Турској, која чини такве покушаје противу њене независности, и према Русији, која захтјева од Црне Горе безусловни мир са Турском, — очевидном намјером, да одклони од себе сваку одговорност за сваки дан могуће догађаје на граници.

Па какав је одговор из Петрограда дошао на Цетиње? „Русија будући обвезана трактатима не може никако мјешати се у *политичка* одношенија, која суествују међу црногорцима и портом отоманском. Равномјерно и у случају важне и непријатне распре, Русија не би могла нинакаком основију заступати црногорце, развје, отчасти из једног сострадания к јединовјернијема, а от части (и понавјише за то), што би се, због сопствених својих интереса бојала, да се не би турско правителство запутило у нове препоне и внутрења замјешатељства. Уважавајући дакле ова обстојатељства императорско министарство предписало је нашој у Цариграду мисији, да се постара, самим миротворним начином, склонити турске ministre да утврде и сахрањавају согласије међу народом црногорским и смјезњима им пашама.“ (Д. А.) Овако је гласно одговор од 14 новембра 1834 из Петрограда, преко Гагића, на онакав вапај владичин! Но ма како да је морао притиснути сав терет овог одговора велики дух владичин, он није узмицао, као што ће показати брзи догађаји.

Х. И такав се један догађај случио одма почетком г. 1835. Кучи ухвате вјеру с подгоричанима да се могу слободно између себе мијешати и трговати. Но та вјера служила је подгоричанима само да намаме куче, од којијех слободно пође неколико чобана, да пасу стоку на граници Подгорице. Подгоричани одма посијеку ту на мјесту 20 кучкијех чобана и плијене сву стоку. То владика одма јавља Гагићу, и моли га да саопшти министарству у Петрограду, како турци не даду црногорцима никад мира, па наставља: „И друго ми је, што не би радо, да ми министарство штогод пребаци, ако кучи или друго које за њих племе црногорско учини освету над турцима, јер тешко ће, бојим се, без освете ма кад турке проћи. Тешко је црногорцима прегорјети 20 своје браће пак још да им се вију главе на скадарском граду.“ Између овијех редака ми већ читамо, да света предстоји. Истина, кучи нијесу још били саставни дио Црне Горе, али је Црна Гора сматрала својим дијелом свако погранично племе, које је к њој тежило, осјећала болове његове као своје по закону природноме. Осим тога млади господар морао се бојати, да његову тежњу к миру

усједни турци не узму као знак изнемоглости старог црногорског јунаштва, а црногорци — као знак његове млитавости. Ја му је већ морало и дозлогрдити, жалећи се час Гагићу, ас Татишчеву на турске нападаје, што су и сами руски дипломати могли узети више као знак црногорске изнемоглости, него и послушности своме владооцу. И доиста није без његова нања црногорско јунаштво на скоро показало, да је оно још животу.

Ноћу између 9-ог и 10-ог марта, одма дакле иза оне погине куча, која је била 4-ог марта, дванајест биранијех цеклиана уђу уз љествице преко градскијех бедема у град Жабљак, повежу заповједника с дружином и њим обладају. „Довавши турци, — пише Медаковић — да су црногорци ушли горњи град, одма напану на ове, али све нападаје и јурише дбијаху ово дванајест црногораца. Бој трајаше од јутра до ркле ноћи. Око 6 сати у вече стигну подгорички турци у омоћ Жабљаку, водећи са собом Груде и друге арбанасе — реко 3000 људи. Дванајест црногораца остану заточени у орњем граду, за које мишљаху турци, да се морају предати ли ће сви изгинути. Исте ове ноћи стигне овијема јунацима помоћ ријечка нахија предвођена сердаром Бурашковићем и незом Лопичићем. Мало за тијем стигне и сердар Мартиновић а Цетиња са својим цетињанима. Сјутра дан ударе црногорци а град доњи. Бој се не прекидаше за три дана узастопице. Црногорци су се борили жестоко, те најпослије и провале радска врата и освоје Жабљак. Црногорци одушевљени побјетом, нападаху на турске куле и рушаху исте редом. Освојивши Жабљак, пограбе све што у њему нађу; поруше све градске едеме, са којих скину двије гвоздене лубаде и довуку на Цетиње.“ Ова два топа чувају се и данас на Цетињу; на једома од бронзе урезани су следећи стихови, одиста владичини:

Црногорци кад оно витешки
Жабљак турски тврди похараше,
Онда мене старца заробише,
На Цетиње српско доведоше.

Мјесеца марта 10—1835.

на другоме гвозденоме топу урезан је овај натпис: „Жабљак е Цетињу дарова на силу. Марта 10—1835.“ Пошто је била ако освета извршена, црногорци су напустили Жабљак. Сврха била постигнута. Црногорци су показали турцима да су у нази извршити дјело веће од њиховијех пријеварнијех пограничнијех нападаја. И заисто то се може назвати јуначкијем

дјелом, које је могло турке застрашити колико црногорце још више охрабрити. А град су морали напустити, колико из обзира према Русији, која је условљавала своје покровитељство уздржавањем црногораца од сваког нападаја на турске границе, толико и с тога, што Турска нишаше заратити на Црну Гору због Жабљака. Но и тако, како ће се Петар II оправдати Гагићу и односно пред руском владом? „Како ми је дошао тај глас, нијесам пропустио никаква средства могућнога за приву- дити оне црногорце, који су се налазили у Жабљаку, да га таки оставе... Но што је фајда? Турци с нама погранични не даду нам никада мира, а овај народ не да себе призивати ни уништавати, јер кад би то дао и равнодушно на угнетенија, која му турци чине, сматрао, јошт давно би своју вољност и независност изгубио, за коју он неколико стотина година не штедно своју крв пролијева.“ Овако доставља и образложња овај догађај владика Гагићу, и између ових редака може се читати његово одобравање жабљачке афере, и у исто доба порука руској влади, да се то исто опет може догодити, *јер то захтева независност и вољност црногорска*. Дубоки, увијени сми- сао ове поруке Гагић, посредник између Цетиња и Петрограда, добро је разумио и као србин га добро осјећао, те ствар пред- ставно у Петрограду пријатељски; усљед чега јавља убрзо владници, да је министарство иностранијех дјела упутило свога посланика у Цариграду Бутењева, да учини пријатељске кораке код порте односно турскијех нападаја из Подгорице на црно- горце, и да је порта уважила руску преставку, обећавши, да ће издати својим забитима, како треба да унапријед с црно- горцима поступају; али у исто доба Гагић препоруча владници, да великодушно сноси све уврједе, и да одвраћа црногорце од освете велике над турцима, јер да ће они онда ублажити турке, кад им почну с мањом осветом враћати! Владика је ово извјешће задовољило, и захваљујући Гагићу одговара, му: „Ја вам не могу довољно благодарити на вашој ревности, с којом се вавда старате о благополучију овога народа, којег влострада- нија од турске стране уердно и човјекољубно представљате министарству иностранијех дјела;“ и уважавајући препоруку Гагићеву, онажа, да је он црногорце од освете задржавао, и да су га они слушали, али турци, мјесто да тијем буду бољи, све гори и жесточији бивају; ипак обећава, да ће и унапријед препоручивати црногорцима, да се од велике освете уздржавају, али само треба још и порта да нареди својим забитима, да пазе на мир погранични. Тако је срећно прошла ова жабљачка

афера и од стране Русије, и од стране Турске, јер турци остадоше на миру послје онога јуначког заузећа Жабљака. Они савјет Гагићев, да црногорци великодушно трпе турске увреде, да тијем турке ублаже, био је већ нешто конвенционално, и одишта су му се на Цетинју грохотом смијали; али с друге стране открива нам тешки положај Петра II-ог, у ком се наодио према Русији. Добро Лавров вели: „Напоре црногорске, којијем је била сврха самообрана, руски дипломати сматрали су као нереди.“ Ствар је у томе: Русија се није могла одлучити, да сматра односе између Турске и Црне Горе по установама међународног права; а опет није могла сматрати Црну Гору дијелом турске царевине; овамо је могла опипати фактичку независност црногореку, која је била кристалисана у свијести црногорској, и која је била добила свога најрјечитијег тумача у будућем великом српском пјеснику, своје младоме владаоцу; а онамо није могла схватити ово чудновато државно биће, ово — да употребимо згодан израз пјесников — *зачастије храбра српства*. То је морало јако бољети Петра II-ог, и ми се морамо дивити у онијем годинама његовој увиђавности и његовој истрајности у стрпљењу и у вјери, да Црна Гора нема наде, пити је може имати до у велику словенску царевину.

XI. Мисмо већ видјели, да су у питању границе црногорске и према Аустрији, која је наслиједила млетачку републику; а већ према Турској није их никаквијех ни било, пошто између Црне Горе и Турске није постојало другијех односа до ратнијех. Од како је Турска била сузбијена из Угарске и од како отпочиње њено ратовање са Русијом под Петром Великијем, у које доба долази на владу први господар из куће Петровић-Његоша, славни владика Данило, Турска је у трајном ратовању била са Црном Гором, неби ли угасила ову посљедњу искрицу слободе српске, која је са Ловћена свијетлила унаоколо подјармљеноме српству. Док се виђао турски полумјесец на Будиму, Турска се није плашила овога огњишта слободе на балканском полуострву; али кад су српске земље остале њеном крајњом границом према сјеверозападу, онда је добро схватила значај Црне Горе, на коју су погледе упирали околна племена, и гдје су у невољи прибјежишта налазила. Са свијем природно, између Цетинја и околнијех племена старе Црне Горе постојале су трајне свезе душевне, и њиховијем пристајањем уз Црну Гору фактички су се шириле црногорске границе и без међународнијех протокола. Који год је крај

особито оружаном руком пристајао, да уздржи под Орловијем Кршем мисао народне самосталности и слободе, с Цетиња је сматран природнијем дијелом Црне Горе, каноти крв од крви своје; и за то смо видјели, како Петар II насиља турска у *Никшићској Жупи* сматра као у црногорској граници почињена; и за то он отворено даје на знање руској дипломацији, да црногорци неће оставити неосвећене *куче*, чије се главе, на вјеру посијечене, суше на скадарском граду; и зато ћемо сада видјети, како црногорско оружје отворено излази на бојно поље противу херцеговачкога везира за слободу *Грахова!*

Још за вријеме св. Петра Грахово је осјећало топлије иза плећи, од како су по његовој наредби цуце населили Трешњево и Кобиљи-дб, тако да већ турци нијесу смјели слободно долазити на своје агалукe граховске. То стање допринесе, те ондашњи граховски кнез Перо Јаковљев Даковић успије, да се аге задовоље са два дијела харача, а трећи дио да иде на Цетиње у име уздржавања пограничнога мира, што се у осталом није никад граховљанима на Цетињу узимало; црногорцима је пак било слободно да долазе на Грахово, и туда да тргују. Тако су граховски главари долазили на Цетиње и одили у Мостар, док настаде Јаков, син Пера Јаковљева, који са свијем укиде харач турцима. Тако се било Грахово већ фактички спојило с Црном Гором! Усљед тога Али-папа Ризванбеговић скупи војску и у августу год. 1836 крене, да покори одметнике. Кад је тај глас дошао на Цетиње, одма полети 300 оближњијех катуњана, колико се могло на брзу руку сакупити, у помоћ граховљанима, док виша помоћ стигне. Ове црногорце предводили су Јоко Петровић, брат господарев, и Стеван Петровић, најстарији син војводе Станка Петровића. Али-папа, донавши на поље граховско, ту се с војском утаборио, и постојао неколико дана с миром, и бојећи се црногорске војске, која се још чекала, био је наумио, да распусти војску својијем кућама, па да гледа, да до каква уговора дође са Петром II-гијем. Но кад су се турци стали справљати, да оставе Грахово, црногорци и граховљани посоколе се, и колико их би, ударе на турке, и ту се заметне бој крвав и неједнак, у коме паде 32 црногорца и 10 граховљана, и међу њима Стеван и Јоко Петровићи са седам рођака, а са стране непријатељске 53 херцеговца. Послије ове погибије Јаков Даковић са преосталом дружином, међу којом је био и Драго Петровић, његов зет, затвори се у своју кулу, одакле се јуначки бранио, док је могао; а кад је видио, да ће турци надвладати, повуче

се у своју гласовиту пећину, што је до куле. У то је Петар II био сакупио велику војску и већ кренуо с њом пут Грахова, на који глас, Али-паша остави Грахово. Тај глас предусрете владику на Замаћево Ждријело, одакле се натраг врати, а Грахово остаде у пређашњем стању, но само за неко вријеме, јер је за слободу Грахова добар јемац био — на њему проливена крв Петровића! Петар II врати се на Цетиње с великом тугом у своме млађаноме срцу за својом браћом погинулом, чије су главе требињски град окитиле, и мишљу, како ће их осветити.

XII. Да се опет повратимо на унутрашње стање. Видјели смо, да је послје владичина повратка из Русије владао мир у свој земљи, и да се био почео ред уводити. Одма послје владичинога повратка, у фебруару 1834, стигао је на Цетиње онај заостатак годишње руске помоћи, о ком је још св. Петар радио, у износу од 5000 холандскијех цекина, и повише тога још 2,600 цекина, осим редовнијех 1000 цекина годишње припомоћи. То је била најбоља свједоцба, какво је повјерење и љубав био стекао млади господар у Петрограду. Та лијепа свота новаца дошла је у Црну Гору таман као кад лијепа киша пане на земљу, која је одавна изгорела од сунчане припеке. Требало је понављати цркве, припознати главарима, помагати потребнијема, а сврх свега удржавати новоустановљену државну управу. Трудно да није био и који стари дуг, који је требало подмитрити, а биће се што отолен потрошило и на прах и олово. Истина је, да се био увео порез, али г. 1836 појавио се јавни отпор противу те установе и то у ријеткој и у црмничкој нахији. Плаћање пореза било је тешко свијем црногорцима, те је примјер црмничана и цеклињана могао повући за собом и остале. С тога је сенат стао на пут томе отпору енергичнијем мјерама, и отпорнике покорио.

Осим тога, г. 1836 била је једна од онијех нероднијех година, што често Црну Гору полазе. Особито је неродица била велика у катунској нахији.

Поред свега тога била је у Петрограду готова сплетка, коју је сновао противу младог господара бивши пресједник сената Ивановић помоћу већ добро познатог нам Вучићевића и злогласнијех Гувернадуровића, као што смо видијели и што ћемо унапријед видјети. Нема сумње, и онај отпор противу плаћања пореза у најбогатијем нахијама, које међу тијем баш нијесу биле те године пострадале од неродице, било је масло ове опаке завјере.

Ова је завјера противу младога господара у толико била опаснија, у колико ју је могао и нехотице потпомагати и сами Гагић, као пријатељ Ивановићев.

Такав положај, у ком се Петар II налазио у ово доба, био је неспособан, очајан, управо трагичан, особито за генија, који се на толикој муци будио.

Да се из тога мучнога положаја избави, требало му је колико моралне толико материјалне потпоре. А гдје им је извор могао наћи, већ у Русији! И за то га главари народни и његови доглавници стадоше справљати на тај пут. Он пристане, и јави то Гагићу, молећи га, да му на рачун руске годишње помоћи пошље хиљаду цекина, да у овој тешкој години остави сенату на расположење за потребе народне, док се он поврати; али му Гагић ову молбу није испунио. Гагић је јавио 16 окт. азијатском департаменту, да владика креће пут Петрограда; а 12 новембра изашао је на Цетињу штампањем проглас господарев „благородној господи главарима и старјешинама и свему народу,“ како креће пут Русије, а оставља сенат да управља, и заповиједа да буду у миру међу собом и са пограничнијем народима; „који би се пак црногорац или брђанин нашао да смутњу чини, такви ће бити много жесточије кажњен него ли да смо ми овђен, јербо би показа о себе, да је јавни смутљивац и разурник својега отечества;“ и завршује препоручујући их Богу свемогућему (Д. А.); и за тијем одма укрцао се у једну бокешку трабакулу, која је крећала пут Тријешћа. Не само до Котора, него управо до Остре пратили су га главари црногорски, у чему се огледа, колико потреба саучешћа у страдању његове тако млађане душе, што су главари добро схваћали, толико важност, што су давали овоме његовоме путу. Медаковић прича, одиста по народном предању, да га је на растанку пресједник сената, Саво Марков Петровић, исти стриц, заклео да не узимље „данак од јаднијех црногораца, јер сиротиња јако пишти и не види већег вла од тог сабирања данка.“ Владика је озбиљнијем лицем саслушао ове ријечи, па је одговорио: „Надам се у Бога, да ће овај мој пут не само олакшати него и донијети добра свој Црној Гори.“ И одиста ни главари ни млади им господар нијесу ни издалека могли слутити, какво ће му трње до Петрограда тај пут застирати!

ЧЕТВРТИ ДИО

ДО ЧЕТРДЕСЕТОСМЕ ГОДИНЕ

Други пут у Русију. — Подла завјера. — Гагић исплјећује. — Побједа владичина. — Разграничавање са Ћесаревином. — Крвави сукоб с аустријском војском. — Посредовање руско. — Опет Грахово. — Посредовање везира босанскога — Односи и уговори са везиром херцеговачкијем. — Смрт Смаил-аге Ченгића. — Односи на арбанашкој граници. — Догађај на Башипој води. — Осман-паша заузима Врањину и Лесепду. — Његова политика подмићивања. — Посредовање руске и аустријске дипломатије у Цариграду. — Односи са Осман-пашом. — Побуна црмичка. — Нападај на ускоке.

1. Казали смо, да је сплетка против Петра II-ог била готова у Петрограду; знамо да је Гагић био пријатељ Ивановићев, а Ивановић је био главна чињеница оне завјере противу младог и даровитог господара, под којим се Црна Гора почела лијепо унутра уређивати, а споља вјерно вршити свој велики позив према пограничним племенима и покрајинама; а к томе, позната нам је његова синовља оданост према Русији, као и непријатељско расположење Аустрије према њему; ипак је Петар II. био добро обавијештен, да његови непријатељи успијевају у Петрограду противу њега! Ми смо видјели, да је Гагић био вазда поштени посредник између Цетиња и Петрограда, и док је на Цетињу строго вршио упуства своје владе, дотле је у Петрограду био управо заштитником Црне Горе, што му је Петар II. онако срдечно и искрено признао особито у жабуљачкој афери. Али иза онога топлога признања наступи хладноћа. Владика не пише ништа Гагићу ни о значајном граховском догађају! Него тек пред поласком у Русију јавља му своју намјеру, и моли га да пошаље унапријед ону обичну руску годишњу припомоћ, да остави влади у тако тешкијем приликама,

у његовом осуству, за народне потребе; и видјели смо, да се Гагић није одазвао овој молби његовој. Откуда та хладноћа? Трудно је вјеровати, али докази свједоче, да је Гагић потпомагао коалицију Гувернадуровић-Вучићевић-Ивановићеву, исто као што је Ивановић потпомагао ствар, коју су Гувернадуровићи заступали, јер је изјаловљена нада и увријеђена амбација Ивановићева тражила освету, и у томе није бирао средства, па су му и Гувернадуровићи добро дошли; и Гагић је својим пријатељством највише могао Ивановићу, ако ће и посредно и несвјестно, помоћи у Петрограду. И доста је било, да владика дозна, да Гагић још стоји у преписци са Ивановићем, да посумња у искреност његову. И односи морали су се прекинути или бар затегнути.

Пошто је Ивановић оставио Црну Гору, као што смо видјели, на лијепи начин, било је преписке између њега и владике доста опоре. Да се види о чему се радило, наводимо сљедећи одломак из једног писма владичиног од 23 октобра 1834: „Како се не стидите сада нијекати обећање учињено св. Петру, да ћете дати Црној Гори 20.000 цекина? Што је дао цар народу и грофиња Орлова, зар је хазна њихова ваша? Каково сте ви добро учинили народу? Што кажете, да не знате ви за којекакве фалсе грамате што су чињене, то давно, фала Богу, чињено није, имаду хиљаде живијех свједока за то који ће свједочити; а најбољи је свједок иста грамата, која је у цјелости код мене.“ И увјерава га, ако не испуни своје обећање, да ће га тужити влади. (Д. А.) И на ту сврху владика пиље Милаковића у Петроград 26 априла 1836, гдје га наодимо још у септембру. Одакле се види, да је било наступило отворено непријатељство између владике и овога пријатеља Гагићева.

Пошто је владика отпутовао пут Русије, Гагић пише архимандриту острошком Јосифу Шавићевићу, којег је владика био оставио мјесто себе у духовнијем стварима, чудећи се, како му владика није ништа писао о сврси свога пута у Русију, а још више, што од октобра прошле године није са Цетиња примио никаква извјештаја, па наставља: „Али предполажем да тамо *нису чисти послови*. Знам, да је г. владика из Вијене представио нашем министарству, да се народ у Црној Гори умножио до невјероватности и да је Црна Гора принуђена иселити неколико народа, да би остали лакше живити могли, и просио је допуштење, да једну чест народа *с њим заједно* пресели у Русију. Да не видјех ваше име на расписки удовице Ивана Поповића, ја не бих знао кому писати у Црну Гору и кога запитати о

њеном стању, и што се сад тамо чини? Поводом дакле овог случаја узимам слободу писати вашем високопреподобију а просити вас, да благоволите што скорије одговорити ми на ова моја питања: 1. Јели истина, да се тако силно народ у Црној Гори умножио, да је потреба једну чест иселити, да би остатак народа лакше живити могао? 2. Није ли по несрећи каквог раздора, несогласија и междусобне брани у Црној Гори, која су побудила преосвештенога владикау, да се удаљи у Русију? 3. Какав га је узрок побудио да се умијеша у посао везира херцеговачкога код Грахова, мјеста, које са свим турској власти состоји и за то да сиромаси граховљани и црногорци пострадају? Ја имах за важни узрок питати вас за ово више речено, јербо наше министарство радо би у сваком случају заштитавати колико се може црногорце, а не знајући управо, што се код њи чини и како се они сада налазе, не зна, с које стране почети представљествовати за њи код порте отоманске. За то, што најбрже можете, одговорите ми, молим вас, опширно на више речена моја питања, да би ја за благовремено могао представити на благоусмотреније нашега министарства, који се труди заступати црногорце у њиној срећи.“ И ово пише руски дипломата, када је владика на путу у Петроград, од кога се министарство може најбоље извијестити о стању у Црној Гори. Куд већег неповјерења према младоме владаоцу? Из овога се писма види, да је Татишчев из Беча упутио Гагића да управи ово питање на Цетиње, пошто је владика у Беч стигао, путујући у Русију. Али ми имамо и други доказ преокрета у расположењу руске дипломатије према Петру II-ом. Кад је стигао у Беч, Татишчев му не да путни лист за Петроград! Петар II остаје у Бечу и отолен управља 23 децембра цару Николи меморандум о стању, у ком се Црна Гора налази. Меморандум је овај опсежан и врло вјешто састављен на руском језику. У уводу је живијем потезима истакнута историјска знаменитост Црне Горе; па слиједи излагање стања у ком се налази. При таквом положају ствари — наставља се даље — Црна Гора неминовно мора пасти под власт својијех вјечитијех непријатеља турака, или које друге јевропске државе, жртвујући тако и у овом посљедњем случају слободу и самосталност, своје посљедње благо, *које је још драгоцјено народу црногорскоме, благо које служи као луча наде и другијем једноплеменијем Црној Гори народима;* и падом црногорске слободе, потоње из српскога царства области, која је до сад сачувала своју независност, неминовно ће се умножити гонење и противу другијех јој околнијех племена. Да се

то отклони, треба Црној Гори распрострањити границе на плодну Зету; или ако остане у садашњијем границама, потребита јој је годишња помоћ за унутрашњу управу од 32,000 фиор. бар за десет година. Без ове помоћи за установу унутрашње управе, могли би зли људи принудити кућу Петровић-Ђегоша, да се пресели у Русију, са бољијем породицама, које су јој помагале до сада, да народ уздржи у оданости према Русији. *Независност и добробитије црногорског народа, обезбјеђено моћном Русијом, служиће и другијем једноплеменијем народима јемство њихове боље будућности. Петар II. проси ову помоћ моћне Русије за побољшање стања сиромашког народа, који се од г. 1711 находи под њеном заштитом, који ни у ком случају, само гдје је то захтијевала слава оружја рускијех царева, није штедио ни живота, ни имања своја, као што то свједоче грамаме великијех царева и царица рускијех, које се хране у катедралном архиву на Цетињу.* (Д. А.) Ово је језгра овога меморандума.

Овај меморандум стигао је у Петроград преко руског бечког посланства, и граф Неселроде поднио га је на највише благоизвиђење. Услјед тога, по вољи његовог императорског величанства, одговара владици 12 јануара 1837: односно жеље, да се убједи порта, да уступи Црној Гори горњу Зету, да то није могуће; односно мисли, да се владика са неколико породица пресели у Русију, да владика не може оставити Црну Гору, и да је то била одлука потакнута часовитом увредом; односно умножења народа, упућује га да црногорци иду на радњу по сусједнијем државама, као што већ иду у Цариград; најпослије га савјетује, да не лишава царству и даље свога присуства, а књазу Горчакову који је тада замјењивао у Бечу Татишчева, наређује да владици даде срества потребита, да се поврати у Црну Гору. (Д. А.)

II. Ово је суштина одговора на онај знаменити меморандум, достојан Црне Горе и великог ума њеног господара. Какав лед, какво несхваћање и ситничарство према оној топлоти, према опијем дубокијем мислима генија српскога, и према оној самосвијести господара црногорскога! Али је овај одговор био мед и цвијеће према сљедећем писму, које је притиснуло племениту пјесничку душу владичину. Руски вице-канцелар пише му одма 17 фебруара: „У брзо пошто сам саопштио Вашем Високопресвештенству највишу вољу у одговор на писмо ваше из Беча од 23 децембра 1836, примили смо ми овдје извјешћа, као да су ваше наредбе изазвале смутњу у народу и крвопролиће, да је много породица црногорскијех утекло у турске области и на разне

стране, да вас народ силно мрзи, да је ваше мијешање противу народне воље у ствари Грахова био узрок, што је Грахово изгорјело и што је погинуло мноштво народа, који, до тада је плаћајући турцима мали данак, био у миру, и да је при свршетку народ црногорски тако устао противу вас да је ваш живот био у опасности, и да сте ви отпутовали изговором највише наредбе, да дођете у Петроград. За тијем као да сте прије поласка заложили манастир Мајине за 7000 фиорица сребра, и узели са собом све драгоцености из манастира цетињскога. Ова извјешћа изгледају нам тако изванредна, да сам похитао наредити, да се удостојери у Црној Гори о степену вјеројатности, што могу заслуживати, и ми смо се уздали при томе, да ћете прихватити спасоносне савјете, повративши се к вашој пастви, умирити исту и расијати ружне гласове“. К овоме додаје још, да је владика узео у руском посланству 1000 цекина, да се поврати у Црну Гору, на мјесто тога да је искао аустријски путни лист, да пође у Париз, што није могао постићи, него код францускога посланства; па сада онет да жели поћи у Петроград. „При стицају овијех неразумљивијех прилика, док се не расије тама и не сине истина, ви ћете се сагласити самном, да најмилостивији наш господар император не може се ријешити да вас прими, а при томе његово величанство наредило је, да се ви на путу у Пекову зауставите код тамошњег владике, док примимо извјешће из Црне Горе“ (Д. А.). Извјешћа, на која се позивље гроф Неселроде, потицала су од завјере, већ познате нам, противу младога господара; а куда су тежила, види се по ономе, да је народ тако устао противу Петра II, да је његов живот био у опасности, те да је с тога кренуо пут Русије; а ми знамо, да је Петар II издао проглас на народ, при поласку с Цетиња, задахнут највећом власти владалачком, и да је био испраћен главарима, како нијесу ни прије ни послје испраћени бивали црногорски господари!

III. Али да видимо извјешће, које су чекали у Петрограду из Црне Горе, „да се расије тама и да сине истина,“ па нека оно одговара на оцу непоштецу, сатанску оптужбу. Пошто Гагић није био добио никаква одговора са Цетиња, одакле му нијесу могли друго одговорити него: „господар је кренуо пут Русије и он ће најбоље моћи извјестити ваше министарство о свему“ — Гагић по налогу азијатског департамента креће из Дубровника 8 марта пут Цетиња, гдје долази тек послје осам дана, јер није могао од свијета, који је требало да војска пропрти. На Цетињу су га већ очекивали главари из свијех нахија,

и сјутри дан одма у великој скупштини, Гагић је ставио ова главна питања: 1. Јесули у миру са пограничнијем турскијем властима, и уважавајули сусједне власти аустријске? 2. Постојили међу њима унутрашњи мир и поредак? 3. Јесули покорни своје *духовноме пастиру*? 4. Старали се владика са своје стране да благочестијем и справедљивошћу задобије њихово повјерење, а наредбама да сачува строги унутрашњи поредак и мирне односе са сусједима? По званичном извјештају Гагићевом, скупштина је одговорила на посљедње питање, да су се црногорци вазда покоравали своје господару, па опажа: „али односно владања владичина и повјерења к њему нико ништа није проговорио.“ Изложили су му тешко стање усљед нероднице и уопће због оскудице плодне земље, и изјавили, да без помоћи Русије не могу живјети; и пошто највише страдају катуњани, да би их требало половину иселити, али само у Русију; али се ни то не може, јер би тијем Црна Гора ослабила; и за то су справили владика у Русију, да измоли помоћ у руског цара. Односно мисли владичине, да остави своју отаџбину, одговорили су, да се не могу начудити, како су новинари могли писати, да владика намјерава из Беча поћи у Париз. Односно унутрашњег мира одговорили су му: „Само један случај прошлог јулија, кад смо оружјем покушали покорити црмничку и ријечку нахију, да плаћају мали порез, устављен опћијем сагласјем, могао је дати повода непријатељима, да зло говоре онама и о владици“. Најпослије односно граховске ствари, такођер су одговорили, како су сву одговорност отклонили од владике.

Тако је овај одговор скупштине из основа обарао оптужбу, што су владичини противници били подигли у Петрограду противу њега; но Гагић није био тијем сасвијем задовољан, те је неке на само распитивао за вријеме тродневног бављења свога на Цетињу, и од њих је дозволио, да је правитељство по одласку Ивановића изгубило сву снагу, да народ жали што је Ивановић Црну Гору оставио, и да се жали на владика и на његове сроднике! Овако гласи Гагићево званично извјешће рускоме посланику у Бечу, премда у истом извјешћу стоји, кад је приспио у Котор, да је ту нашао Пера Томова Петровића, брата владичина, и Стевана Перкова Вукотића, који су ту куповали жито и сиротињи дијелили! Па од ријечи до ријечи у том свом извјештају Гагић вели: „Текер сам изашао на пазар (у Котору), био сам окружен мноштвом сиромаша, који су ме питали, хоћели се брво владика вратити из Русије, да их

ослободи од глади.“ И при свем том Гагић доставља, да су му „неки на само“ казали, да народ жали, што је Ивановић оставио Црну Гору, и да се жали на владика и на његове сроднике!

Па се није још ни тијем свршило исљеђење противу владике. Гагић је тражио, да види драгоцености манастирске, и нашао је мноштво, како старијех тако и новијех, што је владика из Русије донио, и што је св. Синод преко истога Гагића послао на Цетиње, и признајући то, надоставља: „*Изгледа* да су на јесеру црквене драгоцености.“

Па није доста било што је Гагић ову истрагу водио на Цетињу, него је отолен пошао у Будву па у Котор да настави ислијеђивање противу црногорскога господара! „Пошто сам се прилежно обавијестио у Црној Гори и у аустријском предјелу, гдје се налази манастир Мајина, у кредитнијем књигама у Будви и у Котору не обистињава се, да је владика заложиио манастир Мајину за 7000 фиорина.“ Али се није Гагић у „аустријском предјелу“ ограничио, да извиди клевету о том залогу, него је још распитивао за морално владање владичино, па наставља: „како многи црногорци тако и аустријанци говоре, да се владика ни најмање не стара да благочестијем и правичношћу добије повјерење своје духовне пастве; напротив својим саблазнивљијем владањем навлачи на себе осуђивање и мржњу. Он се само занима ловом и стихотворством. Цијеле мјесеце он је проводио у аустријском предјелу у манастиру Мајини, и цијеле ноћи играо је на карте са аустријскијем официрима...“ Ми смо Гагића до сада познавали, као старијега мудрога пријатеља владичина, управо као његовога ментора, и видјели смо каквијем се поштовањем и признањем млади господар односио према овоме ученом србину у служби руској, и заиста је он послужио интересима црногорског господара код руског двора и у покушају Гувернадуровића, и у Градашчевићевој буни, односно подгоричкој афери, и у афери жабљачкој; а овдје се очито показује заклети непријатељ Петра II-ог! Одакле ова промјена? Кад се сјетимо његова одушевљења, којијем је Ивановића испратио на Цетиње, ми ћемо лако схватити његово незадовољство, да не речемо огорченост, послије одласка Ивановића са Цетиња, што је само вјешто прикривао до згодне прилике. Овај извјештај свједочи, да је Гагић био у свези са оном опаком завјером противу владике. И Ровињски добро опажа, да је Гагић имао намјеру, да Ивановића уздигне изнад владике. „Та његова намјера, вели Ровињски, прозирује отворено у првом његовом извјештају

из Црне Горе, 16 јуна 1832. Зауостављајући се на питању, зашто је пресједник сената Ивановић (Вукотић) а не владика, он надоставља, како црногорци *све још* поштују његову врховну власт над собом, и како га *називљу господаром*; као да је то само за вријеме, а послје треба да престане. Он је с Ивановићем хтио, да са свијем потчини владикау руској управи, надајући се, да ће тијем угодити влади, но што она на срећу и Русије и Црне Горе није имала у виду, и за то, ма да је за вријеме била незадовољна са владиком, у одлучном часу разбила је интриге противу њега сковане, и радила све могуће, да подржи његову власт у земљи његовој и углед пред осталијем свијетом.“ Ово мишљење Ровинскога потврђује и то, што Гагић Петра II-ог не називље нигдје друкчије него *духовнијем паштиром*, а његове поданике *духовном паштом*.

IV. Но ми ћемо имати прилике, да још говоримо о овој завјери, а сада да видимо што чини онај млади владалац, докле се противу њега довршило ово, не знамо како управо квалифицирати, ислијеђење, — онај владалац, противу којег се још једнако повлачи клевета, да је хтио, још прије него је кренуо пут Русије, оставити своју отаџбину у невољи и побјећи ма куда по свијету? Могуће је, да је то он у очајању кад год и изрекао, али да га неограничена љубав према роднијем крпима није с њима недољиво скопчавала у свакој биједи и невољи, како да он то не учини, док је у Бечу био зауостављен под теретом тако несправедне оптужбе и истраге? Та и да није прије никад то ни промислио, неби чуда било, да му је то сунуло у Бечу за вријеме тако дугог искушења и ненадне напасти!¹⁾ Али не, његова је савјест била мирна, па се великодушно, управо философски подложио великој биједи, која се била на њега оборила, и као прави отац своје породице, заборављајући себе, брине се за своје, те кад њему није било слободно, да пође лично, пише преставку о невољи, у којој се находи Црна Гора, и шиље је у Петроград, као што смо већ видјели.

Из писма грофа Несслрода, ми смо видјели, између осталијех клевета, да Петар II намјерава из Беча поћи у Париз,

¹⁾ Што Ненадовић прича, како је владика у Напуљу на оном америкаском ратном броду рекао, да је толико пута промишљао, да крене пут Америке, па да већ ништа и не чита о Јевропи, у којој 70 милиона словена нијесу кадри ослободити српство, у томе се огледа осуђивање руске дипломатије; а што истом цару Николи вели, да је долазио до те мисли, да остави Цану Гору, тијем је хтио да живљијем бојама престави мучно стање, у ком се налазио.

да је на ту сврху тражио аустријски путни лист, па да није успио, те да га је добио код француског посланства; и одиша, вар из страха, да то не учини, руски вице-канцлар саопштава владици највишу вољу, па пође у Псков и да код тамошњег владике чека исход истраге. Владика је то једва дочекао, и како је мирном савјести чекао исход те истраге, најбоље се види, како је он весело дане проводио у Пскову, гдје је стекао пријатељства, које је за дуго преписком његовао. А ако је он путни лист за Париз тражио, и добио га, ко га је задржао од тога пута? То нијесу знали како руској влади поднијети; али је она могла баш у томе надозрети невиност и оданост владичину Русији безусловну!

На сваки начин ова наредба, да Петар II пође у Псков, и да ту чека одлуку, била је једна мјера противу њега под толиком оптужбом и таквом истрагом; и ми знамо да је Ивановић својим присташама у Црној Гори у изглед стављао и ту могућност, да владика затворе у тамницу!

Али је истина и правда тријумфирала над клеветама. Владика је дошао у Петроград 18 маја и ту остануо до 12 јуна, и за то мало дана, он је добио доказа највише милости цара Николе, који је повисио годишњу помоћ Црној Гори од једне на девет иљада цекина. О свом састанку са царем, по Медаковићу, владика је овако причао, како га је ословио: „Цар има одвећ оштар поглед — и управо не могаше му се погледати у очи, па ће ми рећи: Ви сте хтјели да идете у Париз. Ако оћете, можете ићи и одавђе — ја ћу ви дати паспорат. Не мислите да је мени стало до вас, него до оног јуначког народа, којем сам рад добра учињети. — Ту ти немогах — причаше владика — да ђавољу прозборит', већ остадох кано ти нијем.“ Може бити, да је и сам владика овако живијем бојама представљао приговор царев, који му је по свој прилици учинио усљед оне новинарске измишљотине; а може бити да је и Медаковић коју придодао; на сваки начин, да ово није био озбиљан укор, свједочи владичина потпуна побједа. А да му је цар нешто приговорио о његовој намјери, да остави Црну Гору, о којој се толико говорило, свједочи на сваки начин ово писмо владичино, којијем се са царем опростио, полазећи из Петрограда: „Дозволите ми великодушни царе и милостиви покровитељу наш, пред мојим одласком, да ви изјавим у име народа црногорскога нашу благодарност на свијема добротинствима, што на нас излијевате. Ми осјећамо сву њихову важност. Сами Бог наградиће православну Русију, што не напушта свој једино-

вјерни и једноплемени народ. Нама не преостаје друго, него употребити све наше напоре, да сачувамо непорочну част словена, којој великој и Богом благословеној породици, срећни смо, да припадамо. Ваши су напутци дубоко упечатани у мом срцу: они се никад неће изгладити, јер су ми најбољи доказ милосрдног учешћа, великог православног божијег помазаника, нашег добротинца, у мојој судбини и црногорског народа. Преиспуњен овијем осјећајима, ја се усуђујем изјавити вашем императорском величанству, да од свега, што је донесено до највишег знања о мом владању само је једно очајање моје било основано. То је истина: видећи немогућност управљати народом без помоћи, ја сам хтио све оставити и живјети по иностранству. Све остало је измишљотиња непријатеља мојијех и поретка. Вапа ме моћна десница задржала од непромишљене намјере, коју је само очајање породило! Сада, укријепљен вашијем благовољењем, идем у име Свемогућег Бога к указаном ми циљу, будући увјерен, да докле је он с нама и његов преставник на овом свијету правосудни Николај лако ће бити тешко бремене, што је судба на мене ставила.“

Тако је у Петрограду била рашћерана она олујина, што се била надвила над главом Петра II-ог, и Црна Гора била је дошла до средстава, како да потпомаже своју сиротињу, тако да води уредније унутрашњу управу. И с те је стране млађани господар могао бити заиста миран и задовољан; особито је морало годити Петру II-гом, што је цар наредио да потпуковник Озерецковски с њим пође у Црну Гору, који по „опитности и благоразумију своме“ — како то Родофиникин, царски секретар, доставља владици — „може вам дати корисне савјете, кад на мјесту проучи стање црногораца.“ (Д. А.) Исти Родофиникин тада је доставио владици, да је цар „најмилостивије по ходајству вашем изволио удијелити Милаковићу четврти степен св. Владимира.“ што је такођер морало задовољити Петра II-ог. Али ма како да је његова душа морала побједу славити над његовијем пораженијем непријатељима; ма како да је морао бити благодаран руској влади, што је повела, у његовом осутству, у Црној Гори против њега ону истрагу, која је открила лажни његовијех непријатеља: он се морао повратити на своју столицу с тешком уврједом и са страховањем, да га слична напаст опет може снаћи. Он је ту уврједу дубоко у својој великој патриотској души трпио, и само се ограничио, да послје свога повратка на Цетиње управи рускоме консулу у Дубровник сљедеће писмо: „У вријеме мог бевљења у Русији

разумио сам, да су ме моји непријатељи најдрвјеипима бојама описивали пред министарством руским, тужећи се на мене од имена цијелога народа, *а ово је и вама познато*. Ја сам истинито увјерен био, као што се нијесам ни преварио, да народ није имао ништа противу мене тужити се. Јер сам знао лијепо расположење народа к мени и сумњао сам, да ту мора бити и неко са стране, за то сам се и старао дознати, одкуд је тај зли извор истекао, и најпослије успио увнати, да је то био Иван Вукотић (Ивановић), који је својијема писмима учио неке недобромислеће, како ће писати противу мене двору рускоме. Ови неблагомислећи, а није их више било него четворица у све, заслуживши још прије тога праведну казан од мене, лако су се за њим повели и саблизнили. Да би вам могао јасно доказати Вукотића отровно сјеме, који је радио међу овијем народом, прилажем овђе његова писма у подлинику, из којих ћете виђети, ће он између осталог и то пише црногорцима, ако би мене у Русији ставили у тамницу, и такођер ће их наговара, да мене убију. Што се тиче његовијех писама и његова влијанија на народ, то је једна од најмањи и ништа незначећа ситница; но будући да је моју чест врљеђао и што би могао он по својој злоби и у напријед исто таково безрасудно народу писати и моју чест оскорбљавати, за то и молим вас, да би сте изволили о свему овом обзнанити русијском императорском министарству, молећи га да би оно, које се милостиво старало о нашој садашњој и будућој срећи, по својој к мени благонаклоности, изволило ми учинити удовлетвореније, поступивши Вукотићем онако како оно по својему благоразумију за добро вађе, да је нужно.“ Овијем је владика хтио изнијети Гагићу слику његовог штићеника и показати му што је заслужио, знајући унапријед, да Гагић неће ову оптужбу против Ивановића својој влади подносити. Заисто владика се није могао благородније и боље осветити Гагићу, него што је, шиљући му изворнике писама његовог пријатеља, у којијема потиче своје пристапе противу владике и на само убиство! Има доказа још, да је Ивановић црмничане упућивао, да убију владика, а послје да народ моли руског цара, да му пошље за управитеља Ивановића! Дакле Ивановић се још није био одрекао Црне Горе, куда се мислио повратити као руски гувернер, и Ровински не пише без основа, да је то и Гагић замишљао. Гагић је хтио да се покаже виши Рус од руске владе. И кад је млади Раде Томов замијенио старога митрополита, држао је, да му се за то пружила згодна при-

лика. А кад је видио, како су црногорци одани своје младоме господару, пристао је и уз саме Гувернадуровиће, да противу њега окупе незадовољнике, који ће га у име народа оптужити у Петрограду! То се веда порећи, јер то свједочи онај његов извјештај послје извршене истраге. Све што је Гагић могао наћи на терет Петра П-ог, то је, да није калуђерски живио. Ту ману владину Ровински овако тумачи и оправдава: „Једина му је забава била читање и појезија; но и то му ес у гријех узимље. и од њега у двадесет-петој години, пуна момачког и пјесничког огња, тражи се безусловно, да се претвори у аскета, какав је био стари митрополит, и под калуђерском мантијом да угаси све, чим се гријала његова душа, чим је било његово срце, и што је као прометејева искра, просвјетљавало његов ум, одсијевајући и на мрак около њега. Ови сурови и неправедни укори, што су му се онда чинили, и данас се чују у списима људи, који га тобож љубе и поштују, ал одиста који га не разумију. Поставши монахом по морању, он се никад није могао измирити с овим саном, и зато је вазда избегавао калуђерске мантије и црквено чинодјествије. Осим личнога нерасположења према калуђерском сану, владика је за вријеме првијех година владања јасно увидио, да се не слаже архијерејска мантија са жезлом владчанскијем. Он је себе осјећао просто човјском и свјетскијем владоцем, а не монахом и духовнијем пастиром, какви су били његови претходници. Не једном учествујући непосредно или посредно у крвавијем пословима, он није могао с мирном савјешћу у божјем храму приносити бескрвну жртву. Но ако његови савременици, ушљед личнијех интереса и расположења, или по својој кратковидности нијесу схваћали у њему необичнога човјека, и судећи опћом мјером, корили га, што не испуњава формалности, то ми сада можемо бити према њему праведљивији, и не скривајући његове мане и погрешке, нећемо га осудити, не разабравши прилике, у којијема је живио и дјеловао Ми бисмо рекли: прилике, у којијема је постао. Сјетимо се његова васпитања. Он пије у манастиру Савини учио, него код савинског калуђера на Топли, који је ту био учитељем и парохом; истина, дијете је живјело у кући учитељевој, али ко га је надзиравао, кад је учитељ одио по парохијскијем дужностима? Опет један ђак, који му је био више друг него надзорник. Ту није учио богословију, као што се уопће мисли, нити се за монаха справљао, него основну школу учио. Кад се с Топле повратио на Цетиње, још га је мање Милутиновић могао васпитавати за духовнога пастира. Пошто

је био проглашен за господара, уз њега смо видјели Мојсија игумана Ђурђевијех Ступова, који је био велики политички агитатор са великијем патриотскијем мислима. Уз то је дошао млади Милаковић из новог кола ученијех срба, који су књижевношћу за српство радили. Тако видимо, да Петар П-ги, враћајући се први пут из Петрограда не донеси собом богословске књиге него свјетске науке. А његов велики дух није знао за претварање, нити је пазио на формалности. Њему је као духовном пастиру, које је достојанство добио не по избору своје, него силом прилика, довољно било, што је и у његовој души била дубоко укорјењена вјера у Бога, и што је његовао хришћанске врлине, у чему је могао бити образац и најстрожијим богословима и јерарсима. За то је његова савјест могла бити потпуно мирна и сте стране.

Али друга дужност, дужност господара Црне Горе надмашавала је владичанску, и Петар П осјећао се куд и камо више као свјетски владалац него ли као духовни пастир. То је захтјевао највиши државни интерес Црне Горе, ком су се захтјеву подлагали и сви претходници Петра П-ог, особито од како су митрополити-господари из куће Петровић-Његоша почели владати. Њихова се владавина и не може назвати теокрацијом, којом се обично називље само за то, што је преставник врховне власти био црквени поглавар. Тако за вријеме Петра П-ог и та привидна црта теокрације готово ишчезава.

Послије шест година владања пред нама стоји потпуна слика младог владоца са свијем особама и приликама, у којијема му је суђено било да даље ради; и он је већ био добро искусио и познао и те особе и прилике, па ипак с поуздањем наставља да врши своју тешку дужност.

Какво је стање чекало владикау у Црној Гори, ми већ знамо. Зиму је народ провео помоћу у жити, што је сенат набављао и дијелио. Али је уз то била придоншла и болијест на стоку, најачи извор народног благостања у Црној Гори. Тако, можемо себи преставити каквом је радости дочекан Петар П од народа на повратку из Петрограда са толиком царском милости. „Повративши се владика са пуном руком из Русије — пише Медаковић — бјеше задовољан и почне се старати за бољитак својијех црногораца. Сенаторима повиси плату, те имаше сваки по сто талијера на годину; капетанима одреди по 30 а перјаницима по 40 талијера на годину. Он сагради велики дом на Цетињу за

себе, сенаторе и за секретара. По петорица сенатора морали су на измјенице бити на Цетињу. У овоме новоме дому бјеше 25 одјељена, од којијех имаше владика за себе само три: биљарду, ђе се судило и засједало, кад се није могло у пољу, и ту имаше приступа сваки црногорац; до биљарде имаше једну собу, у кој му бијаше библиотека; а у трећој малој са једнијем прозором спаваше владика. Он оснује и другу школу на Добреско село. Он кроз много племена направи путове, којијех прије није било. У опијем племенима, ђе је на сушнијем годинама нестајало воде, даваше новаца, да се копају убљи (бунари). Сагради млин на ријеци Црнојевића, у којем се прављаше прах.“ О потпуковнику Озерцковском — вели Медаковић — да је био послан с напутком да сазнаде потребе и жеље народне; „али се он на то слабо осврташе, већ провођаше *веселе днени са владиком*. Из опхођења истог Озрецковског могло се закључити, да руско правитељство *није марило да се плете у унутрашње послове Црне Горе*.“ На ову примједбу Медаковићеву Ровински добро опажа: „По мњењу г. Медаковића, Озрецковски имао се односити према владици као строги ревизор и не имати с њим никаква приватног општења; а он је међутијем проводио с владиком *веселе дане* (у ондашње вријеме на Цетињу!). И као да му је неугодно и чудно, како то руска влада неће да се мијеша у унутрашње послове црногорске. На овоме се заустављамо, опажајући, да су се ова господа срби, који су управљали у Црној Гори рускијем пословима, као Гагић, а прије Ивелић, показивала већијем рускијем патриотима, него ли руси и него ли је то жељела руска влада. Ето за што је владика Петар I молио, да му се пошаље руски чиновник, али прави рус, а не србин“. Ми који смо до сада пратили чемерне часове владичине због понашања руске дипломатије према њему, сада чисто уживамо у овоме јадиковању Медаковићевом, из кога се види да је Озрецковски био човјек, који је разумио владику, и у ком је велико руско срце било. Било је са свијем природно, послје онијех жалба противу владике, да руска влада пошаље једнога новог човјека уз владику, да се упозна са приликама; и заиста веће задовољштине није могао жељети Петар II, нити је Гагићу из Петрограда могла доћи грча награда за његово подржавање Ивановића. У исто доба, ми смо већ видјели, да је овај руски поузданик био послан да својијем искуством буде на услузи Петру II. Овај племенити Рус остао је на Цетињу до дубоке јесени и за све то вријеме Гагић није имао никакве преписке са Цетињем. Тек 11 новембра пише владици, како је примио преостале

двје трећине годишње помоћи, те му дотични новац ставља на расположење. Писмо ово почиње, оправдавајући своје ћутање, овако: „Времено присуствије г. полковника Озерецковског код нас учинило је било излишно моје с вашим високопреосвештенством писмено сношеније; а како њега тамо већ није, то открива се пријатни за мене случај обновити с вама преписку и тако надокнадити минувше ме удовољство“; а овако завршује: „Впроче мени је строжајше наложено бљустити и настојати, да би се ови динари јединствено на ползу црногорскога народа употребити. Поводом овога налога дружески препоручујем вам, да рачитељно, совјестно и у тачности располажете с овим динарима, да би се један пут желајемо успјех имао и благо намјереније постигнуто било *шчетком политическога бишпија Црне Горе*. При том покоршеише просим вас, ако по случају што год памети достојнога новог имате, благоволите ми саопштити; равно и о учрежденију и напредовању код вас грађданскога правленија, о народном к врховној власти повиновенију и о вашем политическом са сусједима сношенију удостојите ме опширних извјестија“. На ово писмо владика одговара Гагићу: „Ја вам захваљујем на овом вашем *искреном* објавленију и могу вас увјерити, да ја нећу *злоупотребити* монаршеско великодушије овом народу указано, напротив тога настојаћу, да овај народ осјети ползу од тога и да заслужи унапред императорско благовољеније — то је све што вам могу сад саопштити, а унапред, кад се што важног догоди нећу вас оставити без извјестија, као што и до сад не би, да није овдје био г. подполковник Озерецковски, који је о свему стању Црне Горе министарству донео“. Озерецковски је проучавао прилике, у којима се Црна Гора налазила, па је у исто доба и владици могао савјетом бити на руци, и „о свему стању Црне Горе“ израдити извјештај да га поднесе својој влади; дакле Петар II није сматрао потребитијем, да сада извјештава Гагића, особито не „о учрежденију и напредовању грађданског правленија“; за то му ништа о томе и не одговара, него га само увјерава, да неће „злоупотребити“ примљену новчану помоћ. А баш односно ове помоћи имао му је што саопштити. После повратка из Русије, добивши тако обилату новчану помоћ, владика је саставио упуство, како треба овим новцем руковати, и наименовао је благајника, који ће њим руковати. То је био његов секретар Милаковић. У дотичној одлуци наименовања владика вели: „У пуној мјери желећи обратити ову помоћ на праву ползу народну и тим оправдати благодјетелну милост, коју нама је учинио господар император, ја налазим за

нужно одма предати на сахрану дану суму навлашт за то
 изабраном казначеју и с тим у исто време *установити на вазду*
јасни и шемелни поредак и правила ради трошења и расхода исте
суме. Знајући од давног времена одлично усрдије ваше и
 готовност посвећавати труде своје на ползу народну, и при
 том имајући у виду, да сте ви већ за вашу ревност, коју сте
 указали к служби, достојени од господара императора орденом
 св. Владимира, ја налазим вас достојним и због тога званиј
 казначеја међем на вас. За овим таки предаћу вам суму, коју
 и предлажем, да унесете у књигу прихода и скоро ћу вам дати
 потребну инструкцију и правила, којима ћете се руководити у
 свима случајима, који се тичу ваше дужности.“ По овој одлуци
 владичиној види се, да прије није било ни одређене особе, кој
 је новцем руковала, ни правила, којијех се држала, коју ће
 оскудицу бити осјетио владика приликом руковања с оном
 свотом, што је била дошла из Русије послѣ његовог посвећења
 У таквој оскудици већ се зна што бива с новцем, који народни
 пословица срањује са водом. Овом новом уставовом владика
 је хтио да се ослободи одговорности и захтјева, којијех је морало
 бити са сваке стране. Покрај владике били су већ први његови
 брат Перо Томов и први рођак Ђорђе Савов, с којијем је
 долазио до тога, да му је нудио издржавање изван Црне Горе
 Ђорђе је на то одговорио, да га може удаљити са Цетиња
 али да не може из Црне Горе „јер је она колико твоја, толико
 моја.“ Ровински, који је највише пажње улагао у проучавању
 унутрашњијех прилика, овако се изражава о Ђорђу: „Он је игра
 улогу демагога и с тога се појављује пред владиком као
 заштитник народнијех интереса, а такођер и некијех личности
 које владика није трпио, и који су били велики преступници
 У колико је он био справедљивији од владике ми не знамо
 ал' имамо пуно права, да о томе сумњамо; ал' да је он хтио
 да игра улогу равну с владиком, види се из наведенијех ње
 говијех ријечи, као и из касније историје при доласку на владу
 Књаза Данила, кад се он опет појављује претендентом.“ Робер
 пише да је не један кабинет тежио, да средством Ђорђа уведу
 у Црну Гору раздјељење власти грађанске од црквене, па вели
 да би најбоље било, да Јевропа успостави у особи овога спо
 собнога војника звање гувернера и да тако усредоточи у једно
 владајућој породици обје власти, политичку и религијозну.
 Робер није поуздан односно унутрашњијех дјела, да је он
 што су о Црној Гори мислили јевропски кабинети.

народ, кад наступи неродица; а и рата се он у души својој није никад одрицао, и ако га се морао устима одрицати пред руском дипломацијом. К томе руска помоћ није се смјела улагати у ратне сврхе, него само у „благополезна учређенија;“ а народу црногорскоме кад-и-кад много је потребитије било набављати оружја и ратне муниције. Осим тога, вели Ровински, напомињало се с руске стране не једном, да Црна Гора нема рачунати на туђу помоћ. И Гагић у својијем саопштењима није само јадан пут приказивао својој влади, да су Црногорци сиромашни само са својега нерада; а црногорску владу је савјетовао, да уведе још порез школски, и приговарао, да би могла општи порез још уд остручити. И владику је мучило начело опстанка на туђ рачун, што народ није схваћао или није хтио да схвати. Све ово говори противу оног Медаковићева тврђења, које је ц Лавров прихватио, да је био порез укинут. Не, то шћаше бити корак назад у раду на унутрашњем државном уређењу, а ми видимо да се тај рад наставља већом снагом послје другог повратка младог владоаца из Русије.

V. Пошто је Петар II тако најпатриотичнијем самоодрицањем охрабрио и подигао дух у своме народу, и учврстио унутрашњу управу, чекао га је одма тешки и немио посао: разграничење са Ћесаревином. Први је повод томе био питање о манастирима Стањевићу и Мајини. Ми смо већ видјели, како то питање стоји. Аустрија се сматрала насљедницом млетачке републике, и позивала се на границе, које су биле уговорене између ове посљедње и Турске; али тај уговор није важио за Црну Гору, која је била вазда независна од Турске, коју је независност и млетачка република признавала, кад је г. 1451 Стефан Црнојевић био принуђен тешкијем приликама, да ступи у њеку полузависност као услов мира, и да се обвеже, да ће се залузети, да се Грбаљ и друга мјеста у которској околини подложе републици, задржавајући право на царине и на Солила, која су припадала у крунска добра зетскијех господара. Али се Иван Црнојевић био ослободио од овијех тешкијех услова,²⁾ и ако је опет био принуђен, да се одрече Грбља, као што смо навипше видјели при разграничавању са властелом которском и Будвом. У грани-

²⁾ Милаковић, - 55. Није доказано ни да је исти Стефан Црнојевић примио ове услове у цијелости; на сваки начин ово није био обострани уговор, и за то није био обвезан за Стефана Црнојевића, него у колико је принуђен био тешкијем приликама. Ровински мисли, да међу „остала мјеста“ околине которске спадају Побори, Брајићи и Мајине, али смо ми противна мишљења.

цама тада утврђенијем било је земљиште, на ком су били помнугути манастири. За Стањевеће се зна, да је ту цркву оградно владика Данило г. 1724, а у Под Мајини има натпис, који свједочи да је ту цркву оградно митрополит Сава г. 1747. Није овдје мјесто да проучавамо односе између Црне Горе и млетачке републике за вријеме владике Данила и његовијех насљедника, толико се зна, да је Црна Гора дјелотворно помагала републици противу Турске, а република је гледала на сваки начин да вјештном дипломатском заквачи штогод и од свога савезника, који се није могао истијем оружјем борити. Република у својим одлукама у то доба спомиње у Боки своје старо — и новодобивене крајеве. Под новодобивенијем је република разумјевала Мајине, Поборе и Брајиће. Али на који их је начин добила? Јели то била награда од стране републике Црној Гори за њезину ратну припомоћ против Турске, или је те црногорске општине република добила уговором мира са Туреком? Република није могла правно добити ни педља земље црногорске, што је Турска уступила; а ако је присвојила ове крајеве црногорске лукавством и пријеваром, кад је митрополитима цетињскијем дала црквену јурисдикцију у Боки, тај њезин посјед није никад могао постати пуноправнијем и законитијем. Али све то није помагало Црној Гори, јер се њој одрицала заштита међународног права, а Аустрији признавало право, да заузме све што је млетачка република била присвојила.

Тако је г. 1837 састављена била мјешовита црногорско-аустријска комисија, која је имала означити црногорско-аустријске границе од Црмнице до Цуца. Ова комисија је дужна била, да у сваком пограничном селу саслуша по неколико људи, и по њиховом казивању, да се повуче граница. Но одма из почетка комисија удари на такве потешкоће, које није могла савладати. У вријеме потешког суштва владициног Аустрија је била оградилa на Паштровској Гори једну војничку стражарицу покрај једне воде, на којој су црмничани стоку појили, и црмничани су тврдили, да је стражара ограђена на црногорском земљишту. О тој ствари пише Петар II Рагићу 10 марта год. 1838 овако: „Има већ готово по године дана, да је одређена од аустријске и црногорске стране комисија, да дијели границе и била је неколико подјелила на се недавно оставило по следећој причици. У вријеме мојега посљедњега путошества у Русију писао је г. администратор округја котореког овдашњем правит. сенату, да ће по заповједи свог губернатора дати начинити једну кућу за стражару млетачку код црногорске гра-

нице између црмничке нахије и Паштровића, и правит. сенат био је сагласан, јер је ту и прије негда била аустријска стражара, но г. администратор није начинио на оном мјесту, на коме је у своме писму говорио, него је дао сазидати на црногорској земљи, па још на таквом мјесту, да је иста кућа заградилa воду, на коју црмничани поју своја стада, од како сушествују њихова племена и без које обићи се никаквијем начином не могу. Сад кад је комисија дошла до овога мјеста, није се могла никако око те куће и воде погодити, због тога се и прекинула диоба границе. У овом дјелу г. администратор неосторожно поступио је со тим више, што је могао недалеко од тог истог мјеста на другојем дати начинити стражарицу, гдје има такођер вода жива, која нигда не престаје. Ја се бојим да ова кућа и забрана воде не да какви повод несогласију између црмничана и паштровића, аустр. поданика, јер г. администратор који је заповиједио, да се та кућа на црмничкој земљи направи, хоће и да је задржи, а црмничани биће по невољи принуђени стада своја гонити на ту воду, зашто без ње живити не могу *те би се лако могло ошуда шио родити.* Може бити, да правитељство аустријско и неће хтјети ову кућу на црногорској земљи начинену за стражару свог милитара задржати, но при свем том мило би ми било, да изволите о овом дјелу донијети рус. имп. посолству у Вјени, јер не би радо, да нас оно нађе ни у најмањој кривици, којој нијесмо причином, зашто ја бодро и свето набљудавам совјете, које ми је рус. имп. министарство дало касателно владања спрема аустр. правитељства и његови поданике.“ (Д. А.) А Гагић му одговара, да му треба знати, је ли одиста у црногорској граници стражара ограђена, у ком би случају Црна Гора имала право; „у противном пак случају имају право аустријанци, и не можете се никако оправдати, него допустити њима на вољу, да чине што је њима драго на својем предјелу. Овдје се чује да се код вас на граници много непријатни ствари догодило, о којима ваше високопреосвештенство ништа ми не јављате, и за то ја ништа не вјерујем осим вашег извјешћа. *Желим вам савршено сагласије са Аустријом, од којег зависи будуће благостање и срећа народна.*“ Затијем одма другијем писмом Гагић саопштава владици, да је руски посланик у Бечу Татишчев говорио о предмету с аустријским канцеларом, и да је кнез Метерник обећао, да ће аустријска влада наредити најтачнији развиђај по овоме дјелу, и ако ови извиђај буде сагласан са црногорскијем захтјевом, да ће он предузети све мјере, да се томе захтјеву задовољи. То је владику умирило; а међутијем

комисија је продужила и довршила свој рад од стране Грбља. Па је опет запињало кад се дошло између села Мартиновића и Угања, тако да је владика одговорио далматинском гувернеру Лилијенбергу: „Ваша ексцеленција спомињете, да сам ја дао његовој свјетлости књазу Метерниху и вама честно слово, да ћу радити, да се границе раздијеле међу Црном Гором и државом његовог величанства императора аустријског; то је истина. И заиста, да је ваша комисија с таквом справедливошћу поступила у назначењу граница с каквом сам ја, оне би се до сада биле и раздјелиле; но с оним поступањем и намјеренијем, како чини ваша комисија досадашња, трудно ће се у том дјелу успјети. А што в. е. спомињете, ако ја желим промијенити мисао, ја је друговачије промијенити не могу већ ако би све оне сопствености црногорске уступио; па и с тим не би успио никаква добра учинити, само би противу себе васколики црногорски народ вооружао. Вашој е. познато је добро, колико сте ме пута увјеравали и ви и њ. с. књаз Метерник, да раздјељење граница међу Бокром и Црном Гором гледаће се свршити на справедлив начин, да се не учини ни једноме ни другоме племену никаква штета, нити узимање сопствености, то ли га лишити и онога о чему живи и без чега не може сушествовати.“ Те га позивље на лице мјеста, да сам види, колико основа имају жалбе аустријскијех комесара противу црногорскијех. Из овога писма види се, како се наваљивало на владика с аустријске стране, коју је руска дипломатија подржавала, и ми се морамо дивити толикој постојаности младога владоца према тако моћнијем удруженијем силама.

VI. Стање је тако било зането на граници, да је дошло и до крви. Још с прољећа почела се сакупљати аустријска војска на Паштровску Гору. Владика је молио далматинског гувернера Лилијенберга, да уклони ту војску са границе. Мјесто тога Лилијенберг одговара владици 10 априла 1838, да су црмничани 6 марта пуцали на аустријску стражу и да су погрдама вријеђајући одбили непријатељски капетана Орешковића и окружног которског поглавара, који су били пошли с најбољом намјером да мирно ријеше погранично питање. Дакле, сва је кривица на страну црмничана, које предводи неки сердар Пламенац. Заборављајући све то, позивље владика, да заједнички наставе рад. Приговара му што његовијем присуством није настојао да посао мирно трси: „Да наше власти нијесу попустиле, могло је бити злијех посљедица, гдје је довољна била једна ријеч ваша.“ Моли га да он лично посредује. Да пружи доказ пријатељства,

зауоставља батаљон стријелаца и набавку коња за горске топове, и даље енергичније мјере, које би биле неопходне, да се чини поштовати земљиште аустријско. Даје наредбу, да се повуче војска са границе тек се посао сврши повољно. (Д. А.) Ово је био одговор из Задра, доста опор, готово пријетећи! Можемо себи преставити, какав је утисак учинио на Цетињу. Овај одговор положај на граници још је морао више погоршати. К томе, свршетком јула погине ту један црмничанин, по свој прилици на оној води близу аустријске стражарнице. Црмничани оружјем заузму своје границе, готови да освете свога брата. С друге стране ту се сакупи аустријска војска из Боке и чак из Дубровника. Гагић у томе часу пише из Дубровника, владици: „У суботу пред вече (23 јула) разнесе се овдје несрећан глас, да су црногорци изненада напали на аустријску стражу у Паштровићима, и убили једнога официра, једног сержанта и десетак солдата, и освојили новосаграђену на граници стражару, и да је сва аустријска војска, која се у Бокама налази, и сви житељи Боке подигли су се на оружје против црногораца, — *и тако да се је међу вама и Аустријом формална војна започела.* Одма послје овога гласа пошао је одавде бригадни генерал г. Турски у Боку и за њим исту ноћ одирао се један дио војске у помоћ оној, која је у Бокама. Што ће из овога..... воспосљедовати сами Бог зна! Но *готово и људи знаду, да ће за црногорце веома несрећно изаћи,* будући су тако непамерно и бујно поступили и то одма посље назначења границе властима аустријскијема и црногорскијема у сагласју. Један турски брод искрцао је ономад у овај лазарет 600 барила праха, који ће се, пошто одстоји контумацију, одравити у Ерцеговину и Босну.“ На што се у ствари догодило на планини Паштровској? Медаковић очевидно ствар преувеличава, али оно што је Гагић био чуо у Дубровнику није било ништа преферано. Кад се црмничани скупише на планину Паштровску, владика пошље тамо Ђорђа Петровића, који је 26 јула писао владици овако: „У јучерашњем боју погинуло је од наше стране пет и неколико рањено, а од њихове стране било је у три пут више како чујемо, али ми се чини да је и много више.“ Дакле ово је било 25-ог јула, а по Гагићу први је сукоб био 23-ег јула; да је пак било и прије 25-ог боја, то изгледа из писма Ђорђина, јер да није било, не би рекао у *јучерашњем* боју, нити би завршио опет овако: „*Данас* нема никаквога, нити се почи-

њало.“ Осим тога црмничани није су ље чекали Ђорђа да освете црмничку крв пролиту!

О овом првом окршају црногорског оружја са аустријскијем оволико смо тек могли дознати по документима; за то вриједи чути још како овај догађај излаже Медаковић по народном предању: „Владика пошље својег братучеда Ђорђија Савова су дванајест перјаника, те да брани границу од нападаја ћесароваца. Ђорђију дочекају црмничани радосно и он нареди, да иду сви црмничани на Петровску Гору, гдје се била окочила ћесарска војска. Послије одласка Ђорђина био је владика узнемирен, бојећи се, да сама Црмница неће бити устању одољети великој ћесарској војсци, нареди да се креће и сва ријечка нахија. Међу тијем и Ђорђе већ је био прикупио црмничане и отишао с њима на Петровску Гору. Ђорђе је размјести тако вјешто своју војску, да је ћесарска скоро била обкољена. Заповједник ћесарске војске Штерн (ћорав у једно око) предложи Ђорђију, да се учини примирје, на што овај пристане. Кад се учини примирје, Ђорђе пошље све црмничане, да се врате дома; а владици јави да обустави ријечане, да се људи не ломе, јер је примирје углављено. Ђорђе остане су десет перјаника, са срдаром Филипом и 300 подгорана и брчеланч под Космачем. Дознавши ћесаровци, да се црногорска војска развишла не пазећи на учињено примирје, још исте ноћи ударе вјероломно на границу црногорску, галећи куће и сијена по ливадама и по гори, поплијене што нађу и заузму све оне положаје, које имаху црногорци у својијема рукама, па се упуте Космачу и обколе Ђорђију, да њега и његове заробе. Ђорђе одма све ово јави владици, како ће ћесаровци погазити вјеру, и преко исте учинили пустош на црмничкој граници, него да што прије пошље војску у Црницу. Ђорђе позове сву Црницу да иде на границу и да се брани, а био је јако озлојеђен овом пријеваром. 18 августа зором удари ћесарска војска на Космач и и заузме главицу у намјери да Ђорђија зароби и да остану црногорци без вође. Ђорђе се ријеша прије погинути него бити ичијем робом, па тргне сабљу из коря а повиче: Јуриш на главицу! да ђавола прсженемо и отмемо наше метеризе, или сви да изгинемо, само да не останемо под срамотом! Ако освојимо главицу, онда је наша рука; ако ли не, онда за нас поштења нема; сад јуриш, соколови!“ — Јурише на главицу и освоје, на коју попере црногорски барјак. Озлојеђени Ђорђе није се задовољно са овијем јунаштвом, већ намисли још окушати срећу са ћесаровцима, па повиче својијем јунацима:

„Сад се не бојте, сад са помоћу Бога можемо учињет, да се за довијек прича: поломили смо непријатеља, сад за њим, а неће нам се нигђе обрнути!“ — Овијех 200 момака натисне се за осталом ћесарском војском, које је било, кано што је речено, 9000 људи. Црногорци јурише на утврђење Кропац, налазеће се на сред Паштровске Горе и освоје га. Иза овог присни ћесаровци једну ватру, па окрену плећа бјезати, оставивши 70 мртвијех стријелаца. Црногорци тргну ножеве да сијеку, али им то Ђорђеје не даде. Ћесарски заповједник војске нађе се у чуду и бојећи се да ће га црногорци шћерати у море (кано што су тако учињели са французима 1808 год. на Брајићима) развије бијели барјак и заиште мира. Црногорци не осврћашу се на бијели барјак, док им Ђорђеје заповиједи, да се бој прекине.“

Но имамо и очевидца, који нам описује главну битку на Паштровској Гори. То је рус Ковалевски, који се тада налазио на Цетињу. Он пише: „Већ је свићало, кад смо дошли на Паштровску Гору. Често смо наодили иза камења склоњене црногорце по пет по шест, који су по изгледу били расијани у нареду, али у ствари, да су могли једни друге подржавати. Тишина је владала. Сви очекиваху бој. Ми смо пошли под барјак његушки, гдје се налазио заповједник војске, Ђорђе Петровић—Његош.... Аустријанци су се већ приближавали. Не видећи пред собом непријатеља, они, и ако трудно, иђашу напријел. Црногорци су само чекали знак за напад. Аустријанци нијесу давали великога значаја „неуређенијем гомилама, по њиховом суђењу, које нијесу способне да ступе у битку са редовном војском.“ Још треба примјетити, да је аустријска војска тада страдала од исте ране, од које се и наша излијечила тек после кримског рата, то јест од недостатка индивидуалног развитка војника: у маси је добар; он је саставни дио машине, која ради по вољи другога; али кад остане сам или у групи, остављеној самој себи — он гине. У овом случају, што описујемо, овај је недостатак нанио погубне посљедице аустријанцима. А био је томе и повод несмислен: били су послани у горе, изривене поточинама, засијане оштријем кршем, стројни редови војника, с тешкијем оружјем и у чизмама, у којијема се не може одити по кршевима. И ми смо сами морали оставити чизме и обути црногорске опанке, ма како да су неугодне за ненавикнуту ногу. Ми смо гледали на ове редове одличне војске, која се све више растројавала како се више пењала узбрдо, спотицали су се о камење, и падали су. Они су били већ под

пушкометима непријатеља, а нијесу га видјели. Од једном на дати знак са свијех страна, иза сваког камена загрмјеше пушке, и готово са свијем нестаде официра, који су ишли јуначки пред војском. Црногорци у ријетко премашују, а овдје су могли убијати по избору. Војници су исто ишли напријед, пуцајући, не видећи на кога, и идући не знајући куда и зашто — бесвјесно као макина. Само су нам паштровићи чинили нешто квара с крила, али су и они устукнули брзо назад. И још неколико метака, његушки барјак крену се напријед, и црногорци искочише иза камења с голијем јатаганима. Изненађени овом појавом, изнемогли од труда, без официра, војници су гинули готово без отпора. Требало је много труда да се наши зауставе и да се сачува неприкосновеност аустријског земљишта. У сред најсјајније побједи ми смо мислили о средствима за измирење. Сјеча је била страшна, пораз савршени. Љешине разметане, испаравање свеже крви, јауци рањенијех, узвици побједитеља, као да је опијало црногорце. Незнајући за умор, викали су, пуцали, пјевали, скакали с камена на камен један код другог као срне.... То поље смрти престављало је грозну слику, која је кадра да неведе многе тужне мисли, али није било до тога. Окупивши у ред војску, јављено је било аустријским властима да похитају, да скупе своје мртве и рањене, тијем прије, што је била почела већ несносна врућина. Преговоре за мир ми смо чекали од непријатеља; није нас одило да започињемо. Међу тијем извијестили смо владику о побједи, и ријешили, ако аустријанци стану опет да се према Црној Гори односе с висине као прије, да се користујемо побједом и паничкијем страхом војске, па да грунемо у Боку са двије стране. Црна Гора била је готова и дрктањем нестрпљења чекала је тај час.“ Ова цртица допуња оно што смо могли покупити о овој битци; Медаковић вели, да нијесу били у том боју ни сви црмничани, а Ковалевски спомиње и Његуше; кад су ови приспјели, одиста је прије њих ту била и цијела црмничка нахија и бар дио ријечке. На сваки начин и Медаковић и Ковалевски попуњају овај костур, што смо по документима могли саставити, и дају живљу боју догађају одиста доста озбиљноме, и с једне стране врло жалосноме. Питање је, ко је убио онога првога црмничанина на Паштровској Гори? Медаковић каже, да га је убио војник ћесарски, па да су ћесарске власти подметнуле, да га је убио паштровић, да тако закрве родну браћу, црмничане са паштровићима. Како год било, ту је брат на брата оружје смртносно подигао; па нијесу били у том боју

сами паштровићи, јер Медаковић пише: „У овом боју нијесу се одликовали бокељи; а особито новска крајина, тивћани и луштичани бјежаху безобзирно са ратног мегдана, бацајући са леђа струке и торбице да брже и лакше измицати могу.“ Ово су били тако звани пандури, који су по дужности морали слиједити редовну војску. Но просто бар кад се нијесу одликовали!

Послије овога догађаја слиједили су одма преговори, који су довели до примирја, које је било потписано у Будви 8 августа 1838 од Ђорђа Савова Петровића и од окружног начелника бококоторског Ивачића, и којијем се „прекида завада и непријатељство на планину паштровску указано између ц. к. војске и аустријских поданика с једне стране и међу житељима Црмнице црногорске с друге стране.“ Вриједи чути суштину овог уговора од ријечи до ријечи: „Ово сакраћење непријатнијех поступака пребиваће до једног мјесеца дана, а и послјије овога одређенога времена неће се моћи предузимати на ново друга свађа, без да се каже унапријед за три дана. Црмничани имају ће се натраг устећи с планине паштровске у њихове куће, и кад учињено ово буде од њихове стране, ц. к. војска на ново узети ће сва она мјеста, која су набљудавали прије него што се била појавила ова садашња злоћа. Они који би се после овог закљученог мира усудили другога зађе-сти на који му драго начин, или онако дјело учинили, које се клони за смутити народ и уредност и обшти мир, бити ће жестоко кажњен од оне власти, од које буде зависно. Она приватна притјажанја, која су на планину паштровску, тако исто и род њихов, била она што принадежи црмничанима или паштровићима, остају као и прије у корист оним, чије се што назива, за које за убудуће не бива овијем учињена никаква одлука.“ Тако се дала Аустрији задовољштина тијем што се црногорска војска повлачи са заузете Паштровске Горе, коју аустријска војска опет заузима; а црмничанима је била довољна јуначка слава!.. Ми смо већ видјели, како Гагић пише Петру II-ом, да му народно добростање и сва срећа зависи од добријех одношаја са Аустријом; па што он овом приликом поручује на Цетиње? Боље него би се надали! Прије него ли се примирје закључило, а послјије овијех крвавијех догађаја, 30 јула, Гагић пише владици овако: „Допис ваш умирио ме о неколико, јербо сам видио из њега, да нијесу црногорци толика црни колико их описују, а надам се, да се је до сада утишала рат међу црмничанима и паштровићима, и очекујем од вас из-

вјешће о савршеном помирењу са аустријанцима. Чуо сам ономад, да је ерцеговачки везир Али-папа послао к вама своје људе, да с њима преговарате о миру: е да тај преговор узима жељени успјех! — *Господар император Николај Павловић јуче и данас наводи се заједно са аустријским императором у Инструпку, не далеко од Тријешћа“....* Ми ову овако лаконичку вијест разумијемо врло добро, при свршетку писма, у ком се очекује „савршено измирење са аустријанцима.“ Црмничане је ово и овакво измирење морало јако бољети, а боли и до данас са свијем разложно, јер Паштровска Планина колико је по својој природи паштровска толико је и црмничка, пошто су јој Паштровићи у присоју а Црмница јој се пружа у осоју. Али народ није могао схватити односе између цара покровитеља и ћесара, ком је баш онијех дана цар Никола био гост, ни Метернихову моћ у оно доба, него је све ишло на терет младога господара! Пошто се примирје закључило, Лилијенберг 12 августа пребацује владици, да је овај отпор на граници унапријед био приуговорљен. Управо владику окривљује, да је он сам томе био узрок, јер 22 априла на Стањевићима да је отворено показао, да не оће чути разлоге, а на посљедњој конференцији 23 јула да је подржавао црмничане пред њима, што је потакло њихову смјелост и изазвало садашње догађаје. За то као да прекида с њим односе, упућује га на комисију, пограничну, којој је на челу генерал Турски (Д. А.). Иза овога писма одма Лилијенберг шиље владици друго, које у језгри гласи: *Кад би збиља стале ствари, као што ми ви пишете, ја бих вам имао захвалити, што сте пријатељски зауставили црмничане; али шћаше бити мјера пријатељскија, да сте то одма учинили, прије него је пуковник Росбах био принуђен да употреби силу противу силе. Моја храбра војска не пуштава се добити тако као што ви мислите. Ја имам у Далмацији 10 хиљада војника, који су били кренули по суху и по мору; из Хрватске пружају ми руке 24 хиљаде, које се могу умножити на 50 хиљада; у потреби могу укрцати 20—30 хиљада у Млецима, да се нађу у Котору кроз 2—3 дана. Даље пише, да су сукоб изазвали црмничани, који су ухватили два војника неоружана (!). Што би користила даља истрага, док је ваша воља на мјесто права, и право код вас не вриједи ништа, као што сте ви доказали особито на Стањевићима и у Паштровићима, гдје нијесте хтјели прегледати документе потписане истијем црногорцима, јер су били у корист нашу и јер сте ви његовали противна осјећања. Ако оћете промијеништи мисао, молим вас да ми кажете*

што у ствари желите, и ја ћу учинити све оно што је могуће у корист споразума, мира и пријатељства (Д. А.). Из овога писма види се какав је утисак учинио овај сукоб на граници, те се ставља пред очи владици какву силу Аустрија може покренути против Црне Горе, окривљујући га опет безобзирно. Али је ово изазивање мало витешко било, кад се знало, да владика мора трпјети, пошто се не смије макнути од Русије.

VII. Овако озбиљни положај на граници заустави рад мјешовите комисије за дуго, и вријеме је, да се обратимо на односе са сусједнијем турскијем везирима. Петар II, бавећи се у Петрограду, добио је опет упуство од азијатскога департамента, да ради о миру са пограничњима турскијема покрајинама; и није одиша без савјета рускога посланства у Бечу походио отоманског посланика Ферик-пашу у аустријској престолници, ком је изложио тешки положај по турскијем границама. Ферик-паша обећа владици, да ће о тој ствари писати Султану Махмуту, увјеравајући га, да ће Црна Гора са стране Турске наскоро потпуно мирна бити. Кад се Петар II вратио на Цетиње одма то доставља везирима, херцеговачкоме и арбанашкоме. молећи их да за боље и једне и друге стране издаду заповијед подложнијема им пограничарима. да живе у миру с црногорцима, што је он са своје стране већ учинио према својијем крајиницима. Остављајући за сада на страну Арбанију да се обратимо Херцеговини, гдје је чекало владикау тек потакнуто граховско питање.

Треба поновити, да Црна Гора према Турској није имала означенијех граница. Као што смо већ рекли, *Црна Гора је осјећала својијем нераздјеливијем дијелом свако племе, које је хтијело да то буде, пролијевајући крв своју са осталијем црногорцима за своју независност.* За то да се одржи Грахово слободно од турака, послѣ свога повратка из Русије. Петар II гради на Грахову, на једном стрмом каменитом брежуљку, тако званом Хумцу, тврђаву у правом смислу ове ријечи, која је владала читавијем пољем граховскијем. То је морало изазвати везира херцеговачкога, који је опет сматрао Грахово својом земљом; осим тога никшићи убију неке бјелопавлиће, а корјенићи једног цуцу, којѣга су црногорци одма осветили, ударивши и оналивши Корјениће. То је владика све саопштио Гагићу 28 маја 1838, а Гагић опет Татишчеву у Бечу, тужећи се на владикау. — „који све моје опомене и пријатељске савјете презире, а управља се само страшћу лукавства урођенога црногорца.“

Истогa дана, кад је Гагићу писао, владика је то исто саопштио непосредно и грофу Неселроду у Петрограду, јављајући му, да се по Босни и Херцеговини купи војска против Црне Горе, правцем преко Грахова. А Гагић је владици одговорио 31 маја: „Има већ двадесет дана, да се овде говори, како су црногорци попалили Корјениће, убили неколико турака и Граховом завладали, — и за то да се турци купе у Ерцеговини, да ослободе Грахово и истјерају црногорце из својих предјела. Овај говор држао сам ја до сад за лаж, будући од вас нијесам био предупређен о томе што се по вашој граници чини, но сад како ми ви јављате, да су црногорци освету учинили у Корјенићима, вјерујем све што се је рекло односно Ерцеговине и Црне Горе. Турци, без сумње, неће оставити Грахово у црногорским рукама, — за то није се чудити, што се купе код Грахова и справљају се ударити на црногорце. *Грахово је камен шрешиканицја, које ће некоме велико зло проузроковати!* Говори се да има већ скупље-нијех турака и христјана око Грахова до осам тисућа. Дај Боже да се све ово мимоиђе без великога зла.“ Услѣд оваквог стања ствари на херцеговачкој граници, и разумјевши између редака овога писма Гагићева баш оно што је Гагић Татишчеву писао о владици, овај одма управља Гагићу читаву споменицу, у којој оправдава своје становиште у овој размирици. Прије свега, односно нападаја на Корјениће, наводећи како су турци жива ухватили онога цуцу и још на аустријском земљишту, вели: „Преупунивши се мјера турскијех безчовјечија, црногорцима није другог средства остало, него или да се свете, или да предаду оружје. Дуг чести презревши посљедње, изабрао је прво — освету над Корјенићима. Што се тиче Грахова..... чест имам саопштити вам, да Грахово нити је данас турско, нити је од преко сто година њихово било, него црногорско. *Граховљани су од сто година више дијелили зло и добро с црногорцима уједно;* они су с овима заједно помагали и русима, и своју крв пролијевали противу непријатеља. Њима су моји предшественици, како и осталима племенима црногорскимa, шиљали старјешине, да им по обичају овоземском суде, и судили су им. Истина је, да су они турцима давали по нешто, но то су давали од неких земаља и пасишта, које су држали до града Клобука. Ја им то нијесам никада бранио, нити им сада браним то давати, само да оће турци од њих мировати; ал отуда не сљедује, да је Грахово турска земља, као што сте га ви у предпоменутом писму изволили тако назвати. И други црногорски племена има, која

за ње-које аустријске земље плаћају, но они за то не престају бити црногорским племенима. Осим тога треба знати, да је *Грахово како год и остала племена црногорска често шукло се с турцима*, и опет се по обичају ових земаља с турцима мирили, па *турци бојећи се црногораца нијесу до 1836 г. никад смјели велику војску на њих дизати*. Поменуте 1836 г. исти везир херцеговачки ударио је преварно на Грахово, попалио га и посјекао неколико граховљана и црногораца, који су им у помоћ били дошли, као што би и сваком свому племену дошли и долазе, кад турци на које ударају. Везир свршивши зло своје дјело, побјегао је тај час из Грахова, и побјегао јединствено за то, што се бојао црногораца, који су и стремали се, да се с њиме побију, и тако је *Грахово остало црногорско, равно као и друга племена црногорска, која су турци кад палили, што су остала опет црногорска, којима су и насељена*. Кад би ми турцима оставили сад Грахово, ми би морали и сва наша племена једно по једно уступити им, ако они добивају право припјажанија мјеста тим, што га похале. На прилику кад је при свршетку 1837 г. везир херцеговачки имао намјереније ударити с војском на наша два племена Горњу и Доњу Морачу, да ја зараније то нијесам обазнао и да нијесам одправио двије хиљаде црногораца онамо, он би из пријеваре може бити попалио обје Мораче, но за то ни по каквом праву ми не би смо допустили, да њима принадеже, док би смо кадри били морачане својим оружјем подржавати. Паша скадарски, виђели сте, што ми пише за Црмницу, да је његова. Да ми херцеговачкоме пустимо Грахово, он би сдутира опет искао Црмницу. Даље увјерава руског дипломату, да нема никакве намјере, да ратује; а и да је у стању, опет не би ни по какву цијену ништа предузео противу воље рускога цара, чију милост више цијени него бог зна каква освајања, а камо ли бесплодно и празно Грахово. „Но Грахово је наше — завршује — а што нама принадежи, то лако доиста не пуштамо, као што ни други нико своје не пушта, јер кад би смо почели то пуштати, онда би наше мало племе изчезло међу многочисленима непријатељима. А да је Грахово наше, то је познато и г. Озерецковском, који је овђе био, и о њему на мјесту идући кроз Црну Гору вјерно извјестити се могао.“

Овај енергични говор владичин и образложење црногорскога становништва према Грахову постигли су своју сврху. Гагић је одма одговорио владици: „Важност садрженија истога одношенија обвезује ме довести оно у точности до свједенија мојега началства и учинити му боље познатим ваше рјеша-

телно и карактеристичко изјасненије касателно Грахова и његовог под вашим савршеним управљенијем нахожденија. *Существо дјела уништовава свако двоумислије: од сада унапријед министарство и ја имаћемо друго мјеније о состојанију Грахова.*“ Морало је на Гагића дјеловати особито позивање владичино на Оверецковскога, који је, за вријеме борављења свога на Цетињу, одио на лице мјеста.

VIII. У исто доба Петар II одговара (16 јула) Већи-Мехмед-паши, босанском везиру, на његово „пријатељско“ писмо, да је граховско племе, од како је насељено, вазда плаћало турцима за земље, које је држало у турској граници, а да су им црногорци вазда судили. „У овом племену — пише даље владика — вазда је слободно било и црногорцу и турчину састати се и кад су били међу собом у највећи рат, и у том мјесту нијесу један другога задијевали, већ су се гледали као пријатељи до 1836 године. Ове године ударили су кријући вама муселими херцеговачки на Грахово, огњем га изгорјели и посјекли неколико граховљана и црногораца, који су им у помоћ били дошли. То је била прва зађевица и зли почетек за оне крајеве. С тијем ударањем на Грахово папа херцеговачки оштетио је прве договоре, које су имали црногорци и турци око Грахова и задио је крвопролиће и зло на оном крају, ни ва што друго, него за то, да покаже како је он кадар црногорцима узимати њихово. Ја вас могу увјерити, честити везире, да није исти папа учинио то зло дјело од Грахова, да би Грахово стојало, као што је вазда стојало, и турцима плаћало, и никакве смутње ни буне не би било на границама, него би све било мирно и спокојно.“ Даље напомиње, како се био обратио паши херцеговачкоме, тек се из Русије вратио, позивом да раде народ измирити, но да он није ни главе обрнуо, те сад моли босанског везира: „да ствар граховску поправимо и да мир међу папалуком херцеговачкијем и Црном Гором учинимо.“ И овдје се позивље на обећање Ферик-папе, да ће султан наредити својим везирима, који граниче с Црном Гором, да измире своје народе са црногорскијем. Па завршује: „Ви ћете овим учинити славно и човјекољубиво дјело и подржати нашега имена славу, која се данас разгласила по овим крајевима ради мудрога нашега владања и добре душе ваше.“

Пада у очи ово опћење између босанског везира и црногорског господара мимо херцеговачког везира. Откуда ово мијешање босанског везира у херцеговачке ствари? Није ли се Али-

паша прогласио у Мостару господаром Херцеговине? Колико је ово мијешање морало вријеђати Али-пашу, толико је годило Петру II-ом; отуда и овај меки тон са босанским везиром и права оптужба противу Али-паше у наведеном писму.

До сада је Али-паша Ризванбеговић био познат на Цетињу са његова непатриотског држања у Градашчевићевој буни, па са његова упадања на Грахово; и отуда можемо себи преставити, како је о њему мислио Петар II. То се најбоље огледа у одговору владицином на писмо Али-пашино, којијем му доставља, да је наименован за везира херцеговачкога. Ову нотификацију Али-паша шиље на Цетињу тек послје граховског догађаја, и у исто доба виндицира своје право на Грахово. Владика му одговара, да је већ чуо, да је „постао тијем чиновником;“ а односно Грахова нијече му свако право; ако га је пријеваром опалио, то је могао вазда на тај начин учинити, „но такав поступак твој није ти донио никаква поштења“; даље му пребацује, како је кријући дошао на Грахово, да је тако кријући и побјегао; а жали што није знао за његову намјеру, јер иначе шћаше скупити коју хиљаду црногораца, „да те јуначки сретем на своју границу, како су се вазда научили црногорци.“ Па писмо овако завршује: „Него сврх свега тога покоља и крви, која је пала и с ваше и с наше стране, ја те молим, да се прођеш од Грахова; нећеш ли се проћи, а ти одговарај Богу и твојему цару за све што се до сада догодило, и што ће се по сада око њега догодити.“ Тако поздравља Петар II тога малога султана на Херцеговини при своме поласку пут Русије; а тек се из Русије повратио, већ смо видјели, како се на Грахову утврђује. Овај охоли отповздрав са Цетиња, као и црногорско утврђење на Грахову, био је рјечит доказ Али-паши, новоме господару Херцеговине, колико га Петар II уважава; али је поносити и силни херцеговац ово презирање могао разумјети и лакше претрпјети него ли мијешање босанског везира у његове ствари.

Ми смо видјели, како Гагић пише владици, баш послје оног крвавог окршаја на Паптровској Гори, да је чуо, како је Али-паша послао своје људе, да преговарају с црногорцима о миру; видјели смо даље, како је писао владика босанском везиру о пограничном миру; а Лавров пише; „Из писма (владичина) истоме везиру (босанскоме) од 11 августа 1838 види се, да су опуномоћници с једне и с друге стране имали састанак на граници, и да су дошли до тога, да Грахово остане у истом положају, како је и прије било, али да крајишници, подговорени

Али пашом, није су хтјели ни на какав начин на то да пристану.“ Очеvidно, опуномоћници били су послани од стране везира босанскога, и са свијем је наравно, да Ризванбеговић није могао допустити, да тај састанак успије.

Ива овога првога састанка слиједио је други, о ком владика пише Гагићу сљедеће: „Част имам саопштити вам, да су опет овдје били посланици везира босанскога и херцеговачкога поради дјела граховскога и мира пограничнога, с којим сам и закључио мир писмено, као што ћете изволити видјети из приложене копије трактата мирнога. Ја сам много има труда, док смо на закљученије дошли; не знам би ли успјео, да су посланици другојачији људи били, но на срећу, посланик везира босанскога био је човјек у Русији, који не само говори посредствено руски и српски, него и доводима се убједити да, а други посланик везира херцеговачкога такођер је био човјек, који се прилично у јевропске ствари разумијева и лијепо српски чита.“ Види се да су из Цариграда, усљед руског настојања, овбиљне наредбе долазиле и једном и другом везиру, да дођу до споразума са Црном Гором. Овијем уговором, на Цетињу потписанијем 20 октобра 1838, именује се војвода Јаков Даковић начелником граховскијем од стране оба везира и владике црногорскога; а граховљани се обвезују да плаћају агама и султану, што су и досле давали, но преко свога војводе; даље се забрањивало како турцима тако и црногорцима да унапријед ништа граде на Грахову, али се о већ подигнутој тврађави на Хумцу ништа не говори. У петом чланку „закључује се вјечни мир између независне области Црне Горе и папалука босанског и херцеговачког т. ј. од врх Кучког Кома до Драгаља. Све земље што се налазе између ове двије тачке, и које су обрађивали за вријеме рата црногорци или турци, остају у њиховијем рукама, а које се у ратно вријеме нијесу обрађивале, да се раздијеле по пола.“ Везир босански и владика црногорски узајамно јемче за све ово што се уговорило, али изостаје везир херцеговачки у овом јемчењу! Али-паша је послао свога човјека на Цетиње, али он ево ничим не обвезује свога господара, одиста по изричном упуству његовоме, што на састанку никоме не пада у очи. Са стране турске покретач је био ове дипломатске акције босански везир, и његово јемство било је довољно; али је, тијем увријешени, херцеговачки везир друкчије мислио!

Уговор овај није био учињен у смислу на више наведене владичине споменице о Грахову; али се мора признати, да је овијем уговором млади господар постигао сјајни дипломатски

успјех. Прије свега, Грахово добива полузависност од Турске, чим се удаљују турци из Грахова, што је била велика добит за наше племе погранично; а друго, овијем су уговором признали везири босански и херцеговачки *независношћу* Црне Горе и фактички, уговоравајући с њом, и изрично у тексту уговора; треће: Црна Гора добива неко право над Граховом. За то владика с разлогом пише Татишчеву: „Ја се душевно радујем, колико с тога, што су турци признали нашу политичку независност, која је на самом дјелу од давнијех времена постајала, толико и с тога, што сам био у стању у исто доба испунити савјете нашега високога покровитеља утврђењем мирнијех односа с турцима;“ а Гагићу: „Ви ћете у горепоменутој копији мирнога трактата лако замјетити, да сам ја *спрема данашњих обстојатељстава неколико и пожртвовао с Граховом, па томе су причином била честита повторителна наставленија русијског императорског министарства, да настојимо живити у миру с пограничнијем крајевима, и ја сам радио добавити се бумаге, у којој би турци признали независношћу Црне Горе. При томе и за граховљане није рђаво, за што им турци неће заповиједати, ни судити.* Данас има и велики земаља, које турцима плаћају, па себе за срећне почитују, што им само не заповиједaju.“ Овијем уговором дакле, осим што је Грахово ослобођено од турака, и осим што је први пут ако ће и од самога босанскога везира призната независност Црне Горе и увакоњен њен утицај на погранична јој племена, задовољено је савјетима руске дипломатије, ал' некијем пожртвовањем, а то је: што Грахово није било присаједињено Црној Гори, него остављено као неко неутрално земљиште. Осим рускијех савјета на ово пожртвовање утицале су и тадашње прилике, у којијема се налазила Црна Гора, послје тек закљученог будљанског примирја са Аустријом. Ово је први почетак црногорског војевања пером са моћнијем сусједнијем царевинама, и ми можемо задовољни бити са постигнутијем дипломатскијем успјесима.

Да ствар боље расвијетлимо, навешћемо како је Ровински схваћа: „Положај Грахова измијенио се у толико, у колико се прије мијешање Црне Горе у његовијем пословима сматрало незаконитијем, а сада је оно признато законитијем, и уплив црногорски оставао је јачи него ли турски, јер је војводство остало насљеднијем у породици сасвијем Црној Гори оданој, не говорећи ништа о томе, што су се тијем Граховљани јаче свезивали с Црном Гором и састављали као једну цјелину обзиром на топографски положај Грахова. Г. Лавров срањујући овај трактат са оном споменицом владичином о Грахову, оцажа, да

је ту владика учинио неке уступке, што и сам признаје у писму Гагићу, образложивајући их жељом, да угоди руском министарству. У самој ствари није било учињено никаквијех уступака: Грахово је било одавна за себе територија, као многе друге у удаљенијем провинцијама, гдје је турска државна власт била сасвијем слаба, а народ живио по својој вољи, не смијући допустити над собом власт ма које државе; порез се плаћао Турској, али не тачно, и њим су се користовали више аге, т. ј. господа, или покрајински главари, који су и сами удаљивали мијешање државнијех чиновника. Порез се тај није сваке године купио, него за неколико година одједном, па ако су се становници противили исплати, подизала се на њих војска. У том су се положају находили Васојевићи, а некад и Кучи и Братоножићи, који су се постепено примицали Црној Гори. Такво је било истинско стање ствари; а све што је владика писао Гагићу, било је састављено у духу, да га задобије на своју страну у питању Грахова, што му је и пошло за руком; јер је иначе Гагић могао шкодити ствари. Али је сада и он био задовољан успјехом владинијем“. Што владика није био вавда искрен са руском дипломацијом, томе је био узрок у погледу њеном на црногорско-турске односе; и та неискреност појављивала се тек у крајњој нужди. Ми смо већ казали, да у Петрограду нијесу могли да схвате *зачаштије храбра српства*, а владика као геније српски није могао издавати велику мисо српску ни за љубав Русије.

Како у уговору, о ком је ријеч, није било одређено, што граховљани имају давати цару, владика пошље војводу Јакова и попа Стевана Ковачевића са Радованом Пицером, једнијем од својијех најпоузданијех перјаника, Већи-паши у Травник, који их лијепо прими и с њима писмено углави, колико ће на годину цару давати. Из Травника војвода Јаков с друштвом врати се у Мостар, гдје их Али-паша задржа цијелу зиму, ма да су му били донијели од босанског везира писмо, у коме му је препоручавао, да им не би каква насилња чинио; а владици Али-паша управља пријатељско писмо, које завршује: „Сувише за сваку слободу истијех граховљана потребито је, како смо и наредили, да буду код нас десет граховљана за сејмене, којијема ћемо давати храну и приличну плату“. Па под P. S. као мимогред: „Јаков с друштвом остаје код нас либеро, док дођу из Грахова други десет, како смо осудили да је згодније и мирније за нас и њих. Ако буде икаква потреба, да кога свога човјека пошљеш к нама, немој никога другога осим онога истога Радована“...

Ово је писмо било од 16 децембра, а 7 јануара опет се Али-паша оправдава, одговарајући владици, који му је морао општро писати, што је Јакова с дружином у Мостару задржао, овако: „Ти знаш, да је свуда обичај, тако исто и по арнаутлуку, да, кад се уреди начин од сваке мирноће, код онога, који остане старјешина и јачи, буду код њега неколико људи како би остало у напредак без сумње; тако исто и ми учинисмо за граховљане, док се упуте на прави начин, и да не би се маскарини за сваки царски и везирски посао као и до сада, и да сваки посао стоји у миру како је утврђено и речено у сенету њихову. И кад би послали кога од наше стране у Грахово за покупити царске хараче и остало како је речено, не би требало никог другог шиљати него оне исте граховљане, који би почивали код нас. И на та начин, можеш и ти додати њима у главу, да слободно никаквога другог узрока није до овога вишереченога, и да се неће ништа више тражити, него што је речено и утврђено, него треба да дођу осам до десет приличних граховљана к нама, па ће Јаков с дружином либеро се тамо вратити“... Овијем Али-паша показује своју власт и открива, што је мислио о уговору цетињскоме. Босански везир споразумијева се лијепо са војводом граховскијем, и препоруча Али-паши, да им не би чинио какво насиље, а Али-паша задржава у Мостару војводу са дружином, док не дођу десет „приличнијех“ граховљана, да му буду сејмени! Противу овога насиља владика пише и Већи-паши и Гагићу, и тек у мају 1839 војвода Јаков са дружином долазе на Грахово, пошто су дошли са Грахова нови сејмени, а у самој ствари таоци код везира херцеговачкога. Идући Јаков из Мостара, веле, да је рекао: „Може се случити, да још једном дође моја глава у Мостар; али моја нога неће никада!“ У овоме насиљу Али-пашином најбоље се огледа снага онога цетињског уговора са Већи-папом, који је на то био упућен из Цариграда, одиста настојањем руске дипломатије. Али-паша је показао своју моћ и Петру II-ом и везиру босанскоме, и овоме се поштено осветио, што се у његове послове мијешао. Али се на томе није зауставио, него тражи, да владика поруши тврђаву са Хумца. „За сенет Већи-паше везира босанскога, што ми пишеш, да је у њем речено и писато да остане, истога сенета копија је код нас, а о томе спомена нема, нити је он знао за ту кулу, да је грађена. Сувише сваки од мојих крајишника се чуди, што ће рећи владичина кула у Грахово и караули; према тога ваља и корјенићи да начине другу кулу према њој, ће буде мјеста,

и да они сједе у њу, и онда бива опет немир. За то пријатељу, ваља да се та твоја кула развали и за пуно других разлога, а колико си новца поарчио, како смо ти прије писали, ми ћемо теби платити... Ти си њу начинио од немира пограничарскога. Сада кад смо утврдили мир, немаш се ништа бојати и ваља кулу дигнути“.

IX. Али се догађаји на херцеговачкој граници преплијећу и нагомилавају, те нас позивљу у Дробњаке, друго племе херцеговачко, које је тежило к Цетињу. Дробњачко племе још за вријеме Петра I-ог ступило је у свезу са Цетињем, одакле му је и суд био постављен, и ако је свом аги харач давало. На челу дробњачког племена била је од старине кућа Церовића, а тада је у тој кући био први поп Милутин. Војвода Станко Стијепов, кад је за вријеме Петра I-ог у Дробњацима установио суд црногорски, побратимио се с попом Милутином, коме се баш тијех дана родио син Новица. Ту је свезу са Цетињем поп Милутин главом платио, кад га је био паша у Пљевље на вјеру позвао. А кад му приспје син Новица, турске власти њега признаду за кнеза дробњачкога.

У то су доба дробњаци били у крви са морачанима. Како је у Морачи одавна постојао црногорски суд, с Цетиња се радило, да се та крв умири; а и сами Дробњаци морали су жуђети, да се што прије измире са својијем сусједима. На ту сврху одио је у Морачу Перо Томов, брат владичин, и Стеван Перков Вукотић, и код њих је долазио из Тушине млади Новица Церовић, који се ту први пут познаде са овијем црногорскијем главарима. Кад побратим попа Милутина на Цетињу чу добар глас о своме посинку, веома се обрадује, и он буде одређен, да освети Петровиће, који су били погинули на Грахову. Неутјешни пјесник и владалац, као прометеј прикован ондашњијем међународнијем приликама, био је окренуо сву жеђ освете противу Смајил-аге, који је био црногорце на Грахову коњицом салетио у Челињем Потоку, те онако изгинуше. Особито је владика неутјешан био за Стеваном Станковијем, најмилијем Петровићем. Смајил-ага Ченгић, муселим гатачки, пивски и дробњачки био је јунак на гласу да таквога није било до Дунава. У младости је био уз Али-пашу Ризванбеговића, али кад постаде султановијем капицибашом, мало се помало тако ссилио, да је Али-паша почео од њега зазирати. Он није био тако зао човјек, нити је раји велике зулуме чинио; али је имао сина Рустанбега, који је био велики блудник-силеџија. А овога зулумџара није се могла раја опростити, док му је отац у животу био.

С Цетиња је био послан нарочито у Дробњаке Радован Пипер с писмом на Новицу, који је једва чекао да обнови оне веве са Црном Гором, у којијема је његов отац живио и погинуо, у толико прије, што је Смајил-ага већ подозријевао на Новицу, од како је ишао у Морачу код црногорскијех главара. На ту сврху договори се он са Мињом Радовићем, војводом морачкијем, да дочекају Смаил-агу, који је имао доћи о јесени да харач купи. А и Смајил-ага опет са своје стране справљао се овога пута, да Новицу смакне. Дошавши у Дробњаке јесени 1840 са том намјером, разапне шаторје на Мљетичку, убавом пољицу под брдом Цјешивцем, на путу између Шавника и Тушине. Отолен посла по Новицу, да у вечер дође код њега; ал' му Новица одговори, да не може ту вечер доћи, него да ће у јутро рано подранити. Тек се ноћ ухватила, Новица се стаде справљати, како ће збиља зором Смаил-агу походити. Како је Смајил-ага намјеравао Новицу погубити, кад му под шатор дође, био је около шатора пандуре све турке понамијештао, а хришћане, што су били у његовој чети, међу којијема је било и дробњака, подалеко од шатора, унаоколо поља. Тако је Новица могао лакше своју намјеру саопштити овијем дробњацима, на челу којијема је био Шујо Караџић, и Шујо је могао сигурније с Новицом у свезу станути. Тек се мало расвануло, Новичина дружина, која се била тајно ноћи прикупила иза једнога бријешка, изненада јуриша, испаливши најприје пушке, па голијем јатаганима на шатор. Смајил-ага погине од пушке, а главу му посијече гатачки ускок Мирко Алексић. Са Смајил-агом ту погину до 40 турака. Прича се, да је неки Ђоко Маловић казао Смајил-аги, што му се справља, него да бјежи преко Пиве у Гацко; али, да му је Смајил-ага одговорио: „Жалосни Ђоко, ти си луд; ко смије на мене напанути!“ Тако је Смајил-агина глава окитила табљу на Цетињу. Освета, која је мучила Петра II-ог, била је извршена. Може бити, судећи по данашњијем приликама, да ће когод и осудити ову освету. Али треба знати, да су се главе Јока и Стевана Петровића, брата и синовца владичина, осушиле на требињском граду, чиме су се Турци у наоколо Црне Горе хвалили и поносили. Углед Црне Горе под младијем господаром међу пограничнијем Турцима захтјевао је ову освету.

Кад је Али-паша чуо за ову погибију Смајил-аге, колико му је могло мило бити, што се опростио овога силнога херцеговца, толико му опет и није мило било, јер се тијем подизао дух народни и углед Црне Горе у Херцеговини; и он пише 18

октобра из Гацка владици: „Заминуо си непријатељски рат и велики фесат у турску земљу у све три пашалука како што су и твоји брђани и морачани удружили се с дробњачким ускоцима и на Божију вјеру у царску земљу побише толико турака и сувише царског капиципашу и гатачког муселима у своме зијамету поноћи с пријеваром. И што је дивно чути посјекоше његову главу и тебе је за велики дар донијеше како ће бити невидовна рана свакоме мусулману и правоме раји.... Ти се прођа рђавије људи, и те рђаве људе пошљи ми у Мостар, да им се суди по шеријату“ (Д. А.); па одма иза овога писма стаде купити војску противу Дробњака, које и опали, али не без отпора. Ускоци с дробњацима и морачанима дочекали су турску војску на отвореном пољу, гдје их је до 70 друга погинуло, али јест и турака двоструко. Тако Новици већ није било повратка у Тушину, него га владика задржи на Цетињу код себе, а његова дружина остаде у Морачи до бољег времена.

Х. Ова погибија Смајил-агина изазвала је ново питање к граховскоме питању, а то је било врло важно *ускочко* питање. Само име ускочко тумачи нам га. Срчанији и смјелији срби, којијема није било живљења у Херцеговини, ускакали су на простор згодан за обрану и за живљење у Дробњацима околу рјечица Буковице и Тушине, при планини Јаворју, што се наслања на тврду Морачу. За вријеме протопопа Милутина Церовића, човјека мудра и на дјелу Србина, који је ускоке дочекао и земље им дијелио, ови ускоци основаше село Сировац, Струг и Подмалинско. Тијем је била дробњачка снага удвостручена, која се је на дјелу показала при Смајил-агиној погибији. Сада је Али-паша у прве тражио, да владика од себе „оћера оне рђаве људе“, који су напали на Смајил-агу; па је затијем захтјевао, да владика све ускоке са границе у унутрашњост предигне. Међу тијем Хасан-бег требињски те зиме сакупи 2—3 иљаде турака и нападне граховске чобане, који су се без бриге са својом стоком налазили на зимовишту заједно са никшићкијем турцима. Граховљана није било него 50, од којијех се неки на вјеру предаду својијем агама, и од њих седмињу турци посијеку; а неки су се бранили из својијех торина и неколико турака погубили. Ми смо видјели колико Али-паша поштује онај цетињски уговор, али је он и изрично говорио, да тај уговор не признаје, што је један турски дипломат Гагићу саопштио. То је био Селим-бег, комесар портин у некијем пограничнијем далматинско-херцеговачкијем питањима. Упознавши се са њим Гагић, говорили су о горућијем питањима, граховском и ускочком, ради којијех

еу се састајали узалуд изасланици с једне и с друге стране у
 у Никшићу. Селиму је преко Мостара био познат овај неуспјех,
 и он узме на себе иницијативу, да доведе до споразума владика
 са Али-пашом, у чему му је Гагић свесрдно помагао. Тада се
 налазио у Котору Чевкин, познати нам руски посредник у
 разграничавању између Аустрије и Црне Горе, и преко њега је
 Гагић радио код владике. И ово заузимање Селим-бегово и
 Гагићево дотле успијева, да је владика главом дошао у Дубров-
 ник 6 јула, да утаничи уговор са Селим-бегом, који је морао
 на то добити опуномоћење Али-пашино. Уговор је склопљен
 био у присуству Чевкина и Гагића, те га је имао Али-паша
 потписати. Али-паша пише владици из Мостара 24 јулија :
 „Примио сам тоје писмо од 16 јулија, тако исто и сенет, који
 си уговорио са Селим-бегом, царскијем послаником, у коме сам
 и ја кајил какогоћ си с њиме свршио, и по истоме ево шаљем
 и ја теби потврђено мојим потписом и मुखором, сувише шаљем
 и мога шилиетара Осман-агу у Никшић, ђе смо и прије послали
 нашега братића Хамзи-бега, пошљи и ти једнога твога прили-
 чнога посланика, да се састану на границу код Никшића, да
 прогласе и утврде мир; а за ускоке што пишеш да опет остају
 на конфину као и до сада, то није могуће ни на један начин,
 будући сва остала раја по конфину плачу на њи и говоре, да
 није кабил ускоци ту стојати а зло и лупештину не чинити....
 него ако ће свакако је је прије стојао по Херцеговини и он и
 његови стари, нека опет свакако се врати на своје мјесто, ја ћу
 свакоме дати слободу, јер мучно да ће ту мировати“... (Д. А.)
 Кад је владика примио ово писмо са уговором потписанијем,
 пише Гагићу, да је Али-паша изоставио добар дио из уговора
 склопљеног у Дубровнику, а Али-паши је одговорио, да тај
 уговор препише од ријечи до ријечи, па да га потпише и њему
 пошље (Д. А.). Ствар је била у томе, што је овај уговор признавао
 онај цетињски од 1838, од кога се владика није хтио одрицати;
 а Али-паша је хтио да га овим новим уговором уништи. Па
 како је онда могао писати владици, да пристаје на све што је
 уговорио са Селим-бегом? Да превари владика, он је дао напи-
 сати турскијем језиком тај уговор осакаћени, држећи да га неће
 имати ко владици прочитати! (Д. А.) Овај посао Селим-бегови Гаги-
 ћев свршио је тијем, да је Селим-бег из Мостара писао Гагићу,
 доказујући му сада, да босански везир Већи-паша није имао
 права да се мијеша у ствари везира херцеговачкога; Али-паша
 није потписао цетињски уговор, а владика се држи тога уговора
 Већи-пашина; још пише о захтјевима владичинијем односно

ускока и Грахова, али доста помућено, тако да Гагић, саоптавајући ово писмо (Д. А.) владици, називље га досаднијем, и наставља: „Могло би се турцима одговорити, кад би ви гласили се, да ускоци или бјегунци из Турске у Црну Гору живе на граници, него унутра далеко у Црну Гору. Јербо је противно свакоме равлогу и вас пред другим свијетом чуђава.“ (Д. А.).

С једне стране владика је сматрао ускоке као дио Црне Горе; а с друге је стране Али-паша захтијевао, да се ускоци изведу из Црне Горе на своју старину. О томе Али-пашином захтеву владика пише Гагићу: „Али-паша би учинио самном ир, кад бих ја наше ускоке раселио, но ви и сами знате, да нико у свијету не би учинио, сљедоватељно не могу ни ја љубав Али-пашину 300—400 наши људи раселити, зато само то он на њих мрзи.“ А саме Али-паши онако одговара: „А то пишеш, да ти ја чисто одговорим, иштем ли ја царску мљу — ја никакве царске земље не иштем, разма што ти иштем, ако желиш мир на граници, како што ја желим, да ми прођеш од ускока и од земље, на којој ускоци живе; јербо је 50 и више година од како су ускоци ускочили к нама и када су они наши као и остала сва племена црногорска; и ијеуј ми добро, мој пријатељу, да ти сви ти људи лажу, да се ускоци могу са њихова огњишта раселити, зашто док ми трамо, трајаће и ускоци и оно своје никоме пуштити нећемо...“ Па лет Гагићу: „Од пошљедњега мојега к вама одношенија у прошлome августу па до данас имао сам од Али-паше везира ерцеговачкога само два писма; али он све којешта такова иштјева, што и не наличи на мир, да се међу нама утврди, но на пр. хтио би он, да се расели најприје какво племе црногорско, па онда да се мир начини.“

Мисао Гагићеву, да ускоке расели с границе по унутрашности, владика није ни у обзир узимао, одакле се види, како и млади владалац добро осјећао у Петрограду. Пуковник Озерецковски, повративши се из Црне Горе, поднио је такав извјештај цару, да је гроф Неселроде писмом од 11 маја 1838 изразио владици задовољство царско добивенијем извјештајем „о благоразумних попеченијах ваших в ползу народа“, којијем управља, и у то доба јавља му, да цар шиље на дар народу десет иљада четврти разног жита. (Д. А.). По мњењу истог Озерецковског, а код Златице може бити златнијех руда, цар шиље инцинирског капетана Ковалевског у Црну Гору на ту сврху, што акође Неселроде владици доставља писмом нарочитијем (Д. А.).

Тако се Кавалевски нашао очевидцем сукоба на Паштровској Гори, те је у Петрограду сву одговорност одбио од владике.

Осјећајући се тако снажан владика није попустио на граници херцеговачкој, и то тако запето стање побудило је и једну и другу страну, да љети 1842 г. покрену војске; владика дође на Грахово, а Али-паша на граховску границу. И ту су одма отпочели писмене преговоре; па су изабрали своје пуномоћнике, да усмено преговарају. Од стране херцеговачке био је Али-бег Ризванбеговић и Баш-ага Редепашић, а од стране црногорске два сенатора; и они су се 12 јула састали и примирје закључили до 23 септембра, уговоривши, да се за вријеме овога примирја Али-паша и владика гдје састану, па да прави мир утврде. Тако се војске мирно развиђу.

XI. Већ се није могло одмицати овијем питањем; стање је било несносно с обје стране; и с обје стране се овога пута озбиљно приступило преговорима о мјесту састанка. Али-паша је хтио, да састанак буде у Метковићима, а владика у Дубровнику, јер није имао пристојнога брода до Метковића, а и мјесто је за објицу било пристојније Дубровник (Д. А.); ал' одиста и да му Гагић савјетима буде на руци; и остаде по жељи владичиној. Најприје је у Дубровник стигао Петар II. са великом пратњом 31 августа; па Али-паша 8 септембра, са још вишом пратњом. Одма сјутридан имали су први састанак у присуству барона Рознера, дубровачког окружног начелника, и у присуству Ивачића, бококоторског окружног начелника, који се био придружио пратњи владичиној, на позив владичин, с којијем је био у врло пријатељскијем односима, као што ћемо унапријед видјети. Ту је био и Гагић, који је био дошао под изговором, да посјети Али-пашу, али није учествовао званично, јер није био на то овлашћен. Преговори су трајали три дана, и плод тијех преговора био је овај уговор примирја: „Дошавши у Дубровник како владика црногорски Петар Петровић-Његош, кавалер руски, тако и везир херцеговачки, кавалер турски, и саставши се пред два ћесарска чиновника (пред г. бароном Карлом Рознером, дубровачкијем ћесарскијем окружнијем капетаном и пред г. Гаврилом Ивачићем, которскијем окружнијем капетаном) и разговоривши се о границама између независном области Црном Гором и херцеговачкијем пашалуком, нашли су за праведно и добро и итврдили су међу собом: 1. Да граница између Црне Горе и Херцеговине, почињући од врх кучког Кома до Драгаља, остане тако како је сада, т. ј.

што која страна држи и чим се користије сада, да то држи и да се користије. — 2. Како везир херцеговачки неможе без своје више власти ништа ријешити односно Грахова и ускока, то он обећава, да ће писати порти отоманској, да она поради, да један чиновник аустријски и један руски проуче и ријеше граховско и ускочко питање, и како ти чиновници ријеше, обвезује се владика црногорски и везир херцеговачки да ће се томе потчинити у свему односно Грахова и ускока; а до тада Грахово и ускоци и с њима погранична мјеста нека остану како се сада налазе. У случају да више споменути чиновници не дођу до 1-ог јануара 1844 г., онда нека буде како се договоре међу собом владика црногорски и везир херцеговачки, а до тога времена нема права да се сели нико на једну или другу страну, него је дужан сваки да живи тамо гдје се сада налази, а кад би ко самовољно пријешао, има право да га поврати један другоме. — 3. Штогод би се случило до 1-ог јануара 1844 год. између људи, који се налазе под влашћу владике црногорскога и везира херцеговачкога, нека по справедљивости разаберу и суде људи, које ће једно и друго правитељство за то послати на границу. — Овај трактат написан у два једнака егземплара, својеручно потписују и печатима утврђују како владика црногорски, тако и везир херцеговачки. Дано у Дубровнику 12 (24) септембра год. 1842.“

Овај уговор, као што се види, у самој ствари није ништа одредио и установио, него неко примирије и status quo по границама. Али-паша није се ни могао обвезати на територијална питања, нити су његове обвезе могле што важити у томе обзиру, јер за рјешавање таквијех питања он није имао овлашћења из Цариграда. Може се узети, да је у самој ствари овим уговором он пристао на уговор цетињски од 1838, који није признавао. Тако је и Али-паша овим уговором признао независност Црне Горе и изрично у тексту уговора, и фактички, склапајући уговор са господаром црногорским. Од Кучког Кома до Драгаља остављене су отворене границе ширењу уплива са Цетиња, што је владика могао драговољно примити. Достављајући копију овога уговора у Петроград, Гагић вели у своме рапорту: „За вријеме преговора, владика се непрестано самном савјетовао, и трактат овај, који се овдје сматра јединијем и важнијем дипломатскијем актом, којијем је од порте призната независност Црне Горе, сачињен је њим и мнош без икаквога уплива са стране“. А самоме владци пише: „Паметних људи овдје је мишљење, да сте ви с отоманском портом један дипло-

матски акти закључили, којим је порта признала независност Црне Горе, и да се нико није надао, да ћете ви у томе успјети“.

Али је стварно много више постигнуо Петар II личнијем познативом са Али-пашом, с којим се тада и побратимио! Да су имали усменијех преговора мимо овог уговора, не изгледа, јер су их аустријски чиновници свуда пратили. Али њихово побратимство довољно је било за њихове будуће односе. И ако Али-паша није бид духа Хусејина Градашчевића, он је ипак тежио за независност Херцеговине, те ју је и од Босне био одвојио. А хришћани херцеговачки били су под њим мало живнули, и управо они су га подржали супрот мухамеданаца, који су приставали уз Градашчевића. И баш у ово доба опет су се били почели духови бунити по Босни против танзимата, који је Већи-паша имао да у дјело приведе. Porta је морала босанскијем беговима да попусти, који су јој били поднијели тужбу против овог везира босанскога, те је на његово мјесто послала Козрев папу из Биограда, који се састао са Али-пашом у Коњици ради договора како ће извести танзимат и нуфус. Али се босанска Крајина једнако бунила, а Али-паша је тај отпор потајно потпомагао, јер ни он није мислио танзимат, т. ј. попис душа за новачење у Херцеговини уводити. Отуда његова тежња, да живи у пријатељству са црногорскијем господаром за сваки случај; а већ смо опазили, како Већи-паша, мимо овога малог Султана на Херцеговини, о Херцеговини уговара са Црном Гором, што је морало разгњевити силног херцеговца против османлија, што долазе у Босну, а и неповјерење будити у њему према самом Цариграду. Све је то отварало пут Петру II-ом, да ступи у тијесну свезу са Али-пашом, који је поред тога био прави и чисти херцеговац, са свијем српскијема обичајима, који није знао друкчије ни писати него ћирилицом.

XII. Сада ваља, да се повратимо на разграничење с Аустријом. Послије будњанског примирја од 8 августа 1838, мјешовита комисија није радила на разграничавању све док није, по жељи бечкога двора, дошао из Петрограда дворски савјетник А. В. Чевкин, као пуномоћник руске владе и као стручњак, да посредује при разграничавању црногорског и аустријског земљишта. Неселроде саопштава Владици 5 јуна 1839 да је цар, на молбу бечког двора, наредио да се надворни савјетник Чевкин придружи пограничкој комисији, да се повуче граница између Аустрије и Црне Горе праведно и непристрасно (Д. А.)

Кад је Чевкин дошао на рад — Петар II пише грофу Несел-

роду, руском министру иностранијех дјела, између осталог: „Овај нови доказ монархове благонаклоности к Црној Гори подјејствовао је на мене и на све црногорце више него сила аустријскога оружја, којим су нам не једном пријетили. Ми љубимо своју отаџбину, као и сви народи што љубе своју и не штеде за њу крв пролити. Но воља господара императора, који тако великодушно прима учешће у добротанње црногорског народа, код нас је најсветија на овоме свијету. Ми само и желимо случаја, да би могли показати нашу безграничну приврженост и оданост рускоме престолу безусловно.“ Па даље наставља: „По предлогу г. Чевкина, ја сам одма пошао у Котор, да би приступио к дјелу са аустријском комисијом, и не обзирући се на све препреке, које смо сријетали у опредјељавању пограничних земаља, тако смо успјели, да смо све свршили осим паштровске крајине, коју смо оставили до идућег прољећа због идућег зимњег времена. Још нијесу дигнути планови земаља, које се налазе у потпуној неизвјесности“. При свршетку јавља руској влади, како је по савјету истог Чевкина повратио аустријској влади оружје, што су црногорци са бојнога поља на Паштровској Планини са погинулијех аустријскијех војника на Цетиње донијели, да се тијем истријеби сваки видљиви знак оног догађаја. Ово је владика писао 6 септембра 1839.

На прољеће г. 1840 комисија је наставила свој рад, и владика се обратио руском посланству у Бечу молбом, да пошаље опет Чевкина, „који је добро способан у радњи и безпристрасан у дијелењу земаља“. И тек јула 1841 Петар II био је у стању да извјести грофа Неселрода, да је разграничење између Аустрије и Црне Горе довршено, па наставља: „Г. дворски савјетник Чевкин у овом се послу усрдно трудио за нашу корист, и да господару императору није било угодно наредити, да овамо дође, то се разумије, разграничење не шћаше се довршити“. Па и овом приликом не пропуштава изјавити оданост своју и свога народа рускоме престолу овијем ријечима: „Вапе сијатељство, можете бити савршено увјерени, да сам ја и унапријед вавда готов с мојим малим народом безусловно покоравати се вољи нашега покровитеља и ако се у будуће покаже који случај, ми смо готови све учинити, што буде угодно господару императору, јер ми то држимо чашћу и срећом нашом; ми немамо оца и покровитеља осим њега; он је наш отац и покровитељ, а ми његови вјерни синови до наше смрти.“ Између редака овога писма као и онога првога грофу Неселроду ми читамо, како би

Петар II радо уздахнуо за жртвама, којијема се морао подложити у овоме разграничавању, да не изгуби милост и покровитељство рускога престола. Ни сила аустријског оружја није могла толико на њега дјеловати, колико један изасланик руске владе, којјега цар шиље, да буде саучесником овога важног дјела, у ком посланству господар црногорски опет гледа покровитељство рускога престола над Црном Гором.

Погранична линија остала је означена између Црне Горе и сљедећих аустријских опћина: Кривошија, Леденица Горњијех и Доњијех, Ораовца Горњег и Доњег, Доброте, Дуба, Сутваре, Шишића, Наљеша, Стојановића, Јовичића, Мартиновића, Побора Горњијех и Доњијех, Угљеша, Мајина и Паштровића, како је Аустрија захтјевала, и како је Гагић први пут, кад се ово питање потакло, владици писао. Узео се фактички посјед млетачке републике као мјеродаван у разграничавању са Аустријом, насљедницом ове републике, без икаква обзира на историјска права Црне Горе, којој се није признавала заштита међународног права. Руска влада није само савјетима учествовала у овоме послу него и дјелом, средством свог опуномоћеника Чевкина, пред којијем је пао вас отпор с црногорске стране, који није узмицао ни пред силом оружја аустријског. Ипак српски писци Медаковић и Дучић, не имајући пред очима односне документе, немилостиво осуђују владу с попуштања, а по њима и Лавров, у пркос документима, које сам објелодањује!

Особито осуђују владу, што је продао манастире Под-Мајину и Стањевиће, који су били својина цетињских митрополита, као што смо већ видјели, по црногорским изворима. Али на први мах аустријска влада позвала је владу, да изнесе покретне ствари што припадају митрополији, из овијех манастира, како би особито у манастиру Стањевићу намјестила своју војску, као у некадашњу казарму млетачке републике.³⁾ Дакле аустријска влада сматрала је особито Стањевиће као државну зграду, и ми се морамо чудити, како је од овога схваћања одустала пред младијем владиком, којјега није могла трпјети. Отуда се види, да је ово осуђивање Петра II-ога, што је продао ове манастире, потицало из незнања и немара у истраживању истине, чисто као да се мислило, да му је доста пјесничке славе!

Послије толиког владичиног отпора противу захтјева аустријских, и послије толиког заузимања и посредовања руске

³⁾ Petter, Dalmatien, Gotha, 1875.

дипломације у рјешењу овијех питања између Аустрије и Црне Горе, не би требало ни ријечи потрошити у обрану Петра II-ог, јер све оптужбе против њега саме падају. Али ћемо навести, што вели и исти Лавров, који пристаје уз Дучића и Медаковића: „Кривица пада и на руске преставнике, који су били руководитељи и посредници у овом дјеловању. Самијем својијем учешћем, од кога је зависио успјешан свршетак ове ствари, они су учинили велику услугу Аустрији, и за то су могли израдити уступака у корист Црне Горе, и већ су они била обвезани да чувају од уштрба црногорске интересе.“ А Ровински одлучно излази у обрану и владике и рускијех посредника, те вели: „Не само Аустрија, него и свака друга држава, заснавши једном своја права, не би уступила никада од свога захтјева, док не би имала противу себе само равна у снази противника, а такав није могао бити црногорски владика.“ Па даље: „Види се, да је руска влада препоручала владици ово попуштање, да тијем још боље утврди добре односе са моћнијем сусједом.“ Најпослије овако пише: „Црногорском народу било је, разумије се, тешко и неразумљиво владичино попуштање ове врсте, јер није имао појма ни о каквом праву, осим обичајнога; ал' се историчар не може ограничавати на овом простом схватању права, и за то се не може а да се не чуди, што Лавров у овом послу осуђује владикау, у пореду са Дучићем и Медаковићем, од којијех се први руководи неком непоњатном личном непријазношћу према владици, а други није писао историју, него само скупио чине из живота овога владике по личном спомињању и по казивању другијех, без критике и научне израде, не уздижући се изнад народнога посматрања.... У ствари, граница је била изведена неугодно за Црну Гору; дио земаља црногорскијех и до данас наоди се у аустријској граници, а дио је уступљен за новац; ал' ми немамо права да окривљујемо никога, не знајући, да ли се могла граница иначе извести, ако су на страни Аустрије били документи. Ако ту није могла учинити ништа руска влада, како се може окривљивати владика?“⁴⁾ Ровински онажа, како оптужиоци владичини ништа не говоре о владичинијем побудама, које су га тобож навеле да прода манастире и дотичне земље (на паштровској планини и залашка пасишта изнад Доброте); али из самог ћутања њихова, читаоц мора узети, ако није било познатијех

⁴⁾ Дучић у скорашњем издању скупљенијех својијех дјела одступа од ове оптужбе противу Петра II-ог.

побуда, да је то учинио да се обогати. Али новац, што је Аустрија избројила у накнаду за манастире и земље, Петар II опуномоћава Чевкина да прими и у руску државну трговачку банку у Петрограду смјести; о савјесности пак, којом је Петар II уопће руковао са новцима, најбоље ће проговорити његова посљедња воља, коју, на жалост, нећемо дуго чекати!

Пошто се земљиште, на ком су била ова два манастира, једном није могло прихватити у црногорску границу, сами манастири, у којијема су прије столовали цетињски митрополити, и у којијема су били захрањени земни остаци митрополита Данила (у Стањевићима) и Митрополита Саве (у Под-Мајини), нијесу могли даље остати својном црногорскијех господара. Г. 1846 већ је било узаконено, да црногорци у опће не могу имати непокретнијех добара у Аустрији (Дворска одлука од 11 јануара 1846); а камо ли ће се допустити црногорскијем господарима, да имају своје манастире с толикијем успоменама јединства црногорско-бокијељског, манастира, који су у опће били и још су неугасива огњишта свијести српске и вјере православне! Па и да је то допуштао државни разлог Аустрије, под чијом црквеном јурисдикцијом шћаху остати ови манастири? Под јурисдикцијом далматинскијех епископа; а свака власт цетињскијех митрополита у њима је већ сасвијем преставала, тако да није било разлога, да се боре за њихову својину, тијем мање, што је у Боки било манастира, већијех и богатијех, као што су Савина, Прасквица, Режевић и Градишта. Ипак цркве остале су ближњијема православнијема, да у њима њихови свештеници служе; а што се тиче осталијех зграда, биле су трошне и требало их је обнављати. Владика је писао Гагићу, пошто је продаја била већ извршена: „Већ и до сада трећа чест стројенија лежи разваљена; до десетак година све би се и остало срушило.“ Дакле није било никакве штете материјалне, тијем више, што је Аустрија исплатила за сваки манастир по 17,000 фиорина.⁵⁾ Осим тога Аустрија је исплатила Црној Гори накнаде за исправљање граница 30,000 фиорина, које је новце примио сами Чевкин,

⁵⁾ Котор. укр. капетан јавља владици 23 дек. 1837, да је далм. гувернер овластио пресједника надворне камаре у Бечу, да изброји новац Теодору Тирку банкар у Бечу, за манастир Под-Мајину; јер је овај манастир владика продао без отпора, пошто се наодио у будњанском пољу; а манастир Стањевиће је бранио, одиста, што се надао, да ће остати у црногорској граници. И тек 15 авг. 1839 била је овлашћена централна каса у Бечу да истом Тирку изда још 17,000 фиор. за Стањевиће. Разумије се да су с овијем манастирима биле продане тада и њихове земље. (Д. А.)

кога је на то владика био оупномоћио, као што се види из једног писма барона Шалера од 9 септ. 1841. (Д. А.) Ти су новци били смјештени, по наредби владичиној, „у государственом комерческом банку“ у Петрограду, гдје је Црна Гора имала, по једном писму Гагићевом, 4 маја 1842 године 50525 рубаља и 15 капића (Д. А.).

Из све ове дуге историје о разграничавању с Аустријом не пада ни сјенке какве одговорности на владикау; што више, ми га видимо како чврсто и патриотски брани интересе своје отаџбине. Тако, ако је кога кривити, што је оне манастире Црна Гора изгубила; то треба окривљавати руског цара Александра I, који је наредио Петру I-ом да остави Боку Аустрији, не постаравши се не само ни за границе Црне Горе, него ни за старинска права цетињске митрополије, уживана у Боки.

Но како обично нема зла без добра, и овом се приликом то посвједочило. Овијем разграничењем Аустрија је дјелом признала независност Црне Горе, довршивши овај тако важан и тако тежак посао, непосредно с Црном Гором, без икаквог учешћа турске порте, од које је Јевропа ипак сматрала Црну Гору зависном ~~све до берлинског уговора!~~ А што је Русија учествовала у овоме послу, то је била пријатељска услуга према Аустрији, а према Црној Гори доказ покровитељства, и то је допринијело свечаности овога међународног акта, и порицању сваког суверенског права Турске над Црном Гором.

Осим тога, како су у Петрограду били задовољни владичинијем држањем, како у овом питању посебном, тако у опће, најбоље говори његово одликовање, што је тек после рјешења овог заплета добио од Цара Николе. Граф Неселроде доставља владици писмом од 10 октобра 1841: „По извјештајима посљедњијех година царски двор увидив вашу мудру бригу о благостању вашег народа и о миру пограничноме с Аустријом и са Турском, што се слаже потпуно са савјетима руске владе, није могао да не обрати на вас пажњу цареву, с чега је Њ. В. било угодно, да вас причисли првом степену реда Св. Ане.“ (Д. А.) Тек после једанајест година владања Петар II добива ово највише признање из Петрограда и то као владалац за свјетске заслуге према своме народу, а до сада, као што смо већ примјетили, руска дипломатија, особито Гагић, обично је употребљавала ријечи „паства“ и „духовни пастир“ у преписци са владиком.

XIII. А шта се ради на граници према Арбанији? За вријеме размирице с Аустријом због Паштровске Планине, Ферик-Хасау-

Хаки-паша, забит скадарски, пише владици, како је чуо, да је дошла њемачка војска, да присвоји Црмницу, која је султанова.... одиста надајући се да ће Петар II у тадашњој муци учинити који корак у интересу турскијех претензија; али му он одговара: „Што је вама стало до нас и до њемаца? Ти кажеш, да Црмница принадежи вама; оно истина, да је принадежала у старо вријеме вама, као што је негда принадежала Арбанија нама, а готово и све друге земље јевропске Турске. Ако је ова увреда, коју мени у вашем писму наносите из ваше главе, то је знак, да добро не знате како ствари стоје; ако ли је из чије друге главе, то они, који вас је научио, да ми овако пишете није твој пријатељ, јер се с вама руга и смије. Ово ваше писмо другојачи одговор не иште, но ја желећи бити с вама, као забитом пограничним, у пријатељство, удаљавам се од свијех нелијепијех ствари, које би вас могле увриједити.“ У Скадру се одиста веселило оном сукобу с Аустријом, који је могао и до великог рата доћи, да није било утицаја Русије у Бечу и на Цетињу; па се није искључивала могућност, да ће Петар II, у страху од рата с Аустријом, уступити тој турској претензији над Црмницом. Али како су остали разочарани, кад је с Цетиња стигао у Скадар овако хладнокрван а и доста заједљив одговор!

Ову заједљиву преписку прекида долазак новог везира Хајил-паше у Скадар, ком се владика обрће ласкавијем писмом, позивљући га, да изашље своје поузданике, који би са његовијема гдје на граници углавили мир погранични; но Хајил-пашу убрзо замјењује Рифат-Хасан-паша, с којијем владика с прољећа 1839 наставља живу преписку. Владика и дјелом даје доказ искрене одлуке, да склопи мир на арбанашкој граници, повративши лађицу и фркет са грибом, што су црногорци били отели Хамз-аги на Скадарском блату. (Д. А.) Рифат-Хасан-паша пише истог Хамз-агу на Цетиње с писмом, у ком му изражава жељу: „посада вазда пријатељство да имамо и мени си пуно у вољу уљега“, и уз писмо пише му „мали дар за вишу љубав и пријатељство.“ (Д. А.) На ово писмо владика му одговара 11 априла: да му је веома мило његово пријатељство и с Хамзи-агом пише му кучког сердара и сенатора Спаха Дрекаловића, да се с везиром о свијем пословима разговори; па много захваљује на дару; тај је дар био чифт лијепијех пушака. (Д. А.) Радило се с једне и с друге стране озбиљно да се погранични мир утврди. На ту сврху имао се састати Мухарем-бег Лекић из Подгорице у

Жабљаку са владичинијем повјереником; али Лекић превари, на чем се владика жали Рифат-паши и шаље му златни сат као ударје; Рифат-паша оправдава Лекића, што му није дошао на рочиште, и захваљује владици на дару. (Д. А.) Али се убрзо објелоданило, за што је Лекић изостао. По сред тијех пријатељскијех преговора, Лекић удара 6 јуна „су 2000 Малесије на село Јастреб; а Асан Хот су 3000 војске и са лубардама, те заузме једно мјесто код ријеке Ситнице. Бећир-бег Бушатлија заузме село Косиће са 4000 арбанаса. Турци на срну на брдска села изненада; а брђани, у колико их се могло на брзу руку скупити, дочекају турке и слома једно крило. Хасан-Хот и спахија Лекић, видећи се у невољи, побјегну са својом војском у Косовом Лугу. Чујући остали брђани за бој, потрчу одма у помоћ, те ударе на Бећир-бегу, шћерају га у густе драче, оставе пушке, а тргну голе ножеве, па ускоче у турску војску и посијеку 50 арбанаса, а Бећир-бег побјегне с војском преко Зете, гдје га Мартинићи дочекају и посијеку 500 турака. Ту је Бећир-бег Бушатлија погинуо“.⁶⁾ Овако прича Медаковић, али су његови бројеви очевидно прећерани. Владика, достављајући одма овај догађај Татинчеву, своди број мртвијех и рањенијех турака у све на 300, а црногораца пало је ту мртвијех 17 и једна жена, а рањенијех 35. Црногорци су са бојног поља понијели осим богатог оружја неколико коња и три барјака. Овај нападај догодио се против воље везирове; што више, морао је дати арбанасима муниције и неколико низама, јер је његова власт у Арбанији била врло слаба. „Може бити, турци ће опет на нас напанути, но уздајући се у Бога и у храброст црногорску, не бојим се, да ће они побједити. Ми већемо водити с њима офензивно ратовање, али дефензивно дужни смо и по пужди са свијема, што нас нападају, до

⁶⁾ Из овог боја М. прича узово још сљедећи епизод: „Малић Техаја, гласовити арбанашки јунак, да покаже своје особито јунаштво, заигра се на коњу са голом сабљом у руци на се нагоњаше за једнијем момчетом по пољу — родом из села Калежића — да га посијече. Момче бјеше од 16 година, али се вјешто увијаше испред турске сабље, па се најпоследње савије испод коња, увати Техају за ногу, свали га с коња, убије га из мале пушке, узме ону голу сабљу Техајину, те му нетом посијече главу. С њега узме све оружје, па довати коња у једну а Малићеву главу у другу руку, и тако дође на Цетинје. Владика се радоваше овом ријетком јунаштву и обдари лијепо овог младог јунака, а он даде владици сабљу, који чуваше за спомен то оружје Малићево“. Куд лепшега предмета српскијем умјетницима!

последње капи крви“.⁷⁾ Овако је владика завршио овај извјештај руском посланику у Бечу 12 јуна 1839, дакле за вријеме разграничавања са Аустријом, и пошто је био већ Али-паша повриједио цетињски уговор односно Грахова.

Што је потакло овај нападај на границу црногорску по сред тако пријатељскијех преговора између Скадра и Цетиња? Владика пише Хамзаги: „Ја чујем е ти ни у једну од ових ствари нијеси пристајао, него како ми људи казују, *ово се све за та инад и чини, што си ти од везира послати доходио к мени*“.
(Д. А.) А Гагић пише владици: „Ви сте, како ми се види, при малој штети, велику побједу одржали над свирјепим албанцима, с којом побједом срдечно вас поздрављам. Бујно движење албанцев, без подане од вас икакве причине, види ми се *веома подозриштелно — и баш подкупљено, ким му драго било...* Ја би желио чути једанпут, да су ваше границе с Аустријом установљене и чини ми се, да би онда албанци били с вама у миру“...
(Д. А.) Био узрок, што владика наводи, или онај, што надовиरे руски дипломат из даљегга, факт је, да овај погранични крвави догађај није помутио добре односе између Рифат-паше и владике. Истина, иза овог сукоба, Рифат-паша пребацује владици, да је одио у Бјелопавлиће и да је отолен шиљао људе, да нападају арбанасе, који ваља да се бране (Д. А.); и владика му одговара доста опором: „Што ми пишеш у ову књигу, што ми је *веома смијешно чути, е ја у здравље цара во оvdје сједим; ти знаш лијепо, е ја ни у чије здравље овђе не сједим, него у здравље овога народа,* који није никад жалио за слободу своју крв пролијевати. А што кажеш е смо у камену и у тврђи, није ни у вас без камена. Што ли ми казујеш осам табора низамскијех

⁷⁾ У једном пријатељском писму владика овај бој потање овако описује: „6 овог мјесеца ударило је на нашу крајину, Косов Луг, око 5000 турака, пред којима је био војековођа Бећир-бег Бушатлија, и опалили су 23 чобанске колибе, у којима зимује стока, но то су учинили зашто су чобани са стоком у планину изишли. На ту паљевину прискоче наши око 400 људи и снажно ударе на турке, и обративши их у бјегство, једне призајме пут града Спужа, а друге наћерају на обалу ријеке Зете. Међу овима пољедњима посјекли су и предреченог Бећир-бега Бушатлију с осталијем главарима, који су били око њега. Црногорци су узели и 3 барјака, неке коње седланике, од којих и мени су довели на дар хата Бећир-бегова и види се да ће доста добар бити коњ. Осим тога наузели су се и оружја свакојега, којега је већа част сребром окићена, и тако разног оружја узели су више од 150 коматах. С турске стране петинито уијеравају, да је било 300 људи мртвијех и рањенијех, међу којима је мртвијех 164, а оно друго рањенијех. С наше стране пало је мртвијех 17 и једна жена, а рањенијех око 30. Бој се није продужио више од 2 уре“ (Д. А.).

и осталу војску у твоју државу, ја сам то знао и докле ми нијеси писао колико војске имаш, него ти то прикажи ономе ко не зна, а ми невадијевамо никога, него од свакога с миром сједимо и молимо свакога да је с нама у миру. Ми знамо да султан Махмуд неће противу нас обраћати своју гњев... Али смо опет таки народ, који није кадар никаква сила без великога крвопролића нагнат да пусти своје, ако би дошло и 100 или 150 табора. Него ја те молим, ти се прођи од тијех ствари, и не слушај рђаве људе, који желе нас да сваде". (Д. А.) И збиља је Рифат-паша ипак опуномоћио свог већила Репид-Мехмед-пашу у Подгорици, да настави преговоре о пограничном миру. Тада је Рифат-паша пиљао на Цетиње неког шестанина, Малва Ђуравца, (Д. А.) а не већ Хамза-бега. И већ 22 јула владика пише скадарском везиру, да су се његови људи са људима Репид-паше састајали код Жабљака и мир утврдили, и да је сам већ преко перјаника прогласио мир; (Д. А.) а прије тога пише Репид-пашу, захваљујући му, што је ову ствар с миром свршио; и нада се, да ће казати везиру, милом му „досту на компилику“, ко је био крив (Д. А.). Рифат-паша, пошто се мир учинио, диже војску из Жабљака, Подгорице и Спужа, (Д. А.) и тако је с једне и с друге стране мир био проглашен уздуж границе.

Овај је мир трајао за читаву годину, до септембра 1840; 15 септембра, дакле мало прије погибије Смајил-агине у Дробњацима, Хасан-Хот, Мехмед Спахија и Мехмед Капетан дођоше са 7000 арбанаса под село Слатину, по свој прилици, да освете ову прошлогодишњу погибију у Бјелопавлићима. Мрђек Јанковић и Вук Љешевић са 200 друга сузбију их сјутра дан до града Жабљака, одакле се одапру већом снагом и разбију црногорце близу Салковине. Ту се 26 црногораца затворе у једно кућиште, окле су се јуначки бранили, докле им је помоћ дошла. Медаковић овако живо представља то јунаштво: „Жестоки отпор заточеније црногораца још жешће раздражи турке, те насрну сљеначки на кућиште и примакну се до самијех видина истијех, па су голијема рукама кано помамни ватали за грлиће црногорскијех пушака, да их изтргну из рука црногорскијех, а ови опет не пуштаху. Ту се толико напрезало, да су се пушчане цијеви искривиле, а једна се цијев на пола преломила, од које однесу половину арбанаси, а друга половина остане у рукама црногораца“. Но убрзо стиже ријечка нахија и арбанаси оставише бојно поље без боја. О овоме нападају Гагићев се извјештај у главноме слаже са Медаковићем. Непријатељска је намјера била да опале

Додоше. Пало је 20 мртвијех црногораца, а турака 100; међу њима је остао рањен подгорички муселим Мехмед Спахија Лекић. „Владика говори, да ће овај догађај остати у црногорскијем летописима примјером јунаштва, као у рускијема, примјером храбрости и самоодрицања поступак штабс-капетана Лика против Черкеза“. ⁸⁾ Тако Гагић завршује свој извјештај. Дакле мир погранични, што је био владика с Рафит-пашом утврдио, опет је био нарушен!

XIV. Сада треба да опет пођемо на херцеговачку границу. Иза дубровачкога састанка, преписка између Петра II-ог и Али-паше живља је и сасвијем пријатељскијем духом дише. Одма послије састанка, Петар II враћа бањане на њихова огњишта, али условом, да им Али-паша све опрости и да им остави исте главаре. (Д. А.). По овоме се види да су и бањани спадали у сферу интереса црногорскијех. Писма учестана између Мостара и Цетиња носе два вјерна човјека двају побратима: Радован Пипер и Мустај-бег Хајровић. Али-паша препоруча владици, да му не шиље другога него Радована, а владика опет Али-паши, да му не шиље никога до Мустај-бега. У свакоме њиховоме писму главно је оно, што ће им ови вјерни посланици усмено казати, као да то не могу артији повјерити! Ми знамо, да уговор дубровачки није ништа одредио ни утврдио до примирје, као што знамо, да је на састанку главан успех постигнут међусобнијем познанством и побратимством двају господара. Тако је преоставало, да се одреде међусобни погранични односи, и за то су се преговори водили о другоме састанку Петра II-ог и Али-паше, тијем више, што се владика бојао, да се дубровачки мир не наруши. Концем априла он је писао Гагићу, да би херцеговачки турци и Али-паша жељели мир одржати, „но цариградска политика не да им га одржати;“ по свој прилици дакле, било је људи у Херцеговини, којијема није било мило пријатељство и побратимство двају сусједа, што је владика приписивао цариградској политици. Други састанак је имао бити на граници код Никшића, али одједном владика пише Али-паши, да се он не труди, него да пошаље своје посланике, на што Али-паша захваљује владици, и јавља му, да ће му о Илијну-дневи послати у Острог сина Хаџи-Ризван-бега, Хасан-бега Ресулбеговића и Баш-агу Реџепашевића; а други му син миралај, да ће доћи из Таслице преко Дробњака у Никши-

⁸⁾ У војеном арсеналу на Цетињу и данас се може видјети једна пушчана цијев искривљена, из тог јуначког боја.

2. Другијем писмом од 11 јула саопштава владици, да је примио његово писмо, и да је све разумио што му пише и што у је по Хајровићу поручио, „и сви ће наши послови, ако Бог њ, бити лијеви и богоугодни,“ док буде међу њима пријатељства; трећи дан по Илијну-дневи његови ће посланици бити у икшићу, него пише владици, да им ту пошаље једног свог љека у петак по Илијну дневи, да уговоре, кад ће доћи под строг код владике.

И сада долазимо на једно грозно тајанствено дјело, које не може с ниједне стране поуздано рајаснити. Посланици Али-пашини долазе под Острог, али се одма враћају натраг, и увидјевши владика. Јесули они што посумњали, или су их непристојно ту дочекали? Еле је факт, да су, при том напрасном повратку, на Башиној води били изненада напанути, и да су само шестина остала мртва, а тројица да су жива утекла! Дајмо оно, што нам је познато. Прије свега, ми знамо да у Дубровнику било утврђено право побратимство између херцеговачког везира и црногорског господара, које ће, као што смо видјети, трајати чврсто све до гроба њиховога. Послије херцеговачког њиховог састанка није се ништа догодило, што би могло црногорце потакнути на такво недјело; што више предјем догађајем, као што смо навели, владика пише Гагићу: „Поидимом, ради би херцеговачки турци па и сам Али-паша, да се њ обдржи, но цариградска политика не да им га обдржати.“ Између Али-паше и Петра II-ог води се жива најпријатељскија преписка о југом њиховом састанку и најповјерљивији усмени преговори вазда око два њихова вјерта човјека — мора бити о ономе, што се није могло артији повјерити. Од једном се одустаје, да Али-паша на састанак дође, него су га имали заступати бирани прваци херцеговачки, а међу њима и Хасан-бег Ресулбеговић, веља сила на требињској крајини. Од како се Али-паша био прогласио друђем султаном на Херцеговини, његов пређашњи друг Хасан-бег постаде његовијем тајнијем непријатељем, који је био учињо молбеницу од стране хришћана са потписима главара и цезова и с печатима херцеговачкијех манастира на цариградога патријарха, да патријарх поради код султана, да дигне везирства Али-пашу. Хасан-ага је био таква сила, да је хришћанима рекао, ако ишта икоме учини Али-паша, да ће он судити хришћане и турке из све требињске крајине противу њега. Примивши ову молбеницу патријарх, питао је мостарског епископа Аксиентија, је ли истина, што у њој стоји против Али-паше, и ако је истина, за што се и он није на њој потпи-

сао. Кад му је мостарски митрополит открио извор те молбенице патријарх је послао управо Али-паши ту молбеницу у Мостар и Али-паша није смио Хасан-агу на одговорност позвати, нити је икоме ишта зла учинио! Ово све приповиједа архимандрит Памучина, који је, као савременик, добро познавао ондашње одnose у Херцеговини. Осим тога, Хасан-ага је био главама посетијече нијех на Грахову Петровића требињски град окитио! Најпослије оваква сила могла је у сваком случају сасвијем паралисати везу по братимства, у Дубровнику склопљенога, и за то је оно морало радити, да га с пута уклони. Осим Хасан-аге у Никшићу је било гњијевдо, које се много ни цара није бојало а камо ли ће Али-паше. За то је нова веза између Мостара и Цетиња морала захтијевати и главе најопаснијех првака никшићскијех. И ма да су такви односи постојали између Никшића и Мостара, Али-паша међу својијема посланицима именује два Љуце, једнога Мушовића и једнога Хајровића, све од првијех кућа никшићскијех. Поред именоватијех још су били међу посланицима из Стоца Сали-Бехмен и Авдага Хотал, који је био велики јунак, и као такав он је морао бити јака чињеница, којом је Али-паша морао рачунати. С овијема су још били: Мустај-бег Ризванбеговић, син Али-пашин и Мухарем Оџић из Стоца, и Баш-ага Режепашкић из Невесиња, таст Ризван-бега, средњег сина Алипашина.⁹⁾ Хасан-ага Ресулбеговић дошао је до Никшића, и кад су се ту сви посланици сакупили, и кренули пут Острога, рекао им је: „Ајте ви, ето мене!“ — те мјесто да пође за дружином под Острог, он окрену натраг пут Требиња! Дакле је Хасан-ага имао основа да посумња у намјеру, којом се ово посланство шиљало. Но да видимо ко је погинуо од овијех посланика? Погинули су: Хаци-Сали-Бехман, Авдага Хотал, Мустај-бег Мушовић, Аго и Муко Љуце и Аго Хајровић; а здраво одоше Мустај-бег Ризванбеговић, Мухарем Оџић и Баш-ага Режепашкић са једнијем момком Ризванбеговића, по имену Лазаром Кучинаром. Дакле погибоше никшићи и два сточанина а здраво остадоше Али-пашини људи. Истина, погинуо је и Аго Хајровић, онај исти, који је водио повјерљиве преговоре између Мостара и Цетиња; па и ако је, могао је погинути и нехотице!

Узмимо сада факт, какав нам изгледа. У мирно доба, у најпријатељскијем међусобнијем односима, кад се искрено радило, да

⁹⁾ Ове посланике именујемо по једној биљешци једног поузданог мостарца; а као што смо видјели по документима, имао је још бити и други син Али-пашин, Ризван-бег. Пошто је могуће, да је Ризван-бег чим спријечен био, ми смо се држали поменуто биљешке.

е ти односи још боље учврсте, најугледнији прваци херцеговачки, посланици Али-пашини, који су дошли у Црну Гору, да с побратимом Али-пашињем доврше дјело пограничног уређења, аа пријевару се нападају и гину! Ово злочинство без примјера у историји Црне Горе, које је побудило Гагића, да пише владици: „До посљедњег трактата са Али-пашом ви сте имали право плићати злом за зло; но сада промислите, у каквом су уважењу турци, у каквом ли црногорци! Мени је најжалије што ће се у овом случају помрачити ваша лијепа слава, јер одавно говоре овдје и у Котору, да *сте ви против воље црногорског сената и свега народа наредили да се турци побију*; ја томе никад немогу вјеровати, јер не видим што ви тијем добивате. *Ваш је садањи положај кришнички, и дај Боже, да то добро прође! Како ћете се ви оправдати пред свијетом, кад вас осуђују противи и непослушни црногорци?*“ — такво међународно злочинство ви мислите, да је равјарило Али-пашу, и подигло листом Херцеговину на освету до истраге једне или друге стране! И збиља Али-паша подиже војску и паде на Грнчарево у Корјенићима и у Заслапу са 20000 војске већ у септембру; и противу те силе долази владика на Грахово са својом војском. Па што бива? Војске стоје једна према другој без боја, а војсковође преговарају о миру! Што више, кад је владика пошао с војском на Грахово, Осман-паша, који је био замијенио Рифат-пашу, заузимље мучки Врањину и Лесендру на скадарском језеру, а Али-паша повлачи своју војску са границе, дочим је Петар II са својом војском хитао на источно бојиште, куд су већ црничани били похитали, тек је дошао глас на Грахово о Осман-пашином нападају. Сасвијем побратимски и савезнички! И тако Али-паша освећује крв толико угледнијех херцеговаца и казни црногорско вјероломство! Не би ли се у овом држању Али-пашином, послје догађја на Башиној води, нашао кључ оној тајанствености, која тај догађјај увија? И ми само у томе случају политичке нужде, на коју нас разне прилике упућују, можемо допустити саучешће Петра II-ог у томе злочинству, које тада виши политички узроци оправдавају, те престаје бити простијем злочинством. Ако ова претпоставка, која има јаког основа, не може да баца врчак свјетлости на овај догађјај, све прилике, у којима се збио, не допуштају ни час претпоставити, да га је Петар II наредио, осим што противу и те саме помисли протестира најснажније ваздашња брига великога владоца и племенита душа великог пјесника.

Тајанственост догађаја још се више опажа, када се обавримо на народно предање и на савремене писце о истом догађају. Памучина пише, да је Али-паша позвао владика у Никшић намјером да га ту убије; то је владика дознао, па није хтио одити на тај састанак, него је позвао турке под Острог, гдје су били по његовој наредби убијени. Но очевидно, тијем су хтјели хришћани у Херцеговини да оправдају то непојмљиво недјело; а ми смо видјели, из претходнијех преговора, да није ни ријечи било о владичином доласку у Никшић. Медаковић опет говори, да је овијем владика хтио да освети ону погибију Петровића на Грахову; но она је била већ освешена на Мљетичку. Гагић пише руском посланству у Бечу, — ма да је онако владици писао — да је под Острог имао доћи Али-паша, па кад је дошао владика, не нашавши га него његове посланике, да их није хтио примити; ал да није било владике, да црногорци све посланике шћаху побити. Скоро у истоме смислу пише Вилкинсон, инглески путник, који је следеће године путовао по Црној Гори и Херцеговини, и походио и владика и Али-пашу, и пере владика од сваке одговорности. На против, у народном предању већином се и данас сва одговорност обара на владика; а неки чине одговорнијем искључиво Пера Томова, да је то била његова тајна наредба; али има у народу и версија, која се слаже с нашом претпоставком. Ово противурјечије најбоље потврђује мистериозност догађаја.

Значајно је, да у владичиној преписци с Али-папом нема никаквога спомена о овом догађају, ма да се та преписка одма живо наставља и то добријем успјехом, као што ћемо видјети. Тако нам се опет сама истиче пред очи она жалба владичина на *цариградску политику*, којој није био по вољи црногорско-херцеговачки споразум, што се у Дубровнику постигао. Та цариградска политика морала је имати у самој Херцеговини оруђа, да се ту испољи; и као такви морали су се сматрати они људи, од којијех је вазирао Али-паша, и који су стали уз Хасан-бега Ресулбеговића, његова противника. Ресулбеговић се хитро измакао погибији, али, по свој прилици, изгубио је наслова, а на сваки начин добио опомену, која га је свјетовала, да се не противи Али-паши, као што у ствари и не излази већ — бар јавно — на поворницу.

XV Другијем се путем не може продријети у ову тајанственост. К овом нашем покушају, настављамо излагањем историјскијех факата, која још боље поткрепљују нашу претпоставку о догађају на Башиној води. Пошто су се Али-паша и Петар II

пријатељски разишли са Грахова, гдје су дуго водили преговоре преко својијех повјереника — Памучина вели, да су ту стали два мјесеца — негдје концем септембра, у Котору се састају њихови пуномоћници: Осман-ага Зворничанин и Димитрије Милаковић, који 28 октобра потписују сљедећи трактат:

„1. Да граховљани дају царске хараче а никакве друге дације ни пореза. Такођер с турске земље, коју граховљани држе, да дају агама онако како им је везир прије завезао; а од свијех земаља, које сад граховљани имају, или које би унапријед купили од турака да не дају ништа. — 2. Да војвода Јаков Даковић, којему војводство остаје у кући насљедствено, и остали граховљани сваке године заишту од везира херцеговачкога по једнога турчина, кога они хоће, да се купе и даду царски харачи. И подхваћа се везир херцеговачки владики црногорском, да граховљанима никакве напасти ни зулума од турака неће бити, нити ће им се ништа друго тражити, осим што је горје споменуто. А владика црногорски подхваћа се везиру херцеговачкоме да граховљани неће сљети да не испуњају ову наредбу. — 3. Да се у Грахову, на мјесту названом Хумац уништи кула, која је већ уништена, па од сада унапријед, да не могу ни турци ни црногорци ништа градити у Грахову. — 4. Да се бањани слободно врате сваки на своју кућу и земљу и да држи слободно све оно, што су и прије држали, а везир херцеговачки даје сваком од њих чисту Божју вјеру и опроштење за све што је до сада било и потврђује Васиља Баћовића и Рада Божова опет за њихове кнезове. Такођер обећаје се везир херцеговачки, да ће у Бањане шиљати своје паметне и добре људе, који ће купити обичне везирске дације. — 5. Везир херцеговачки обећао се платити владики црногорскоме за трошкове, које је овај учинио у Грахову на Хумац, за које трошкове од везирева посланика Осман-ага Зворничанина и предани су новци у руке ђ. к. бококоторском окружном капетану г. Гаврилу Ивачићу, а да их овај преда у руке владицином секретару Милаковићу. — 6. За ускоке остависмо, да стоје онако како владика црногорски и везир херцеговачки посље учине за њих начин“. (Д. А.) Овај трактат је учињен у присуству поменутог Ивачића, у два примјерка, а на њима су потписи поменутијех пуномоћника, са њиховијем печатима. ¹⁰⁾

¹⁰⁾ У исто доба исти посланици потписали су и сљедећи уговор односно пограничне полиције: „1. На граници међу Херцеговином и Црном Гором, да се с једне и с друге стране метну пандури, да чувају од рђави-

Овијем се уговором тако рјешава граховско питање, о ком се толико радило послје дубровачког састанка, и које се имало рјешити на другом састанку црногорског и херцеговачког господара, па под Острогом. Истина је, владика руши своју тврђаву на Грахову, али тек пошто је обезбједио полузависност Грахова, над којим остаје тек врховна власт султанова, а признаје се ипак заштита владичина над том покрајином, за коју се толико борило и пером и оружјем. Црна Гора на сваки начин, рјешењем овога питања, била је у добитку, јер је велика српска мисао владичина, привлачења околних племена, побједила овијем — ма како био скроман — почетком свог остваравања.

Из овога уговора види се, да су и бањани били пристали уз Грахово, те и ако не добивају права иста, Али-папа се обвезује владици, да ће им шиљати своје паметне и добре људе по везирске дације; а све им прашта, што је било; даје им слободу, да се поврате на своје куће и земље, и потврђује им пређашње кнезове; чим се признаје владици заштита и над Бањанима.

Само је остало још нерјешено ускочко питање, које се оставља у истом положају, док за ускоке учине начин владика и Али-паша; али пошто је остављен status quo, ту је такођер Али-паша признао владици право више него заштите над ускоцима, које је владика толико цијенио, и који су у ствари били подигли нову тврђаву црногорску у Дробњаку.

Пошто је овај уговор био потписан у Котору, владика пише 5 новембра Али-паши, препоручујући му неке Граховљане и Бањане, који ће доћи к њему; па наставља: „Све је остало на лијени конат, разма око четвртине граховске, коју си ми ти у твоје писмо уписао, и ја сам им река, да ће им бити, како си уписа“. У уговору је утврђено, да Граховљани дају агама „онако како им је везир прије завеао“. И владика се сада позивље на писмо везирано, у ком је та четвртина назна-

јех људи, који би прескакали кријући и повоћи тамо и амо, и кад ухвате лупежа, или злочинца, да га имају предати оној власти, од које он зависи, да га она кастига. — 2. Да нема никакав црногорац прелазити у Херцеговину без паспорта, нити херцеговац у Црну Гору без јол-тескере. — 3. Људи, који добро мисле и раде обично не путују ноћу по горама пограничнима, за то пандури, који чувају границу, ако се догоди, да нађу кога ноћу, па нема паспорта или јол-тескере, нека га ухвате, и предаду његовој власти од које он зависи. — 4. Од сад унапријед кад који бјегунац с једне стране на другу побјегне, да га нема примити нити бранити она страна, у коју је побјегао“. Ове одредбе важе на граници од врх Кома кучкога до Драгаља.

чена, пошто није била у самом уговору назначена; и даје му на знање, да им је он рекао, да ће им бити, како је везир сам одредио. Па даље наставља: „Друго за ускоке, ја сам им каза да сједе с миром од свакога и да држе оно доклен су држали; ако је теби ово по вољи, добро; аколи није, а оно ћеш тамо к прољећу послати једнога човјека, а ја ћу једнога мојега да им учине начин на њихову границу“. (Д. А.) Исти дан пише војводи Јакову и главарима граховскијем и бањанскијем о уговору которском: „Јаков је сву нагодбу чуо кад сам се с Осман-агом погађа, и преко те нагодбе не смије ви нико ништа од мене и од Али-паше; и ево шиљем ово писмо везиру, да пођете с овим к Ризван-бегу у Требиње, а с Ризван-бегом к Али-паши. Нека пође Раде и Васиљ, и с њима пешест граховљана и бањана, да ви паша сваки лијепи начин учини, и штогод љепше знате, на томе крају се владате“. (Д. А.) Треће је писмо исти дан писао Аџи-Ризван-бегу у Требињу о овијем бањанима и граховљанима: „Ја сам наредио, да пођу к теби у Требиње, па с тобом к везиру у Мостар, да им да сваки лијепи начин *по нашем уговору, но и ши поради, мој драги синовче, да им лијепо буде, нека се зна с ким су били*“. (Д. А.) Из ова три писма види се, да је владика одма приступио к извршењу четврте тачке уговора о бањанима, којијема је Али-паша имао опростити све што је било и потврдити кнезове Васиља и Рада, па је уз њих послао пешест бањана и граховљана у знак да пристају на которски уговор. Но премда из овијех писама дише владичино повјерење према Али-паши, ипак ово посланство препоруча сину везиру у Требињу, да он с њима пође у Мостар, да им лијепо буде, нека се зна с ким су били, ословљавајући га: „мој драги синовче!“ Када промислимо, што је било прије два мјесеца под Острогом и на Башиној води, гдје је био и један син Али-пашица, а по некијема и сам Хаџи-Ризван-бег; када се сјетимо, како је требињски муселим Хасан-бег Ресулбеговић умакао из Никшића; па сада, кад у Требињу мјесто овога силног херцеговца наодимо сина Али-пашина, ком владика тако љубазно пише и толикијем повјерењем предаје главаре бањске, да их приведе везиру, ми се у нашој горњој претпоставци још више утврђујемо.

Факт је неспоран, да се овијем уговором утврдило пријатељство између везира и владике, и да је истијем уговором био признат утицај са Цетинња на погранична херцеговачка племена. Од које је важности било ово пријатељство за Црну Гору, ми ћемо тек сада видјети.

XVI. Kad је у септембру Петар II био с војском на Грахову, као што смо видјели, Осман-паша Скоцјак, везир скадарски, изненада напада на Лесендру и Врађину са 50 - 60 оружанијех лађа топовима, и заузимље их. Острв Врађина ниче из Скадарског језера између ушћа Ријеке Црнојевића и ријеке Мораче. Од запада к истоку пружа се до два километра, а у ширину од сјевера к југу до један километар и по, у облику два каменита пирамидална брда, висока до сто метара. На њему је први зетски епископ Иларије оградно манастир св. Николе, који су Немањићи, почињући од Св. Саве, великијем даровима и повл. стицама на велику знаменитост подигли. Примјеру Немањића слиједили су Балшићи, па Црнојевићи. Што више, и велики Амир Султан Мухамед узимље под своју особиту заштиту врађински манастир, да нико, ни паша, ни санџак-бег, ни кадија не смије овоме манастиру или његовијем калуђерима што узети, или зулум, или какву досаду учинити. За вријеме Црнојевића, у њему је зетска митрополија, пренесена из Крајине, имала своју столицу, докле је Иван Бег није пренио на Цетиње. Отада је у манастиру живио по који калуђер, а како је острв каменит, на њему је било само једно мало сиромашно сеоце, које и данас већином рибањем живи. Тако није имало што да привлачи на Врађину похлепу турску, као што су привлачале на њу успомене из прошлости мисо хришћанску и српску. Турци нијесу имали рашта на Врађину долазити, нити црногорцима на пут стати, док се у врађинском манастиру Богу моле. Тако је сама природа овога острва учинила га неутралнијем земљиштем између Турске и Црне Горе. До Врађине према Виру, као да плута Лесендра. То је једна голема хридина, с које се може бранити приступ с језера на Врађину и у Црнојевића Ријеку, и штитити слободни саобраћај из ријеке на скадарско језеро. То је Петар II добро увидио, и на ту сврху оградно је на Лесендру кулу, и у њој ставио стражу, да бди на тој важној тачци противу љуте Арбаније. Али је то изазвало нападај Осман-пашин на ова два острва, рецимо, до сад неутрална. Тада је у кули било 25 друга, који су се храбро бранили; али узалуд, кад им није могла доћи помоћ по води. Непријатељ је успио, да се искрца на Лесендру, те гвозденијем ћускијама пробиде зид на кули, па унутра стаде бацати бумбе. Тако од храбре посаде 7 осташе мртви, а 18 рањенијех заробе. Пошто је пала Лесендра и Врађина је готова била. Врађинаши први дан јуначки су се бранили, али пошто је Лесендра пала, ноћу на својијем рибарскијем чамцима умакну кроз непријатељску фло-

тиљу на црногорски бријег. Сјутри дан непријатељ лагума славни манастир Св. Николе из основа, да му трага није остало, и запали оно сеоце од 30—40 сиромашкијех кућица. У томе граду Врањине и Лесендре остало је мртвијех, рањенијех и заробљенијех црногораца до 60 друга, а турака три пут више. Кад је чуо владика на Грахову, што се збива на источној граници, тек се споразумио с Али-пашом, он похита, куд су већ били полећели црмничани, да бране своје огњиште. Медакковић приповиједа: „Владика не имаше нити брода нити икаква водена превоза, да своју војску превезе, те да на јуриш преотме острове, на којима су се турци већ били утврдили и исте окитили лубардама. Владика се заустави са својом војском на Танком Рту; а са Међеђега гађаше малом лубардом кулу на Лесендри, али једно што је била мала лубарда, а друго што је одвећ удаљена била, није се могло ништа учинити. И ту у мало што није погинуо владика; растом висок у црвеном ћинтерцу, уоче га турци на дурбин, те окрену лубарду управо на владика. У тренутку, у ком приступи један црмничанин владици, и само што му владика пружи руку, долети арно из лубарде, те погоди црмничанина у врх главе и ту му се продије мозак. На то повичу главари владици: *Мичи се отолен, сумимо те Богом, е ћеш погинути!* — а владика њима: *Ја се не мичем, дађавољу: није ми мени ништа милији живот него вама!* — Владика је био у свему прави црногорац и није марио да се заклања и да буде међу ма којима, него међу првијема, како што је то од вазда било у кући Петровић-Његоша. Не могавши владика отети острова, поврати се са војском на Цетиње.“ Достављајући то Гагићу, владика овако писмо (од 24 октобра) завршује: „Турци још стоје около Врањине; на Лесендри ће бити около 4.500 војника; имају топове и ту граде тврђаву. Ми немамо флотиље с топовима; а по суху не можемо их напанути; но колико узможемо и како узможемо, борићемо се с њима, док не оставе ови островчић, ако је и мали, но који за нас чини велики губитак.“ За тијем опет 19 новембра извјешћава Гагића: „Сва средства, у мојој власти стојећа, ја сам употребљавао и употребљавам, како би тај остров опет освојио од турака, но признати морам, да за сада никакве прилике томе није, јер турци довели су 15 топовима снабђевени бродова и преко 40 превозни лађа, па с првима свуд унаоколо чувају и бране од нападенија наших, а другима промјењују и поткрепљују своју војску на њему. Истина, и ми смо наперили два топа, те тучемо укрјепљенија, која су турци на поменутом

острву učinili, no buduћи да су наши топови стари и рђави и к томе и зрна не имајући доста, па и што их је, нијесу од калибра, за то и не можемо имати жељенога успјеха; али при свем том барем узнемирујемо непријатеља, па и штете му по нешто чинимо. Да ми срећом имамо неколико бродича с топовима, турци би одавна чистили с Лесендре; или барем да папа скадарски ту војску на свој трошак води, и тако би Лесендра до сада наш био; *обаче видим, да је то посао све саме цорте.* Тим се најпослије види, да је то управо њен посао, што су и сами албанези преко нашег сердара ријечнога и војводе цеклинскога, кад су се ови с њима на разговор састали, чинили им *од старане цорте* предложенија и обећања, што мислите каква! *Да ће цорта мени онаква иста права и ошличија дати, којима је она негда бившега српскога књаза Милоша подобрила.* Но то су предложенија и обећања заваривајућа, која су кадра опсјенити само онога, који својој сопственој ползи и угодности опште благо жртвује, али никад онога, који у срећи свога народа тражи и налази своју сопствену срећу.“ Гагић је такођер схваћао велику важност Лесендре, и пишући о овоме догађају грофу Меду, новоме рускоме посланику у Бечу, називље овај острв кључем од врата Црне Горе, као што је у истини и био, али Гагић је мислио, да је с Лесендром Црна Гора изгубила и риболов укљева, један од најважнијех извора свога благостања; на што владика одговара: и ако су турци завладали Лесендром, и ако су ту довели своју флотилу, да ипак не смију никуд даље ни носа показати; а што се тиче риболова, — не могу му такођер ништа наудити, јер се он не наводи у отвореном језеру, него у ријечи, у коју турци не смију уљести; али он исто не губи времена, него преко истога Гагића ступа у преговоре са Антоном Шолетићем, протом у Грузију, ради грађења бродовља, којијем би могао изгубљене острве опет задобити; па свршетком децембра креће пут Беча, да тражи дипломатске помоћи у овом питању. Али не напушта мисао о бродовљу, него на том путу сврће на Корчулу и ту најимље шест мајстора, осим онијех, који су са Шолетићем из Грузије имали доћи у Црну Гору. Но по свој прилици, стала је на путу извршењу те мисли аустријска влада, и владика није преоставало, него да се труди, дипломатскијем путем да уклони турке са острва.

У Бечу је владика нашао новог руског посланика грофа Медема, који је већ, замјенивши Татишчева, писао владци у јуну 1842, увјеравајући га, да ће настојати, да буде у свакој

прилици користав њему и његовом народу, тијем више, што ће тако испуњавати вољу свог монарха, црногорског великог покровитеља. (Д. А.) И одиста у овој муци владичиној, гроф Медем показао се ијернијем тумачем владичинијем у Петрограду. Граф Неселроде управља рускоме посланику Титову у Цариграду врло важну ноту о овој ствари. Владика је црногорски дошао у Беч, да тражи помоћи против турске окупације Врањине и Лесендре. Руска влада савјетовала је владикау, да одустане од употребе оружја, и понудила му је интервенцију у Цариграду. *Ми имамо особити интерес у судбини Црне Горе и ми се надамо, да ће султан уважити узроке, који нам налажу ово заузимање.* Ми хоћемо, да црногорци уживају у њиховијем горама користи њиховог положаја и за то нам је на срцу, да уклањамо узроке сукоба са њиховијем сусједима. Црногорци, блокирани у њиховијем горама, трпе оскудицу најнужнијех средстава за живљење, и за то су принуђени, да оружјем у руци набављају та средства. Окупација острва сиречава им риболов у језеру, и зато је апсолутно од хитне потребе, да им се ти острви поврате, као услов њиховог живота. Ако порта на ово пристане, уклониће узрок трајне борбе, коју предупредити, имала би бити турској прва брига. За то повиле Титова, да се заузме, да турска остави острве. Владика је обуставио сваку непријатељску демонстрацију, попустијајући нашијем савјетима. Ми подижемо глас у корист једне и друге стране, и искрено бисмо се радовали, кад бисмо успјели на овом путу споразума. *Саопштите порти велику важност, што његово величанство полаже на успјех ваше преставке.* Ми имамо узрока да држимо, да ће и аустријски интервенције добити аналогичне наредбе. — Ово је у главноме језграте поте петроградског кабинета. Црна Гора није могла жељети енергичнијег корака од свог покровитеља, и њена историја није га још таквога била забиљежила. Нагласивши особити интерес Русије у судбину Црне Горе, и велику важност, што цар Никола полаже на успјех ове преставке свога посланика код порте, петроградски кабинет, као никад до тада открива ону природну везу, која је постајала још од Петра Великога између Русије и Црне Горе, чим даје порти прву опомену, а Црној Гори прву дипломатску задовољштину за њезину безусловну постојану оданост рускоме престолу. Толики је био успјех Петра II-ог у његовом заузимању у овом питању! Овај је успјех био у толико значајнији, у колико се руском посланику у Цариграду придружио и аустријски интервенције. (Д. А.). Затијем владика пише грофу Неселроду, да су

му граф Орлов и граф Медем саопштили највише ријешење на његову прошњу, с којима је остао врло задовољан, те оставља Беч и креће пут дома. Владика га увјерава, да ће бити у миру с турцима, док они узмирују, и да неће даље предузимати насилнијех мјера, да поврати острве, уздајући се у „свету ријеч обожаваног монарха: да ће се турци удаљити са заузетих острва; ова је ријеч за мене силнија од свега нашега оружја. Ако турци истакну своју претензију, да су ови острви њихове, то ће та мисао бити лажна, као што је и прентезија њихова на сву Црну Гору. Да вас боље увјерим, ваша свјетлост, да су ови острви збиља наши, то г. Оврецковски и г. Коваљевски, који су по највишој вољи долазили у Црну Гору, могу рећи, како су они сами одили на ове острве, гдје су се налазиле и моје двије кућице за стражу и за риболов.“ (Д. А.). И тако повјеривши ствар руској дипломатији, која је била у споразуму са аустријском, владика се мирно враћа на Цетиње, гдје прима писмо од графа Неселрода, концем априла, да је поднио цару његово писмо од 21 фебруара, којим је владика био саопштио, да ће сљедовати савјетима, што су му дали генерал-адјутант граф Орлов и тајни савјетник граф Медем. Вама је већ познато, да је по вољи његовога величанства у Цариграду наређено, да се употреби старање, да се склони порта, да удаљи узрок раздора између црногорског народа и паше скадарског. Прва објашњења посланика Титова с турскијем министрима већ су имали благопријатни успјех за црногорце. По његовом настојању наређено је скадарском паши, да пази добре односе са црногорцима, да им не стоји на пут промету, особито у риболову на скадарском језеру. О посљедицама даљих објашњења с портом ви ћете иримати извјешћа преко нашег вицеконсула у Дубровнику. Даље му саопштава да је поднио цару и садржај владичине споменице графу Медему, и да је цар наредио, у току ове године да се пошље у Црну Гору нови транспорт жита, и да се његов сестрић Цуца уброји у кандидате за улазак у пажески корпус. (Д. А.)

XVII. У очекивању рјешења овога питања из Цариграда и успјеха дипломатске интервенције Русије и Аустрије, владика отвара преписку са Осман-пашом. Осман-паша Скопјак родом је био из Скопља од старе знамените српске породице. Отац му Сулејман-паша био је сила таква, да је у причу остао. Он је и Дробњаке походио, и ту седмињу објесио, а 24 бирана дробњака у таоство одвео. Па је најмлађег сина, овога Осман-пашу оженио са шћером Смајил-аге Ченгића. По

свој прилици, Бушатлијине и Градашчевићеве буне, он је био на страни царевој; ипак је био у подозрење пао, те га наодимо у заточењу у Адакале у подунављу, дочим му је жена живјела у Лијевну. Пошто су се били осилили Смајил-ага Ченгић и Хасан-ага Ресулбеговић на Херцеговини, и наумили да уклоне с везирства Али-пашу Ризванбеговића, обрате се књазу Милошу Обреновићу писмом, које му однесе неки Тома Јеџуџ, да се заузме код султана, не би ли успио, да дође Осман-паша Скопјак на мјесто Сточанина. Милош им по истој књигоноши одговара, ал' у исто доба пише и Али-паши, на писмо Али-паши писано управи његовијем противницима, а писмо овијема намијењено управи Али-паши¹¹⁾. Тако је Али-паша дозволио за овај план својих противника, и ови опет да је Али-паша тај њихов план открио. Но ми смо већ видјели, да Али-паша није ништа могао овијем силама поред себе; толико што им се намјера изјавила, погрешком Милошева писара, или лукавством самога Милоша. Но ако није Осман-паши пошло за руком, да постане везиром на Херцеговини, ево га находимо везиром на источној граници Црне Горе, у Скадру, одакле се огласио пријеварнијем освојењем Врањине и Лесендре.

Владика дакле, повративши се из Беча на Цетиње, пише Осман-паши, да настоји, да се уздржи мир на граници, а што се тиче острва, како старији наредје, онако ће и бити. Осман-паша му одговара: „То је тебе и мене познато, и свакому је познато, да је земља цара Отмановића ова што сједим ја и ти, и да смо једнога цара слуге и ја и ти... него пошљи на божју вјеру Стевана Перкова, Филипа сердара и попа Јока Пламенца, јер чуо сам да су ови људи на ријечи тврди...“ (Д. А.). И овијем се отвара жива и оштра преписка између Скадра и Цетиња. Владика пише Осман-паши: „Што сам тебе ланик учинио, и јели Црна Гора с папалуком скадарскијем у миру била, а ти како чу, да мене дома није, преко мира опали оне 20 рибарскијех кућа у Врањини и намјести око њих лађе и топове царске, ухвати 10—16 стараца и богаља на њу те их и данас мукама мучиш.“ Осман-паша одговара: „Да нијесу твоји људи на вјеру посјекли дрваре подгоричке и многе друге, не бих ни ја војштио лани; али ја и ако сам војштио, ништа туђе нијесам отео по земљу цареву, с којом је живио Ђабљак, а ви знате да је Врањина и Салковина вавда царева била.“ (Д. А.) У овом писму приложио је писар цедуљицу, на којој

¹¹⁾ Ово нам је причао покојни војвода Новица Церовић.

пише: „С метанијом цјелујем ти свјату десницу, међем овај мали биљет, да не зна папа, у исту. али мораш вјеровати, да ти добра желим: и напомињем ти оно, што може моја луда памет осјећи: да ако желиш мира имати не би лоше учинио тајно од свакога једнога мудра чојка да пошљеш и да се с папом разговори.“ Владика није хтио слати посланике у Скадар, него је позивао Осман-пашу, усљед његовијех увредљивијех тврђења, ако жели мира, нека остави острве; „нећеш ли се маћи, ја свакако задијевати никога нећу, но ћу чинити како су ми рекли старији, а чекати удодљетворенија од блистателне порте отоманске.“ Има више писама Осман-пашинијех, у којима пакосно изазивље владикау увредљивијем изразима, као: „Ја тебе не одвајам, ја сам и ти слуге једнога двора, немој ни ти себе одвајати, мој драги владика;“ па опет у другом писму пријети, да је чуо, да је владика раздијелио кремене, — „и ја сам фишке.“ (Д. А.) Владика, са своје стране, уздржавао се од сличног изазивања, и на упорно тврђење Осман-пашино, да је Врањина царева, он одговара оваком умјереношћу: „Ја мислим, теби је познато садашње стање јевропске политике; ја сам један човјек мали и су мало моћи према великијема силама, али да сам виши и могући, ја се не би пружао. ти знаш лијепо, на узимање земаља, које припадају блистателној порти.“ Уз то су границе биле затворене свакоме промету и слобраћају; а на Цетињу очекивао се с нестриљењем резултат руско-аустријске интервенције у Цариграду. „Ја се тврдо уздам у праву моју и моћну ријеч, дату ми у Бечу, да ће турци непремјено бити удаљени с наших острва, само молим ваше сијатељство, да благоволите постарати се, што прије то у дјело привести.“ Тако је писао Петар II графу Медему 4 маја; а далматински гувернер Турски пише му 21 маја, да га је у стању извјестити усљед добивеног упуства с вишег мјеста, да су се расправљања о острвима занета започела; да су нужне мјере у томе предузете, и да су скадарском паши издата упуства ради пограничнога мира. (Д. А.) Владика захваљује ђенералу Турском на извјешћу; то му је исто и с руске стране саопштено; „али — надоставља — ја виђу овоме објављенију сасвијем противно поведеније реченога наше.“ А Гагићу пише 2 јуна: „Судећи по скадарском паши, који ми недавно писа, да ће и варош да гради ове године на Врањини, никаква заповијед није дошла из Цариграда, по којој би у покој оставио црногорце, или ако је и добио, а оно он немари за њу; од тога двога еле једно јест.“ У исто доба пише и графу Неселроду, да порта

издржава још читаву ратну флотилју на скадарском језеру, чим толико штете и немира доприноси Црној Гори. „Сохрани Боже, ако би се признало законитијем то заузеће. То би била велика радост дивљијех варвара, што нас окружавају, а мене и моме племену убило би понос национални, по тврда је моја нада у мог великодушног покровитеља.“ Русија је најпослије тражила у Цариграду, да се турци уклоне са острва, *док се ријешу формално и законито то питање*, што је Гагић саопштио владици 8 августа. (Д. А.) Али ни тијем предлогом није успјела; што нам довољно говори, колико је помогао аустријски интернунције руском посланику у Цариграду у овоме питању; те и нехотице долазимо у сумњу, да ли је било за боље, што се и Аустрија придружила руској интервенцији у корист Црне Горе; јер иначе не можемо појмити, како је могао остати без успјеха овако одлучан први корак петроградског кабинета.

Докле се Петар II тако увдао у помоћ аустро-руске дипломатије, Осман-паша је започињао рат нове врсте против Црне Горе, много *опаснији* од досадашњег. Он се латио подмићивања; започео је, редом, најприје куче мамити и митити. „Ти митиш куче, моје људе, дајеш им хаљине свитне, дајеш им пара и оружја, да мене и своје правитељство не познају; то се не чини тајно него јавно; јели то игђе у свијет, ма код вас јест; него све то радите најпослије за горе своје. Да сам ти ја писао за ово што чиниш, ти би рекао: примам цареву рају; *него раја царева цару харач даје а не мити се.*“ Тако се владика користио и тијем злом, да докаже независност куча, који су се били почели примицати к Црној Гори баш под његовом владом.¹²⁾ На оправдавања Осман-пашина владика му одговара: „Ти кажеш, да куче звао нијеси, него да су сами дошли, како ваздашња раја царева; а ја исто као и ти знам чисто за ваше интриге, које чините у кучима, да их мутите с осталијем нашијем племенима... него кучи су слободни, као и остала наша племена, и ја за њих не

¹²⁾ Владика је управно 6 јуна 1842 кучкијема главарима и старјешинама и свијема кучима следеће писмо: „Веома ви се чудим, куда сте се ђели, ево оволико времена није вас није, свако зло и сваку несрећу од себе учинисте, један другога побисте, расћерасте и појагмисте, те свакојему своме душманину срце насладисте... да вас смирим и међу вама суд и слогу поставим по закону Божјему и љуцкоме, ја вас не зовем да са Турцима ратујете, и ја сам у миру са вашијем комшијама, и с ким ја судим њима не смије нико никакво зло учинити, него хајте к мене, што се одбијате од своје вјере и од своје браће, ја ћу вама сваки лијепи начин од сваке ствари учинити, не хћестели ви к мени сада доћи а вићете још, ако Бог да, и по ружнијој.“ (Д. А.)

заводим с вама никакве препирке, док бисте их почели угњетавати или у наша општа стара права ударати. Него сада разумјех, да је неколико куча похватано од ваше регуларне војске; јербо су они слободно тамо ходили, како умирници с пограничнијем турцима. Него те молим, мој драги пријатељу, ако је то истина, да су похватани, пиши, нека их пусте у слободу, а ја ти се јамчим за њих, да они не смију, колико ни остали црногорци никаква немира на граници чинити.... А што ми пишеш за пазар у Врањину, да ти од онда мир држиш, од како си наредио, да се отвори пазар у њу, то није никада било мјесто од пазара па неће ни од сад.... него што те људи наговарају, да то пишеш и да се не макнеш са тога нашега острова, они људи, који су непријатељи свакога добра и мира внутарњега и извањскога.“ На то му Осман-паша одговара, да не зна, да су кучи похватани, него да су сами пошли под барјаке на службу цареву; а односно пазара на Врањини, да ће затворити пазар на Плавници и на Зетици, а отворити на Врањини, па остаје црногорцима на вољи, хоће ли ту долазити или не; па завршује: „до сада није било мајстора да прокураје за свога господара интерес, но су били јабанџије; а ја сам као да је моја кућа и знам све лијепо сам, није преша да ме ко учи.“ (Д. А.) Већ се види, какав је опасни непријатељ Црне Горе сједио на всирској столици у Скадру, против ког се Петар II морао борити, и то кад је почео да сумња у икакву корист руске интервенције у Цариграду. „Чујем да паша и скадарски главари податке купе од раје и од турака, и да Бог зна какве сплетке мотају, да их пошљу у Цариград, те бајаги да тијем докажу, да су Врањина и Лесендра њихова сопственост.... *Не дао Бог, да би лажни турци ову опште познату истину могли у лажне хаљине облачити и показати пред цроницашелнијем рускијем правитељством*“.... Тако пише владика Гагићу, у чему се надозире та сумња његова.

Владика је св ђе пазио, да буде што умјеренији у преписци са Осман-папом; а када је почео губити наду у помоћ руске интервенције, покушава другијем путем, да разоружа силнога Скопљака. На жалост, ми немамо при руци то писмо владичино, али имамо одговор Осман-пашин на то писмо. Концем децембра 1844 тај одговор почиње: „От мене Мири Миран Осман Масхар паше Скопљака.... што ми пишеш, да смо птице из једнога гњијевда и ја знам да смо и од једне карви и наши стари и ми, и мени је много драго да будемо и још виши пријатељи, будући смо једне карви, и тако унапријед ја сам рази све боље

и љепше...“ (Д. А.) и шиље му на дар два феса с великијем китама и 20 за слуге. Но овај први одзив Скопљаков, на жалост, не стоји у сагласју са даљијем његовијем дјеловањем.

Врло је карактеристично, од како је дошао Осман-паша у Скадар, што подгорички забит Мемед-спахија Лекић, који је за вријеме пређашњег везира Рифат-паше толико мутио погранични мир, ступа у пријатељске односе са владиком, тако да му иште у зајам новаца; и владика му одговара: „Ово ће наше пријатељство бити док смо ми живи, надам се у господара Бога, а за добро оба народа погранична, и ево ти шиљем у зајам педесет дуката ћесарскијех.“ (Д. А.) Они са свијем пријатељски расправљају пограничне зајенице. Концем 1844 Мемед спахија извињава се владици, што му није дуг повратио, јер је био болестан, али тек буде на боље, донијеће на Ријеку жито да прода и поштено све исплатити. (Д. А.) Мемед спахија од болијести није оздравио, нити дуг вратио, него његов синовац пише владици најоданије, извињавајући се, да не може да исплати тај дуг, прије него уреди оставштину свога стрица. (Д. А.) Из овијех односа са кућом Лекића, која је толико зла прије чинила на граници, види се, како је владика тражио везе са упливнијем пограничарима, и како их је знао уздржати; а с друге стране ово приближење Лекићево к владици за вријеме Осман-паше, који је био с владиком у таквом непријатељству, открива односе, у којијема је стојао овај забит подгорички према скадарскијем везирима.

Тако је цијела година 1844 прошла у залудњем очекивању, да се турци макну са острва. То мучно стање владичино добро се схваћало у Петрограду. окле се одиста енергично било почело радити, да му испуне обећање, да ће турци оставити заузете острве; и одиста, да га морално мало уздигну. 21 септембра 1844 граф Воронцов-Дашков доставља му, да га је св. синод, уваживши древност и простор црногорске епархије, и владичине труде у управи њеној, произвео на сан митрополита, одобрењем царевијем, спроводећи му дотичну грамату; (Д. А.) али колико му је тијем било поможено, можемо судити по Медаковићевом тврђењу, да владика тај назив није никад употребљавао; на сваки начин у томе произведењу био је доказ високе пажње и благовољења, што је морало охрабрити млада господара у његовом упорном раду за Црну Гору. Уз то треба да приближимо још један доказ наклоности царева према владици. Знамо већ, да је цар Никола наредио, да се пошље црногорцима по други пут 10,000 четврти равног

жита. Баш у ово доба граф Воронцов-Дашков пише владици, да је по његовом мњењу, једанпут израженом Гагићу, да би боље било послати у новцу вриједност жита, које би се лакше могло набавити из Турске, цар наредио, мјесто још непосланијех 6,520 четврти, да се пошаље округла свота од 20000 рубаља сребра. (Д. А.) Али при свему томе, владику је све јаче притискао терет бриге, да не изгуби острве поред све обећане помоћи руске дипломатије.

У почетку сљедеће године Петар II одговара графу Медему: „Особитијем задовољством разумио сам, да се питање односно Врађине и Лесендре строго пручава у Цариграду; но мени се ствар овђе преставља сасвијем друкчије. Турци не мисле острва враћати, јер их непрестано укрјепљују и држе на њима јаку посаду. Праведност м је претензије њима је позната, и постала им је предметом јавнога подсмјеха. *Благородна њежност ваше душе, графе, може лако схватити ту моју уврједу, а ако се ваша обећања, ваздашња блистателни надежда душе моје, не испуне, моја ће част пострадали, а живот је без чисти као тијело без душе.*“ Владика је тијем већијем правом очекивао извршење тог обећања, у колико, „да нијесам — наставља он у истоме писму — прошле године долазио к вама у Беч, ми се шћасмо огледати с турцима ради њиховог ниског поступка; а ако без лађа не шћасмо моћи прећи на острве, ми шћасмо на другом мјесту.“

Међутијем Осман-паша настављао је свој посао, који овако описује владика Гагићу у почетку априла 1845: „Ево неколико времена, да се турска политика с нама са свијем измијенила: турци сад обећају црногорцима корете и цамадапе свитне, златом, сребром или свиленијем гајганима украшене, фесове и свакогодишњу награду поред хаљина у новцу, с тијем условијем, да црногорци буду непокорни својему правитељству и да сију сјеме раздора по Црној Гори. На што више, неће турци да пуште оку жита или соли на турскијем пазарима купити онијем црногорцима, који су по два и три ковака удаљени од пазара црногорскијех и аустријскијех, што ти црногорци неће примити дарове и обећати им се, да ће противни бити својему правитељству. Већ онијех покрајнијех Црногораца стотина или двије примили су више речене дарове, па нијесу их примили ни из каквога другоготога узрока, него да им је наручније и слободније пазарити. Паша скадарски чрв своје муселиме дао је од стране својета правитељства јавно прогласити по градовима, с Црном Гором граничећијем, да који год

црногорац хоће бити противан својему правитељству, нека иде да приме од њега дарове... и обећава, да ће им се та награда сваке године понаврати, макар се црногорца и хиљаду појавило. Истина да се ја томе ругам — и садашњијем обстојањем чудим, али опет постављам себи за дужност саопштити вам, молећи вас, да изволите довести до знања вапему начелству, каква гадна и подла орудија политика турскога правитељства употребљава противу нас. Тако исто молим вас, да и ово саопштите, како је још прије неколико дана на ново поткријепљена Врађина су неколико топа и с неколико чебане и војске. Осман-паша, *који све сво од неколико времена ласка се са мном*, пише ми за ово, да се не чудим, што он подаје подкријепљевија Врађини, јербо вели, да је чуо, Ђоја да сам ја скупио војску, да ударим на Врађину; али он тога гласа није чуо, нити га је могао чути, него само лажима прикрива своје планове.“ Ето на каквој је муци био брижни господар Црне Горе! Докле је мислио и радио, како ће да поврати острве, дотле се појављивала опасност, која је пријетила Црној Гори, како није никада прије. Сапет дипломацијом, која је узела у своје руке питање острва, и он се дао у дипломацију са Осман-пашом; али овај, док је одговарао на владичине покушаје, да га разоружа, напоминањем ваједничке српске крви и језика, настављао је покушајима, да предобије црногорце мићењем. Истина, да је племенита душа владичина схваћала тешке прилике пограничнијех црногораца, и извињавала их, не могући вјеровати, да се у дубини душе своје одмећу Црне Горе, те у наведеном писму, не даје велике важности томе подмићивању, али како му је било на срцу, то можемо лако себи преставити. А с друге стране, владика није имао ни потребите снаге да, особито кучима, забрани примање тијех дарова, па је настављао с Осман-пашом прениску, не били га на лијене одвратио од његове онаке намјере. „Немој, Осман-паша, слушати зловне арбанасе, да подижу у теби ненавиет противу црногораца; арбанаси су народ сасвијем други, и ако су сада под твојом заповијести, *а ти с нама једноплеменик, и ако си различита вјероисповједанија; и ти се можеш поносити дичном слободом црногорском, ако не у ове дивље кошкове, а оно барем пред великијем и просвештенијем свијетом, јер су (т. ј. црногорци) с тобом једне крви и једнога племена.*“ Овако је писао Осман-паша, не били га претворио у другога Али-пашу Сточевића; и заисто у онијем тешкијем приликама није му друго ништа ни преоставало; тако

видимо, како се баш у тијем тешкијем приликама развија и снажи геније српски.

Настављајући преписку о острвима са Гагићем, Петар II пише му: „Ја никада послѣје онијех увјеренија, која су ми дата у Бечу, нијесам могао помислити, да ће ове ствари до дневи данашњега овако остати, и ја доиста и данас тврду надежду имам, и не дао Бог, да ми се да помислити, да ће ме ова надежда изневјерити.“ Руска је дипломација радила током цијеле г. 1845 да владик умири; али је он у почетку сљедеће године отворено њој дао знати: „Што се тиче обећања Репидпашина, оно ће бити ничтожно, како и сва досадашња обећања турска: турчин се добар показује спрам јевропских сила, а спрема нас су турци они исти, који су били у седамнајестом вијеку;“ па у истом писму подиже сљедеће тужбе; „Прво, паша скадарски има од свог правитељства потајни налог, да трошити може од правитељственијех новаца до хиљаду ћеса на мутње црногорске међусобне. Друго, ако би села црногорска, која су по граници турској, какову распру имала једно противу другога, он једнијема шиље џебане на дар, колико год хоће, и такођер им даје и обећаје у одијелу од свите, у жито, у оружје и у паре свакојему, који му обећа, да ће међусобни немир учинити, или га учини. Впрочем, треба знати, да се ово догађа у кучкој нахији, која је од нас удаљена, па и то у онијем селима ове нахије, која су по граници турској. Глупост и нискост овога поведенија турског ви ћете лако оцијенити, како би и сваки честни и благородни јевропејац. Треће сам ви писао, да су ми у руке дошли до десет барјака турскијех, које је турско правитељство дало некијема црногорцима из Кучах ради робуне међусобне.“ (Д. А.) У Петрограду је било добре воље, као што најбоље свједочи она депеша грофа Неселрода Титову односно острва; владање владичино све је више добивало признања кол цара Николе; и руска дипломација била је почела схваћати државно биће Црне Горе; али је узалуд била ту, по својој моћи и по својој вољи, независна државица, која вјековима ратује с Турском, чије савезништво траже Русија и млетачка република, која војује са савезничкијем силама и против Наполеона великога, с којом најпослије и Аустрија своје границе уређује — све је то било узалуд, кад је какав међународни протокол није признао! И ту је сва добра воља велике Русије поставала немоћном; и владика је био принуђен, да сам тражи modus vivendi са везиром скадарскијем. Он је тражио, да разбуди у њему осјећања заједничког поријекла и

повос заједничке славне народне прошлости, и Осман-паша позивље га, 6 августа г. 1816 на састанак на Лесендру: „и ја ти дајем божју тврду вјеру, да ћу те дочекати и постимати како сина, будући ја сам старији и моја је брада побијељела; ти си млађи, али ћеш мени бити стимуан и матбул колико да си из мога срца, и онда ћемо наше послове ја и ти, ми сами два смирити и наша срца један другоме открити, и међу нама да нема трећег. И опет мој драги пријатељу, немој имати каквијех мисала, ја какве сумње, ти знаш мене и чуо си од којега сам оџака... и пошто свршимо посао моје (можемо?) и двије три ноћи онди стојати — и надам се да ћемо бити двије душе а једно тијело.“ (Д. А.) Владика није пристао, него је предлагао за састанак које мјесто у Аустрији; а он му одговара: „Ја не налазим да је лијепо у туђијем мјестима, нити бих ја тамо пошао, но пошто те није воља на Лесендру, а ми имадемо и другијех мјеста и нашије и твојије, па ће бити поште није и за тебе и за мене, онда ћемо зговор учинити, па се и састанути, ако Бог да, и виши пријатељи бити.“ (Д. А.) И ту су се разбили ови преговори за ову годину, да се наставе сљедеће.

У течају ове године владика се још тужио Гагићу на поједина непријатељска турска дјела на штету појединијех црногораца. „Што се ја жалим на турке, то је против црногорскога обичаја, и то неколико вријећа моју чест; али је томе јединствени узрок, што се ја сасвијем одајем умному руководству правитељства, којега наставленију рад сам тачно сљедовати.“ Владичина је намјера била да овијем тужбама јасније нацрта руској дипломацији положај Црне Горе према Турској, не били се наша побуђена, да се срчаније заузме за ствар Врањине а Лесендре, која је једнако и све више узнемиривала младога владоца. Па је почео по мало и отвореније говорити с руском дипломацијом. „Што се тиче настављенија мојега покровитеља, ја њима шљедујем и шљедоваћу вазда у надежди, да ће и министарство на неки начин *појаче требованије* порти учинити, да се турци удаље с два острва, неправедно од нас узета.“

Уз ову бригу придође и друга. Суша је била и ове године сву љегину утаманила, што владика јавља Гагићу „са душевном горешћу, налазећи неку утјеху у том, што ће вас, као мојега једноплеменика, тронути моје мучно стање.“ Ово је због још више поставало, пошто је Осман-паша држао отворене хамбаре црногорцима, па се овако бранио на приговоре влади-

чине што мити: „Когод дође код мене, ја ћу га поштено дочекати, јер инако мому шану не ујдише, да ја не даривам.“ (Д. А.) Опасност са стране Осман-папине политике подмићивања овом перодиком била је постигла свој врхунац, и ми можемо лако себи представити, под каквијем је теретом стењала патриотска душа владичина у овом *мучном стању*.

Да мало одахне био је сашао тога љета у Боку да се купа¹³) па је концем септембра кренуо пут Тријешћа, гдје је набавио потребито жито за сиротињу, којом је приликом продао један брилијантни крст напрсни, што му бјеше даровао ћесар за успомену омеђашења црногорско-аустријскијех граница. Из Тријешћа је пошао у Беч, па је намјеравао поћи и у Петроград, ради још висшег питања Врађине и Лесендре; али му 4 новембра одговара гроф Неселроде: „Ма колико да би била пријатна цару ваша посјета, ваш пут у Петроград удало би вас од отаџбине, гдје је потребито ваше бдење против непријатељскијех нападња; то би било и на штету пограничнога мира, *што би шкодило успјеху нашег заузимања у Цариграду*. Његово величанство вас позива да одложите пут до угоднијех прилика, нарџујући ми да вас увјерим, да његово величанство не губи наду, да ће вас с врсменом примити у својој престоници, гдје ћете бити дочекани с онијем непромјенљивијем благовољењем, којијем вас је удостојавао.“ (Д. А.) Овај одговор из Петрограда, ма како ласкав био, морао је владика заболети, тијем више, што га је баш ствар острва на тај пут била потакла; али га је у неколико умирило, кад је из истог одговора разумио, да се петроградски кабинет још нада у успјех свог заузимања за исте острве у Цариграду.

Ову виму је владика провео у Бечу печатањем свог *Горског Вијенца*. Ту се састао и са књазом Милошем Обреновићем, који је тада живио у Бечу у прогонству. Ми знамо, како су се ова два српска владоца разишла у буни Градашчевићевој. Владика је морао бити љут на Милоша. Али је било - добријех срба у Бечу, који су радили, да се ова

¹³ Био се настанио у Перасту, па се из јутра и послје подне превозаше у Столин, гдје бјеше изабрао мјесто за купање. Медаковић прича даље: „Из Котора узме једнога кадета, да га научи пливати. Владика да покаже, да се научно пливати, пружи се на море, па сјекну и рукама и ногама пут морске дубине, па потону. Ађутант позове одма кадета и овај одма повиче за барку, те увате владика за перчин, којег је већ два пут било избацило море, те га са барком изведемо на пличину.“ Биће и овдје увеличавања, јер да је у толикој опасности био, невјерујемо, да не би сам пјесник оставио о томе каква спомена.

два велика србина састану и измире. М. Милићевић је живо испричао, како се дошло до тог измирења. Сва је заслуга сликара Настаса Јовановића, који је доносио и односио између њих поздраве. „Послије неколико оваквијех поздрава, они зажеле и састати се. Владика је хтио бити први; али књаз уграби, те први походи пјесника.... Кад су се састали, загрлили су се, пољубили се — и старац је истински оплакао.“¹⁴⁾ И то лично познанство би узроком, те владика избриса из посветне пјесме *Праху Оца Србије* ка „Горском Вијенцу“ оне стихове, који су тачкама испуњени.

У фебруару остави владика Беч, па преко Тријешћа, гдје му познати србин, велики трговац Вучетић дарова два велика гвоздена топа, пође у Млетке, гдје је у архиву покојне републике радио неколико дана, и концем марта врати се на Цетиње, гдје су га чекале нове бриге и унутрашњи немири. И овдје ваља да се мало освратимо на унутрашње стање, колико нам допуштају писмени документи, јер се на усмена предања, која су између себе вазда у противурјечију, не можемо ослањати.

XVIII Из онога, што смо до сада говорили о раду на унутрашњем уређењу, ми знамо, да је Петар II положио прве основе јединства државне управе, која је замијенила посебни племенски живот. Правитељствујући сенат са гвардијом имао је власт над свијем племенима. Али тај прелазак.... да речемо боље та установа једне државне власти била је тешка особито племенскијем главарима, који су у свом подручју вршили сву власт; чинило им се насиљем мијешање са Цетиња у унутрашњијем племенскијем стварма, јер нијесу имали појма о јединству државноме, осим на бојном пољу, и у цркви. Тако су и неки писци, н. п. архимандрит Дучић осуђивали ту нову установу, као централизацију власти на штету самоуправе. Особито установа пореза била је тешка, за то баш што није било ни појма о јединству државне управе. Отуда отпор, кад јавни, кад потајни, ал' трајни, који се истина није појављивао у каквој злој радњи, него у нерадњи: нијесу се добровољно признавале власти државне, нити су се плаћали државни порези. У овом посљед-

¹⁴⁾ Коло, 1889, број 1. Што г. Милићевић прича, да је владика тада искао књазу Милошу новаца, да сагради лађе, којијема би изгубљене острве повратио, то нема основа; прво, ту мисао о лађама владика је морао напустити још г. 1844; друго, владика није био у нужди, да тражи новаца за те лађе. Владика је баш тада 10,000 дуката у бечкој банци на добит оставио.

њем случају отпор се савлађивао и присилнијем мјерама, оружаном руком, у ком случају господар је могао поуздано рачунати на једину катунску нахију. А у Бјелопавлићима било је доба, када се ту није ни обзирало на врховну власт државну, као што се види из једног прогласа владициног, управљеног бјелопавлићима, у коме им се набрајају злочинства почињена, што су врјеђала самог господара, и у коме главари им се називљу разбојницима. Тај проглас почиње овако: „Ја мислим да се ви чудите, што ви што не пишем, или што кога к вама не пошљем; али се заиста и ја чудим, што ви чините и како можете то чинити. Ви знате, да сам ја љевше држао и милија ми је била нахија бјелопавличка него која друга црногорска. Али за ту моју љубав, коју к вама имах, ја дочеках од вас сваку бруку и неблагодарност“; па пошто је набројио њихова недјела, овако завршује: „.... ви зло чините а горе ће те дочекати; ја бих рад био да ви овој ријечи не будем пророк, али ме страх да оћу. А доћи ће тамо и Томо Марков с неколико црногораца око малог Божића, ал га немојте убити, као што сте га прије кћели да убијете, а имате га зашто и убити, јер ви је доиста много зла учинио, за то што ве овамо брани од свакога.“ (Д. А.). Овај је проглас најбоље огледало самовоље племенске и немоћи врховне државне власти у највећој нахији, која је лежала између градова турскијех, Спужа и Никшића; и баш овај географски њен положај давао јој је толико смјелости, а господару савјетовао толико умјерености, негдје у половини тридесетијех година. Једина казна, што је над њима извршио, то је било обустављање црквенијех обреда: крштења, вјенчања и упока црквенога, и затварање цркава. То је срество употребљавао и по другијем крајевима своје државе. Да наведемо један примјерак такве архијерејске забране: „Од нас владике Петра Петровића свијема поповима од Глухога-дола и Буковика даје се на знање: Разумио сам како су глуходољани и буковљани дијелили мегдан међу собом, и како се толико крви пролило хришћанске; ја друго немам шта чинити нити могу за то безакоње, које је додијало и Богу и човјечеству, и које се међу тијема крвопионијема дивљацима често догађе. Него вама поповима од Глухога-дола и Буковика заповиједам, да затворите храмове, који су хришћанском крви оскврњени; и да никаква црквенога посла не чините никаквоме глуходољанину ни буковљанину, него нека паски гину, паски се рађају и паски копају, доклен се гођ међу собом смире, да живе као хришћани, који ли би поп учинио некаква црквенога посла

преко ове моје заповједи и власти, коју ми је дао Спаситељ Христос и свјатјеиши руски синод, такви и дјелатељ и дјело његово да су проклети од власти мени дане, и да је та поп, који учини у Глухи-дѳ и у Буковик икаква црквенога посла приђе но се смире — распоп вјечно како преступник власти и закона Христова, и да вјекује распопом под вјечнијем проклетством, како Јуда издатељ.“ (Д. А.). Ето колико су се нове државне власти поштовале, и колико је та нова установа имала зрестава противу злочинаца, кад је требало да господар упогребљава таква духовна срества! Али се томе не треба чудити. Сјетимо се, како је свети Петар владао само својом црквеном влашћу, па ћемо лако разумјети ову разузданост у прелазно доба под државну власт. И најближа ријечка нахија није боља била у схваћању поданичке дужности. Али владика није попуштавао, ма да слоге није било ни на Цетињу између Пера Томова и Ђорђија Савова. Први је био брат владичин и пресједник сената, а други образовани руски официр и несудбени господар, који се књажевски држао. А обојица су имали своје присташе, што је могло уродити злијем посљедицама. Медкович пише, да је било обустављено купљење државног пореза, али то не стоји. У почетку г. 1847, девет старјешина подгорана обвезују се писмено, да ће о Госпођинудневи донијети цорез од прошле године за све подгоране. (Д. А.) Толико се може рећи, да се порез није редовно купио. Једном ријечи ново унутрашње државно уређење тешком муком одило је напријед.

Док је владика у Бечу био, црни су му гласови са Цетиња стизали. Још концем октобра 1846, Ђорђе Срдић, сенатски секретар, пише владици, да су се „Брда сва колебнула узроком турскога мита;“ овај отров није се појавио у црмничкој, ријечној и катунској нахији, но нешто мало у љешанској, и гдје што у Команима. „И мартинићи многи су се к нама повратили, којима су се и њинтерци одузели, док се ви вратите.“ (Д. А.) Али у почетку јануара 1847, Пера Томов, пресједник сената, пише му, да је у народу глад, „а паша скадарски опет све више мита цијели, јер што је до сада корете и њинтерце дава, сад је почео давати по двије пушке мале сребрне, као што је дао двије говану Мушкину, а једну малу сребрну и пећски нож Петру из Равнога Лџа, а трећем њиховом другу да је дар према Бога. Ови су тројица пошли кријући на сами Божић у Скадар, а пошто су се вратили, пошли су други пипери и мартинићи. Њима пиперима изван Бора Бешина с браћом и Митровићих браћом и Вула Николина, уговор је, да ископају кућу Пиле-

тића, и од тога смо, господару, на велику муку како ћемо избавити Пилетића. Цеклињани су се справљали у Скадар да иду, па смо их ми, тек смо то дознали, довели на Цетиње и повезали. Црмница се такођер узмутила, и неколико лимљана пошло је у Скадар, а пред њима Марко Божовић, но кад смо то чули, ми смо одма послали у Лимљане људе од суда, којима су прискочили сви они црмничани, који за добро народно раде, и тако су некијема од лимљана куће погорјели. Било је црмничана па још главара који су злотворима руку држали и бравили их, па је мало мањкало, да се нијесу посвађали с људма од суда... Пиперскога и кучкога робља има у Скадар за 600 душа и више, те их он рани, и с тијем ови народ помама, те им се не може ништа... Од катунске нахије не можемо чути ни од кога ништа, да ко што збори, ни да тамо справља, а виша им је потреба но свијема другијема". (Д. А.)

XIX. Но осим овијех злијех посљедица Осман-пашине политике мићења, за вријеме овог владичиног осуства, плану и домаћи раздор, који се разви у отворену побуну у Црмници. Ово је најбогатија и најнапреднија нахија старе Црне Горе; па и ако не спада у њен планински састав, и ако је била изложена непријатељскијема нападајима од Спича, Бара, Крајине и скадарскога блата, ипак је јувачки чувала своју независност и јединство са Црном Гором. У Црмници се особито истицала кућа Пламенаца, из које су били и владике Руфим II и Арсеније. При свему томе не треба заборављати ни дух племенског сепаратизма, противу којег је Петар II тек био почео подизати мисо државног јединства и у мирно доба. Најпослије с неправилног схваћања црногорско-аустријског разграничења, црмничани су одговорнијем чинили Петра II, што су били лишени сваког права на Паштровску Гору. Та се тужба и данас у народу повлачи, а како ли је онда морала бити свежа!

У таквијем приликама и најмањи повод могао је изазвати у народу отпор државној власти са Цетиња. И такав повод надође за вријеме осуства владичина. Поп Јово Пламенац, капетан црмнички био је испросио шћер Пера Томова за свога сина. А Маркиша Пламенац био је један од највиђенијех перјаника, којег је владика веома љубио. По ондашњем обичају, да перјаници постају племенскијем капетанима, Маркиша је у руци држао, да ће он попа Јова у капетанству наслиједити; али пошто Пера Томов даде шћер сину попа Јова, Маркиша изгуби ту наду, и постаде незадовољником. Ми смо видјели, како се Пера Томов жали владици и на главаре црмничке, да бране одметнике,

али не именује ниједнога. Одиста је ту циљао на Маркишу. Ми не знамо, да ли је Маркиша, и колико био скривио; али је могуће, да је и он негодовао, што су дошли људи од суда са Цетиња и попалили оне куће одметнутијех лимљана. О Маркиши пише Медаковић: „Док се владика бавио у Бечу, још у јануару добије писмо од брата Пера, у којем му јавља, да је Маркиша Пламенац невјеран владици.¹⁵⁾ Владика нареди ађутанту, да напише писмо Перу, да Маркишу затвори. Кад је било писмо готово и прочита га владика — замисли се, па ће рећи: Бачи то, а напиши друго, и кажи да Перо не тиче у Маркишу до мога повратка. Маркиша бјеше јунак, виђен и крупан човјек, и њега љубљаше владика, али га Перо мрвијаше.“ Владика се одиста бојао, познајући односе између Пера и Маркише, да се какво зло не догоди; али његова наредба није помогла. Маркиша озлојеђен са својим рођацима пође у Скадар, гдје га Осман-паша једва дочека, па му даде неколико војске, с којом се поврати у Црмницу. Уз њега пристаде неколико села у доњој Црмници, и побуна је била у пламену. Медаковић даље приповиједа: „У то вријеме био је Перо заступником владичинијем, који је и био својим неразборитијем поступком повод овој буни; а кад се несрећа догодила, он не знаваше како да је савлада, већ пошље онамо свога братучеда Ђорђију. Ђорђија је знава, да је буна произашла Перовом несмисленошћу; али да не би црногорци пали у већу невољу, пође у Црмницу, ће га са радосћу дочекају. Ђорђије с војском истисне сву турску војску из Црмнице, и добије рану на ножном палцу од турског лубарденог зрна. Тада баш дође владика на Цетиње, и одма позове рањеног Ђорђија да се врати из Црмнице.“ О тој побуни владика је 6 априла овако писао Гагићу: „Паша скадарски, који је о томе и радио, одма пошље на помоћ им 3—4000 војника, хљеба доста и џебане. Ради тога буде принуђен сенат одиравити 2000 црногораца, предвођенијех мојим братучедом Георгијом, сердаром ријечкијем и сердаром цетињскијем. И тако ове 2000 црногораца ударе на прво од побуњенијех села, у којему је била војска турска и џебана, и послје упорнога боја, опале неколико кућах у село Ђолевиће и турке изаждену. С наше је стране било мртвијех 19, а рањенијех око 20, међу којијема је и мој братучед малу рану добио од зрна од кумнаре, а с турске стране око 60 мртвијех и рањенијех, кажу, да је пало.“ А кашње је тај

¹⁵⁾ То је морало бити друго нарочито писмо, јер се у првоме не спомиње Маркиша.

догађај и опјевао у народном слогу, под насловом „Кула Ђуришића.“

Послије овога догађаја, Маркиша се склони са својим рођацима на Лесендру, и ту кајући се што је учинио, ступи у преговоре са некијема Стругарима, својим рођацима по матери, који су од крви били прибјегли на Врађину, како ће да спере са себе толику љагу. Са Врађине завјереници ступе у преговоре са некијема цеклињанима, преко којијех доставе владици мисао Маркишину: да Пламенци и Стругари, који су се налазили на Врађини и Лесендри међу турцима, помоћу цеклињана једне ноћи очисте ове острве од турака. Можемо себи преставити, како је радосно ту мисао прихватио владика, који поручи Маркиши, ако је оствари, да ће му не само све опростити, него још да ће га наградити. Маркиша прије него приступи остварењу те замисли, крене пут Скадра, да се поврати боље приправљен за то смјело дјело; али на путу у Скадар, сврати лађа у Крњице, гдје га убију. Ово биљежимо по усменом предању. На сваки начин, смрт Маркишина припомогла је, да се Црмница лакше умири. Владика стаде одма радити, да се бјегунци поврате из Скадра на своја огњишта, и пошље у Црмницу свога брата Пера, сердара Мила Мартиновића и сердара Филипа Ђурашковића, који се најприје настане у манастиру Берчелима, па пођу у Сотониће, и отолен у Бољевиће. Ту су к себи дозивали побуњенике које умире, саопштавајући им опроштење владичино. Да је Перо Томов био толико крив оној побуни, колико га Медаковић окривљује, трудно да би њега владика послао у Црмницу, да побуњенике мири. Ровински овако пише о овој побуни: „Сва ова факта, ма како да су била жалосна, рађала су се у приликама, које нијесу зависиле од воље владичине; а међу тијем, по мњењу народњем за њих владика одговара. Историја их не смије прећутати, али је дужна да их излаже заједно са приликама, које су их изазвале, као и са онијема, које су биле њиховијем посљедицама. У свему овоме истиче се борба државне мисли са племенском; Петар II био је правијем носиоцем прве, а на страну друге (племенске) били су сви, што су прије у својим рукама држали сву власт над земљом, а сада се морали од ње да одреку. Ако се споменемо, у каквом се стању налазила Црна Гора уочи доласка на владу Петра II-ог, увидјећемо, да је прелаз био јако крут, и ми не можемо да се не дивимо крјепости духа и необичном искуству, којијема је овај владалац вршио свој задатак. Отуда је, разумије се, имао

доста непријатеља, који, ишчежавајући пред његовом високом личности, радили су тијем жешће противу њега тајно клеветанњем, на основу којег је Гагић стварао појам о њему од почетка до краја.“ И да ово потврди, Ровински наводи Гагићево извјешће азијатском департаменту, баш од ове исте године, које не одговара нимало истинскоме стању ствари у Црној Гори, и управо би се могло назвати оптужбом против овога владооца-мученика.

XX. Да пређемо сада на друге крајеве, које је Осман-паша митом тровао. Овај отров био је продро највише у Пипере. Тодор Мушкин из Пипера сједио је у сенату на Цетињу, а браћа су му одили у Скадар, дајући тако зао примјер осталијем пиперима. И Тодор је са браћом био стријељан на Цетињу за толико издајство према отаџбини. Истина, Тодор није главом одио у Скадар, али јесу његова браћа, с којијема је у заједници живио. Јели могуће, да Тодор није знао, што му се у кући ради? И за то је био бар под теретом јаке сумње. За Тодора се заузимао и Ђорђе да га спасе, и с његове тако строге казне многи су осуђивали владику; али у сличнијема случајевима велеиздајства узаконена је слична строгост и по најмоћнијема и најпросвећенијема државама ради примјера, да се грђему злу стане на пут. Па су и у овоме случају ту строгост оправдале последице: уз оне куће, што су биле остале вјерне отачаству, пристадоше сви похлепни и непостојани, те све злато непријатељско није Црној Гори ништа наудило, него ју је тај покушај још боље учврстио.

XXI. Пошто је овако успјешно повраћен ред у Црмници и у Пиперима, Петар II губећи све више наде у помоћ руско-аустријске интервенције, одма наставља пријатељске преговоре са Осман-пашом о њиховом састанку. Осман-паша му са свом готовшћу 15 маја одговара: „Примио сам твоје писмо по твом перјанику од 11 овог мјесеца, које ми је много драго било, и све сам разабрао што ми пишеш, и што ми је твоје момче устмено казало. Сада мој драги пријатељу, ја од овога твога момчета ништа нијесам могао разабрати, већ само из твога писма видим, да ми пишеш, који дан да нам буде састанак, и не дао Бог, ако не би ми на нашем станку учинили посао, који би био за поштење и твоје и моје, већ вратили се онако; за то и ја ти опет пишем, то би било непоштено и за мене и за тебе. Али ја ти опет пишем по пријатељству, ако Бог да, по данас све више и у вишој љубави бити, како и

хоћемо. Сада ја ти говорим, да ми пошљеш једнога твога човјека вјерна, 'што се мош у њега са свијем увјерити и који је тебе на твому срцу најближе, како што је кошуља при тијелу, и по њему твоје намјереније и штогод хоћеш заискати, све он да ми може право исказати, тако исто и ја ћу по њему теби све оно што би било упутно све му казати и тако се би могао ови наш посао свршити па онда да буде састанак мој и твој у два сахата и потписати један другоме. Друго остајем пријатељски те поздрављати и да си здраво.“ (Д. А.). Друго писмо Осман-пашино од 27 маја гласи: „Ја сам много говорио с твојијем послаником Гугојем Товићем и све ми је казао оно што си му рекао, само за једну ријеч није ми могао цевати даши, коју сам њему рекао, и која наше послове може све свршити, и како ће ти твој човјек казати, и ако ти усхоћеш за ово да се поради, да и опет по овому твому посланику одговориш; а што ми пишеш да ти ја пошљем Вучинића ја ког другог мог човјека, вјеруј ми, ја ти бих послао Арсу Вучинића али је слаб и једва изађе код мене у град, а другому не могу се увјерити од овог мјеста никому, будући вама је добро познато да су ове ствари тајне између свијета, само ја и ти ово што урадимо биће срећно и за мене и за тебе, а ти мени опет можеш послати овога твога посланика“... (Д. А.). Која је била та једна ријеч, што је могла све послове између владике и везира свршити, ми не знамо; али знамо, да Осман-паша ту ријеч није могао никоме у Скадру повјерити, као што знамо, да та ријеч није прекинула преговоре, и ако се састанак, о коме се радило није ни овога пута остварио. Имамо Осман-пашино писмо од 8 септембра, у ком вели, да нема сада времена да пошље своје људе, „него бисте добро учини да пошљете ви господара Цера или господара Ђорђију, или којег сердара, који ти је најијернији и најмудрији за разговорит се, а ја ћу их пријатељски дочекати и испратити.“ (Д. А.). Видимо само лијенијех ријечи, али без дјела. Из цијеле ове преписке види се, да је Осман-паша дозивао к себи, а да владика није имао вјере у њега да му пошље ни ког знатнијег црногорца, а камо ли да се с њим састане. Медаковић пише, да му је владика тада рекао: „Право да ти кажем, ја вјере у онаком човјеку, као што је Осман-паша, немам;“ и кад му владика не посла, кога је желио, да му је Осман-паша отписео: „Ја сам турчин, а ти си ђаурин, па се сложити не можемо.“ Ту Медаковић доноси писмо, што је владика у октобру управно Осман-паши, у коме се огледа велика мисао, која га је руководио тако опаснијем судјелом.

пак мене тиче самога и ове шаке народа, ја поштења више ни мало не желим, но га имамо пред великијем и ошамећенијем свијетом; но се нешто друго жели јербо је крвава рана и голо поштење. Ја бих рад да сам се мало доцније родио, јер бих видио своју браћу, фе су се себе и својијех споменули и јавно пред свијетом казали, да су они достојни прауници и потошци старије витезова нашега народа. Када се ова свешта ријеч изговори, благо цијелому нашему племени, онда ће име црногорско, босанско и прочи витезова србскога нарора како свети талисман чествовати и у њедрима носити. — Ја чујем, да ти црногорце хајдуцима називаш; то име нимало срамно није: хајдук значи Chevalier, Ritter, на примјер: кавалијери су ови хајдуци: Марко Краљевић, Реља Омучевић, Гургелев Алија, Тале Орашанин, Скендер-бег, Стојан Јанковић, Илија Смиљанић, Бајо Пивљанин, војвода Драшко Поповић, војвода Вук Мићуновић, Никац Томановић, Црнац Кармахмут, Карађорђе, војвода Вељко Петровић, — ово су само неки од нашега народа, који нијесу данас у животу; а ови су тројица и данас живи: Абделкадер, Шамил и наш војвода Миња Морачки. — Истина да су неки црногорци убиваоци, грабителји и мамитељи, али их необуздана и дивља сила турска нагони, па и јуначка невоља. — Помисли мој драги земљаче! Оволико народа сабило се у овим горама, готово од свуда затворен! Кад је година неколико родна, може се прилично проћи; али кад дође година, као што је лањска била, жива мука од њих бива. Ја сам се лани неколико мјесеца мака у Беч и у Млетке, навластито за то, да ову муку очима не гледам; а друго: ја сам срца жалостива па би све своје разумио, а свакако мало ми је шта и остало. Када самном говориш, како мој брат бошњак, ја сам твој брат, твој пријатељ; али кад говориш ка' турчин, како азијатин, како непријатељ нашега племена и имена, мене је то противно и свакоме би благородно мислећем чоеку противно било; а знам, ти ћеш рећи, кад ово моје писмо видиш: шта овај чоек којешта пише и снијева; али се надам, да ће наши потошци, кад било да било, дати достојну цијену отачаствољубивим мислима у писму владину, на кога се данас више са сваке стране како на бијелу врону.“ Опазили смо на једном мјесту, како се у тешкијем приликама развијао велики српски геније, а у овоме писму видимо претечу првијех свјетскијех учитеља великога начела деветнајестог вијека — начела народности. Прву научну дефиницију о томе што је народност, дао је Манћини, чувени италијански публициста, у својем приступном предавању са катедре међународног права

на торинском свеучилишту, 22 фебруара 1851, које носи назив *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*. Мамијани је своје дјело *Di un nuovo diritto pubblico europeo* издао 1859, а Палма своје *Del principio di nazionalità* тек 1867. И тек Наполен III почиње у Италије то начело у дјело приводити, одакле се остварило уједињење Италије па кашње и Њемачке. А Петар II ово пише 1847! Истина, да је прије њега још наш Доситије обухваћао и мухамеданце, који српски говоре у српско племе, али он то као филозоф просто опажа, учећи нас да смо срби сви што се зовемо разнијема покрајинскијем и вјерскијема именима. Овдје пак Петар II изражава велику мисао српског уједињења, и као владаоц мучи се да је оствари. „Да смо сви на једно, онда бих ја с њима *нешто велико* потражио“ — вели везиру скадарскоме, који „за туђу корист работа, не сјећајући се себе ни својега,“ проклињући општу вражду братску, која је „више но сила туђина учинила, те је наше јуначко племе постало туђим надничаром, као што си и ти туђи надничар,“ — и вапијући за „слогом међу браћом, у којима једна крв кипи, и коју је једно млијеко одојило и једна колијевка одњихала;“ па прориче, да ће доћи вријеме, „кад ће се његова браћа споменути себе и својијех и јавно пред свијетом показати, да су они достојни прауници и потомци старије витезова нашега народа“ — и „да ће наши потомци, кад било да било, *дати достојну цијену отачастивољубивим мислима у писму владицину*, на кога се данас виче са сваке стране, како на *бијелу врану*.“ Ово је био посљедњи покушај скупљене све снаге српскога генија, да разбуди у одметнутом брату љубав према своме народу, да га озари самосвијешћу, те тако гледамо у Петру II првога апостола и пророка српскога уједињења, вавда истрајна и постојана од буне Градашчевића, у опћењу са мухамеданцима, и са католицима, по ономе своме светоме начелу: *брат је мио, ма он које вјере био*, ма — да је знао, да се с тога његовог учења са сваке стране на њега виче као на *бијелу врану!*

Што се тиче куча, међу којијема је Осман-паша највише успио, као у пограничном племену топографски од остале тадашње Црне Горе одијељеном, навешћемо што владика одговара у августу аустријскоме консулу Баларину у Скадру: „Што кажу да су црногорци узели подгоричанима краве: подгоричанима су узели 20 крава кучи, она нахија, коју је мито турско испод мојега повиновенија извело. Ви сте те исте куче, г. кавалер, на стотине гледали ту, ће мито примају од паше, и

свеколико да се не повинују суду. А ево рашта су их и они узели. Речени се кучи учине на двије партиде. Једна слаба партида, која је шћела да уздржи суд међу собом и поредак, а једна јача партија, која је примала од турака мито, да нема међу собом поретка и да се од мене одбије; по дугој распри ове се двије партије побију, како вам је, ја мислим, извјесно. *Данашње стање ствариx није допуштало да се ни у што међем,* него Осман-паша пошље подгоричанима, да се помаже бунтовној партији. Подгоричани им помогну, пожде сијена, плијене једно 100 брава и једнога убију.“ С тога су кучи тражили освете, и осветили се подгоричанима. Тако и за ове немире око Подгорице пада сва одговорност на Осман-пашу, који је куче мамио испод владичине власти, па и ако се њему неће покорити. Кучи су дакле тада били не само без икакве власти над собом, као што су од вајкада независни били, него су били између себе помућени; а владици тадашње стање ствари није допуштало, да потпомаже слабију странку, која је к Црној Гори тежила. С једне стране, обзиром на висеће питање о острвима, по савјетима руске и аустријске дипломације, која је то питање била узела у своје руке, није хтио нити смио посредовати оружјем као што је у његовом осуству сенат посредовао у Црмници, јер је одметницима Осман-паша могао лакше помагати, па се је могло изродити већијех пограничнијех заплета; с друге стране, обзиром на преговоре с Осман-пашом, морао је избјегавати све, што је могло шкодити тијем преговорима; а најпослије ми знамо да је владика Осман-паша писао односно куча, да се он неће мијешати, док се не би почело слободне куче угњетавати и у њихова стара права дирати. И ми морамо признати државничку мудрост владичине политике у овом тугаљивом питању, у које није требало дирати.

Главно питање, које је владику једнако узнемиравало, било је питање о Врањини и Лесендри, те чујући, да Гагић иде пут Петрограда, препоруча му, да се заузме: „да правитељство руско благоволи удаљити турке с острва Врањине и Лесендре, као што ми је већ речено;“ и да — к томе надодаје: „изволите и од моје стране молити исто правитељство, да опрједели једнога својега консулскога агента у Скадру, чрез којег би правитељство могло дознавати сва поступања турака противу нас и противу христјана, који су под турцима. Тај би агент проузроковао велико влијаније на ове стране и нама би за велику ползу био. а још више христјанима.“ Дакле до тада још Русија није имала у Скадру свог дипломатског преставника, одакле се може

судити, колико је пажње поклањала овој тако важној тачци на Балканском полуострву! Ови одјељак владичине радње завршићемо овим врло тачнијем и праведливијем ријечима господ. Лаврова: „И у пркос свега његовог заузимања, није пошло за руком владици да му се поврате острва Врањина и Лесендра. Како било, дуга преписка о њима најбоље карактерише дипломатско искуство владичино, и служи очевитнијем доказом, каквом се бригом и ревношћу трудио да сачува неповријеђену неприкосновеност црногорског земљишта. Исто се тако по тој преписци свако може убједити, како је тежак био положај владичин, ком се ту требало борити не само са фанатизмом пограничних турака, него и са лукавством турске политике. Дочим се владика, повјеравајући своју ствар посредовању јевропских дворова, уздржавао од сузбијања турака оружјем, они су парализовали посредовања Русије и Аустрије лажнијем обећањима, да ће ствар строго проучити, а међутијем нијесу штеђели срества, да сију смутњу и раздор по Црној Гори. Што владика није успио, кривица пада на дипломатију, која није енергично штитила интересе црногорске, и ни у ком случају није то зависило од недостатка настојања владичина. И за то је сасвијем несумјесан онај иронични тон, којијем Дучић говори о војенијем подухвату владичинијем.“ Као што није успио, остављајући ствар острва дипломатији, тако Петар II није ништа постигао својом дипломатијом код Осман-паше: Врањина и Лесендра остале су у рукама турскијема, а кучи остадоше међу собом помућени, одмамљени испод власти владичине, али не подвргнути ни власти везировој. А послје толиког просипања мита међу црногорцима уздуж све арбанашке границе, што је постигао Осман-паша? И пипери, и бјелопавлићи, и љешанска, и ријечка, и црмничка нахија остадоше још чвршће у склопу државне заједнице, искусивши моћ државне управе, околу које је Петар II толико радио; и послје толике опасности Осман-пашиног ратовања, не гвожђем и оловом него влаћом противу независности Црне Горе, ми се морамо поклонити духу народном, који је имао снаге да и тој напасти одоли.

XXII. Од како је Петар II склопио споразум са везиром херцеговачкијем, тај споразум и управо то пријатељство ништа није могло да наруши. Али ипак при повратку своме из Беча владика је нашао доста бриге и с те стране. Ми смо видјели, да је ускочко питање остало неријешено у истом стању, у ком се било појавило; то јест, ускоци су остали силом воље своје и братске заштите црногорске при Црној Гори; и у томе стању

они се оснажише и два чардака оградеше — „у чардаке це-
 бехану хране, — на чардаке суше турске главе.“ И сами Али-
 паша у почетку 1847 тужио се владици, да се више ускоци
 не могу трпјети, да му додијаше сиротињске сузе, „а ти ако
 оћеш трпјети их, узми их у своју државу.“ (Д. А.) Али ако
 Али-паша није ништа предузимао противу ускока, који су по
 Херцеговини четовали, није могао забранити Дед-аги Ченгићу,
 сину Смајил-агином, који није могао тако заборавити смрт
 очину, да се противу њих подигне. У овоме походу на ускоке
 Дед-ага позва у помоћ Бунгур-Сали-агу из Пљеваља, да с
 војском од Колашина окрене Сињавином на Сировца; а он ће
 изпотаје преко Крнова на Малинско и на Струг, па тако да
 ускоке изненада између двије ватре ухвате. „Како ударе турци
 на Малинско и на Струг; сировчани не смједну им одмах у
 помоћ поћи, бојећи се себе од Колашина, него у ручања доба
 потрчи, мислећи да су шћели, е би до оно доба на њих удрили.
 Они приспију на Малинско, кад али су се у исти час малин-
 штани и стружани из поћере вратили, те дијеле турску одору,
 оружје, коње и комору. У исти мах само што су били мало
 сјели, удари Сали-ага Бунгур су четири тисуће на Сировца,
 попали сировачке савардаке и окрени низ Тушину пољем.
 Потеци сировчани и остали ускоци на помоћ Сировцу;
 али ко ће доспјети: три сахата хода, а људи удављени
 поћером! Срећом турци не учине много штете, јербо чељад
 и стока утеку у гору, само што изгоре неколико савар-
 дака и посијеку једнога старца. Џеровићи, који су се затекли
 у Тушину, како у зору чују ударац на Малинско и на Струг,
 већ су знали, што им се хоће; они седам-осам са још пет шесто-
 ромчади, која се надесе код њих, забију чељад у тушинску
 црквицу, па сву црквицу испробијај гвожђима, те начини пушка-
 рице, да се бране. Како Бунгура виде низ Тушину, а они се
 затвори у ону црквицу. Бунгур како не нађе Дед-агу с вој-
 ском у Тушину, знаде што је сњим било, те он наври да про-
 ље низ Тушину у Дробњак, али га наши дочекај из оне црквице
 и неколика турчина убиј и обрани. Тада се турци свакојако
 ухвиљени за Дед-агом поврати навише преко Штитја пут
 Језерах, а ови се отвори из оне црквице, уграби двије главе
 турске и отми готово сву ону пјачку, што су турци у
 Сировцу били попјачкали. Овим се овај бој доврши.“ Ову кратку
 биљешку владину уз његову пјесму *Чардак Алексића*, у којој
 је опјевао Дед-агин нападај на Ускоке и њихово јунаштво, наво-
 димо од ријечи до ријечи, јер она допуњује исту пјесму. Дед-

гу су дочекали ускоци у Чардаку Алексића, одакле су се уначки бранили, у то прискочише други; тада искоче и они из чардака с голијем ножевима, и тако сломише турке, и догнаше на Малинско, гдје их опет други дочекаше, те их тако по ноге разбише, прије него је Бунгур-Сали-ага приспио. И то је акасњење Бунгурово донијело ову ускочку побједу. Као што у турци изненада удрили на ускоке, да им не би помоћ дошла из Мораче, тако су их одма и оставили, док им није та помоћ приспјела; одакле се види, да су избјегавали сукоб с црногорцима, јер то није допуштала Алипашина политика, коју су они или прихватили и сви турци херцеговачки.

А што се на Цетињу чињело, кад је стиго глас о томе изненадном нападају на ускоке? Одма полети улак, да ровчани и морачани скоче у помоћ ускоцима; али у брзо стиже глас, да су се турци разбијени повратили, и владику обузе радост, нише Медаковић, и заигра се у њему срце као да је царство задовољно. Ускоци донесоше на Цетиње 19 глава турскијех, и владику лијепо награди њихово јунаштво медаљама и даровима у ружју и новцу, а њиховог вођу, Бегана Драгојева Требјешанина, наименова сердаром ускочкијем. Ову ускочку побједу владику је овако лаконски Гагићу саопштио: „25 октобра удари пријући на наше ускоке 7—8 хиљада турака, но малина нашијех покажу се јуначки, што је мало кад било, потуку и по рањавају около 100 турака, узму 30 коња, ухвате 40—50 сивијех, но су то християни били, те их не посијеку, но им само узму оружје, и тако рашћерају турке, као орлови кокошке. Турци су нашима мало штете учинили, само што два ђеда лијепа посјеку, још тројицу убију и двојицу ране.“

Значајно је што се ни противу ускока Али-паша није најако, да освети тај пораз турски; али ће турци још наспрјати на ускоке, палити и пљачкати их, а ускоци ће и даље турке јуначки сузбијати, докле их се сасвијем не опросте.

ПЕТИ ДИО

НА ВРХУНЦУ СВОГА ПОЗИВА

Односи с аустријским властима послједје разграничења. — Аустрија захтјева да црногорци продаду своје земље, што им припадају у аустријској граници. — Мирад и подизање аустријске тврђаве на граници. — Грђе замјењује Ивачића. — Почињу изазивања са стране аустријских власти. — Црногорске рапресаље у Боки. — Владика слази у Доброту да мир успостави. — Буна у Италији и у Угарској против Аустрије. — Пропаганда обповљене републике шлетачке у Боки. — Проглас Петра II-ог на бокеље и дубровчане. — Велика мисо Петра II-ог четрдесетногме године. — Његови односи са Јелачићем. — Односи са Србијом. — Интервенција руског оружја у корнет Аустрије. — Разувјерење Петра II-ога.

I. Послије разграничења с Аустријом г. 1841, слиједило је неко доба потпунога споразума са пограничњима аустријским властима. У Котору је свеђе био за окружног поглаваря Гаврил Ивачић, лични пријатељ владичин, а у Задру на намјесничкој столици Лилијенберга је био замијенио генерал Турски, који је био на челу аустријских комесара за разграничење. Гесар је био послао владици на дар напрсни златни крст поводом свршеног разграничења. Барон Шалер, помоћник намјесников, из Задра пише ласкаво владици (6 маја 1843): „Занимателна личност оног, који судбом Црне Горе управља, многе измјене у реченој земљи за вријеме његовог правитељства у дјејство произведене, и његовим духом и ријетким хотјенијем у живот позване, и понаособности оних бреговитих крајева и њиног народа призивају са више страна путнике да их посјете. Међу овима причисљавају се не само особе јаког пола, него и госпоже не потресавају се више од препона путовања, знајући добро колико од тих бише већ отиснуте од онога који ту

управља.“ Па му препоруча неког Милајзена и придворног савјетника Салцгебера са госпођом, који путују у Црну Гору. (Д. А.) Владика исте године у јуну шиље на дар Ивачићу хата „о спомен онога нашега ондашњега разговора“ а намјеснику царском у Задру другога, по имену Гаврана, „који је био онога у свој Босни и Херцеговини најславнијега витеза, Смајил-аге Ченгића. Гавран је коњ млад, пунац огња и тако згодан да је управо весело на њему јашити;“ (Д. А.) а намјесник му на ударје шиље марашкина задарскога. (Д. А.) За вријеме овијех тако пријатељскијех односа владика моли аустријску владу, преко Ивачића, да обустави наредбу, по којој црногорци могу увозити сѐ и трговину, подложну дацији, само једнијем путем од Котора до Цетиња, да буде као и до тада, јер би то значило затворити границу црногорцима, осим оних јема из 3—4 племена, не могући се остали овијем путем служити. (Д. А.) За тијем моли да аустријска влада спусти цијену на сѐ црногорцима; да им отвори једно складиште соли у Кастеластви, и даље, да се и инострана сѐ може увозити у Црну Гору преко Аустрије; али је ову молбу владичину аустријска влада одбила. Даље владика се заузимао, да аустријска влада укине царину на црногорске производе, на што му ђенерал Турски г. 1845 одговара, да „сврху ове тачке наложена од високог дворног мјеста иследовања још нијесу окончана и за то касателно овог прошенија за сад ништа опредјељенога казати се не може.“ Али је исте године аустријска влада коначно одбила накнаду Црној Гори, коју је владика тражио за трошкове, које је његов претходник учинио за вријеме његове управе у Боки г. 1813. За тијем се Петар II заузимао, да својим поданицима изради слободан приступ на которске воденице; и царски намјесник из Задра одговара му у августу 1846, да му је висока дворска камара приопћила правила, по којијема ће се моћи на руку учинити, да се жито из Црне Горе у которске воденице сноси, и самљевено натраг у Црну Гору, износи; као и оно жито, што се у Котору меље, на проласку у Црну Гору, да ће се сматрати као трговина транзитна. Најпослије ћемо навести још, како се владика морао заузимати, да изради црногорцима уопће слободан приступ у Котор; што му се одобрава али с некијем условима. У ово доба је Аустрија оградилa и пут из Котора до црногорске границе. (Д. А.). Из набројенијех заузимања владичинијех код аустријске владе види се колико очинска брига о добростању свога народа, толико мучни положај, у ком се Црна Гора налазила уз моћног сусједа.

Него се није на овоме ограничио рад владичин у односима : Аустријом. Разграничење је имало својијех рђавијех посљедица за пограничаре. Они су наравно морали имати међусобнијех приватнијех интереса, и ради уређења свијех таквијех питања, радило се договорно између двије владе, да се установи мјешовити суд кметовски са два повјереника дотичнијех влада на челу. О томе је владика радио, кад је био г. 1844 у Бечу, и предложио дворској канцеларији, како би се горња сврха постигла „брзим, лаким и од незапамћенијех времена суштествујућим начином;“ јер су се с разлогом црногорци морали бојати вјечнога поступка аустријскијех судова, који су већ имали прилике да искусе. И ђенерал Турски концем исте године пиље на Цетиње предлог о томе суду, и моли владикау, да му изјави своје мњење о истом, и да му саопшти све оне измјене, које би желио, „без промјењивања ничега у најпоглавитијим основима, почем су њ. ц. к. в. опредјељени.“ По томе предлогу имало је по 12 кметова са сваке стране пресуђивати парнице, у присуству повјереника аустријске и црногорске владе по народном обичају, и то у Котору. Са овом установом нешто се дешавало. Изгледа као да је томе био узрок, што се владика бојао од судова аустријскијех и пошто кметови пресуду изреку, пер следеће године пише: „ако би ово кметство подлежало апелацији трибуналској, оно би управо ништа било.“ Изгледа као да је било добре воље с једне и с друге стране, али нити је царски намјесник могао одговорити жељи владичиној, противу постојећег аустријског судског поступка, да кметовске пресуде не зависе од судова; нити је владика наодио цјелисходно, да се о остави на вољу странака, које се парнице докле год могу, најући добро, да аустријски судски поступак то допушта, у некијем случајевима, и кад се странке унапријед одреку права а привив. И тако се ова мисао није могла остварити.

Но коликогод је ово питање морало занимати црногорског осподара, није га ни издалека узнемиравало, као питање о емљама црногорскијех власника, што су остале у аустријској граници. Влада аустријска је била издала наредбу, као што смо већ видјели, по којој црногорци нијесу могли имати непокретнијех обара у Аустрији. Владика се није могао противити тој наредби, али је искључивао земље, што су мирчанима припадале. Миращ је село црногорско, на самој граници, изнад Грбља. Владика је о тој ствари овако разложито писао ђенералу Турском (у марту 1846 г.): „Како се мени чини, то мало земље црногорске, те је у Боку, неће се моћи иначе продати, што неће два три

...za tri od vaše prestimati, i
...zak zemlja, koja je u austrijskoj
...može podležati, jerbo bez v
...nacin ne bi mogla suptestv
...doba zbiva se promjena na u
...mati sudbonosnijeh posljedica
...druku iz Kotora, odmah pinc
...veoma kao. „Г. Пвачић ук
...шту, љубав заслужио од е
...када карактер овога народа и
...ума оиходити. Од како су с
...чим веома слакем и међу на
...рађа. Ради тога и молим в
...ати, да г. Пвачић остане на
...бо други, докле би се поз
...вта мучнога краја, прои
...ће било губернијалној пре
...да је био далматинац, и с тог
...да него још више компро
...у мјесто долази царски савј
...ка односа између Петра П
...да се ова последња није од
...према овоме младоме виа
...ти односи и још грђи бивал
...дјева заслуга. За вријеме и
...дми проузроковати врло и
...дица. Још г. 1843 догод
...аустријскијех војника у Кото
...а војник остао је рањен од
...да је било сукоба год. 1845 и
...да је неог међана, који је с
...дваци намеђу Задра и Це
...неком гувернеру: „Мејдан је
...а: безумни, самовољни,
...еви причинио, и они су пре
...м случају су горе поступил
...преступленија завизанскога
...И на дава замјешања Ђен
...ова овет одговара: „Ја зал
...да праве наказати и и да могу
...да би сваком мом пријатељу, а
...да се ја кривоудцијем

ним пред народом. У мене ће свагда једно намјереније бити, што узмогу, као што је и до сада било, у одношењу мирнога споразумјенија међу црногорцима и бокезима, и на тај предмет немогу бити никако тврђе црногорци зауздани, него ли су; ће се год пак људи мијешају, а особито овакви људи, то се зна, да неможе без чегрсти међу њима бити, и за сваке бездјелице нити се мога ко кад јемчити, нити ће се подјемчити. Што се пак тиче границе аустријске, на коју црногорци кријући кад-кад упадну са својом стоком, ја радим што најбоље могу, да тога не бива. и веома га мало бива; и да неће свагда пошто, хоће; јербо није међу њима вид уздигнут, него граница наивначена. Но сврх свега тога што ви мене толико укоравате, мене се чини, да ниједну годину није мање зађевица било, но је ову. Мојему је срцу ова тишина драга била, и ја овакога ништа нијесам могао очекивати од вас.“ Кад владика овако чврсто брани своје црногорце силом здравога разума, ласно је схватити, колико је могао у овакијем случајевима, и у ком смислу утицати поштен политички погранични поглавар; и што је Ивачић био, одма се видјело, кад га је Грије замијенио.

II. Док се Петар II за своје мирчане заузимао, да им земље у граници аустријској сачува, долази му глас изненада, да аустријске војене власти намјеравају градити тврђаву баш према Мирцу! Противу те намјере Петар II пише одма опротест у Котор; а нови поглавар Грије одговара му: „Хоће ли аустријско правитељство оградити једну укријепљену казарну у општество грбаљско, а тачно близу села Мирца, мени није извјесно, и сљедоватељно нијесам у састојање предложити в. в. п. точна увједомленија. Судаћи обаче по ономе што се дјејствовало у Паштровиће, на Стањевиће, у Кривошије, и по ономе што је било одлучено да се дјејствује у Брајиће, доходи вјеројатно, да војничке власти намјеравају установити једно стражбишче солдата у какву точку од дуге границе грбаљске, и оградити за исте солдате безопасно обиталиште, у којему би могли противити се свакоме нападенију.“ (Д. А.) Владика му на то одговара, да би „смијешна и неприлична ствар била, да се према оној сиромашној поселици црногорској дигне фортица на праг од села,“ а то на Кинмаље пред Мирцем. Ова одлука аустријске владе већ открива промјену у одлукама према Црној Гори; али је значајан и владин протест противу прве аустријске тврђаве на црногорској граници!

За тијем Грије даје на знање владици, да ће се лишити својих земаља у аустријској граници они црногорци, који их

до почетка нове године 1848 не продаду. Што се тиче у опће те продаје, владика му отписује, да би се радовао, само кад би се земље имале коме продати; „али што се тиче искључитељно земље мирачке, она никаквој продаји не може подлжати, јербо мирчани без ње не могу суштествовати. Ја сам ово више пута престављао императорском двору, како год и прошле године кад сам био у Бечу њ. с. књазу Метерниху, но они све једну ријеч, да се прода те прода, а оне се продати никако не могу, што се Мирац преселити неће.“ Па у истом писму (од 2 септ. 1847) наставља: „Ако правитељство те бездјелице с друге стране гледа, но што их ја виђу, па почне градити фортицу пред куће мирчана, и стане насилствено поступати против мирчана и других црногораца, узимајући им њихову сопственост, то је противу свакојега разлога и *јавно нарушеније нашега права*. Ја се без сумње надам на благоразумије, којим се вазда руководи имп. правитељство, да ће оно благе и мудре мјере употребити да се још та бездјелица сврши на неки лијепи начин и да ће исто правитељство изволити сахранити и у напријед оно великодушно благовољеније к црногорцима, којим је одушевљено било.“ Ипак Грије писмом од 6 јануара 1848 извјештава владикау, да рок продаје непокретнијех добара црногорскијех истијече концем идућег фебруара, пребацујући владици, да се нијесу до сада продали по његовом наговору. Владика му отписује, да црногорци нијесу продали земље, за што их нијесу имали коме продати, „а ваше в. благородије изјавља, да по истеченију фебруара они неће моћи чинити никаква употребленија од своје сопствености, чему се и ја много чудим и дивим се, како може бити то; и неколико сиромаша црногорскијех, који имаду по једну маленкост земље у аустријској граници, па им се ни кривијема ни дужнијема узима, и да се у тој беспослици поступи тако насилно противу закона просвјештене империје... Што пак ваше благородије каже, ако би се црногорци по истеченију рока усудили чинити употребу од реченијех својијех земаља и кућах, да ће бити дјелствитељно кажњени, *ви можете како хоћете, и вашијем поступицима давати имена каква хоћете, црногорскијема каква хоћете, али опет позите добро, да не преферате јербо ево већ има година дана како су и онако многи црногорци увријеђени неблагоприятним поступицима пандурах и полицијских служитеља; па кад им сасвијем превре напасти, могли би се осветом тражити*. Истина да би то ствар од ништа била, али вама и мени доста би главобоље дала.“ Даље пише, да не зна другога начина, на који би се земље продале, кад не

аустријска влада не хоће купити, а бокељи нити хоће нити могу, „него ја вас молим пријатељски, ако икакка знате, објавите ми га“... Позивље Грија, да он сам нађе купце, а он ће одма принудити црногорце, да им земље продаду и то по цијени, коју сами купци назначе! „Да пак мирачка земља томе подлежати не може, то ви и сами знате, јербо мирчани без ње никако сушществовати не могу, што се не би раселили, а ја ни могу, *ништи хоћу сагласије дати на раселеније Мирца*; ради тога и молим вас, да изволите изнова представити стање мирачких ствари пред очима вашег начелства, молећи га покорно од моје стране, да се удостоји погледати на стање мирачко, и да по својему познатоме благоразумију друго расположеније дјелу мирачком удостоји се учинити.“ Владика по толико пута најодлучније изјављује, да не може пристати, да се мирчани принуде, да своје земље продаду, јер би се онда морали раселити; а влада аустријска још у априлу прошле године изјављује готовост, да купи мирачке земље, а за остале црногорске земље вели, да се „не могу одма откупити!“ (Д. А.). Ова готовост, да се откупе мирачке земље, с једне стране, и она постојаност у одлуци, да се сачувају мирчанима исте земље, с друге стране, рјечито нам говоре о важности положаја овог јединог црногорског села на цијелом југозападном обронку планинског вијенца, што изнад Будве и Грбља дијеле Црну Гору од Аустрије. Мирац је ту постојана стража на путу, који води преко Ловћена; отуда његова стратегијска важност за једну и другу страну.

Преписка се жива наставља између Котора и Цетиња; и већ 18 јануара опет владика пише Грију: „Ни мало нек се не чуди ваше в. благородије, што је мене противно, да данашњим даном ви тако поступате с црногорцима; али ви кажете, да испуњавате власт царску. *Е добро, кад је воља царска, да се сваки дан црногорци бију, робе и различнијем другијем начином безчасте, нека буде тако; а ја сам увјерен, да би се и царски воља гњушавала подобнијех злодјејанија, а не да их још проузрокује. Впрочем, ви чините, па знате и ради шта чините.*“ Ми доносимо опширније ову преписку, једно, да се види, на каквој је муци био Петар II, и како је мушки бранио своја права; друго, да нас не изненаде предстојећи догађаји.

III. У таквијем односима с Аустријом затече Црну Гору бурна година четрдесет и осма. Те године у марту букнула је буна у сред Беча, те је свемогући Метерник морао да бјежи чак у Инглеску, а царски двор у Инсбрук. Такођер дигосе буну Чеси у Прагу; али буна од већег замахаја развијаше се по

италијанскијема провинцијама аустријскијем и у Угарској. Већ у почетку априла, док се Аустрија надила у таквом пламу револуције, мађари прогласише своју независност од Абзуршке куће, и изабраше Кушута за пресједника привремене владе.

У таквом се стању налазила Аустрија, кад је Петар II све силе улагао, да задржи црногорце од освете за свакидашње увреде, што трпљаху од аустријскијех власти по својјем земљама у аустријској граници. Да наведемо један примјер тога бесмисленог и злобног изазивања. Чобани залашки чували су своју стоку изнад Доброте, као што су је од вјекова њихови ђедови чували. То опазивши политичка власт у Котору, и пошље једно одјељење војске у Доброту против тијех неколико чобана, којијема отму стоку и поћерају у Котор, *проливши ту и крв црногорску*, јер чобани, наравно, нијесу могли без отпора стоку пуштати. Услед тога тако озбиљног догађаја Петар II пише поглавару которскоме: „Истина је да сам и ја чуо, што сте учинили залажанима, и то сам чуо одма сјутрадан; али да ће се од ваше стране таково, које је добром пограничном споразумљењу противно, дјело кријући учинити, томе се не само никад нијесам надао, него о томе никад нијесам могао ни помислити. Та ако је који залажанин, принуђен великијем снијегом и преступио границу, зар се није могао кривац саразмјерно његовом преступленију казнити руком од правце, него да им се кријући западне, да се из пушака побију и поробе, и да им се стока плијени! То је, барем од како ја памтим, нови догађај међу Црном Гором и приморјем. Па колико ми је то за удивленије, толико се опет чудим, ради шта се ваше благородије још тужи на залажане и к мени се обраћате, да их казним. Ја мислим, да сте их накавали ви, те добро: тројицу сте ранили, међу којијема један смртно рањен; неколико сте, ја чисто не знам, али ви ћете знати и колико заробили, па ако вам нијесу све исплатили, а оно нека вам доплате. Кажу ми, да сте им около 300 брава плијенили, и да сте им опет од тога повратили нешто, што ваши војници нијесу хтјели узети и што им није ваљало похарчити. Свак на овој граници зна, какво је преступленије залашко, какво ли је ваших војника. Мени су те ствари сасвијем противне, и ја бих вас молио пријатељски, да се од таквијех поступања оканите, *јер иначе такви поступици проузроковаће и веће зло*, које може причинити и мени и вама много главобоље“. Ово је писано 30 јануара, а до мало дана, у фебруару, 300 црногораца једне ноћи напану на Доброту и опљачкају неке боље куће. Отолен се повуку на Праћишта, одакле крену озлоијеђени на Тројицу,

лијепо напану на ову тврђаву оружану топовима. Ту од црнорача погинуше тројица, а неколико их се рани, те виши мртве и рањене, повратише се у црногорску границу. Црнци непромишљени али одважни нападај страви сву Боку и кице сваки саобраћај између Црне Горе и Аустрије.

Какво је погранично стање иза тога слиједило, види се из Мићева извјештаја, што је послао у Петроград. Ту се вели: „Будући аустријска војска у стању да се опре покрету црногорскоме, наоди се у обранбеном положају само у којима тврђави, гдје прима из опљачканијех села становништво, а не се ту већ стекло мноштво, те је завладала оскудица у муницији. То се све говори овдје у Дубровнику, ја пак нијесам у стању да то вјерујем, јер је прекинут сваки саобраћај са Црном Гором и отуда не могу добијати никаквијех поузданијех извјештаја. Говоре такође и то, да су црногорци одрекли послушност владици и да га држе под стражом на Цетињу, да се бодније мичу и распростиру буну унаоколо; многи пак то се бајасном и увјерени су, да владика једнако управља црногорцима као и прије, и да од њега све ово зло произлази, и да његовом овим да се нада принудити аустријску владу, да учине одлуку лишити црногорце свакога непокретнога имања око којег области. При свршетку, у Дубровнику су се сви црногорски прогласи, којим се позивљу становници дубровачке области, а по имену коначљани, да је дошло вријеме, да се они уједине, да ослободе словенске области од аустријског угњетавања, и да постану словени независни... и слично. Овај акт, који има карактер правог бунења, и који пријети овоме крају пуном разуром, по моме мњењу не може бити црногорског изјекла, него какве тајне зајере зломислиоца. Турска пак да из Херцеговине са своје стране, у знак љубави, да опозове аустријску владу, послала је нарочитога човјека тајно, да каже: „случајно ако херцеговачка раја откаже послушност својим властима и напане на дубровачку област, да се предузму све опрезности“. И тако се сада овдјешње становништво изван себе од страха. Чим ће свршити ова смутња, не зна се ништа предрећи“. Послије три дана Гагић опет пише у Петроград, да су се црногорци удаљили од аустријске границе, али се не зна за колико ће то трајати, јер то зависи искључиво њихове воље; ал' одма сјутри дан, примивши са Цетиња опет пише азијатском департаменту, да су узроци овога сукоба били: 1. што су аустријске власти забраниле црногорцима долазити на пазар у Котору, гдје су назда дола-

зили од најстаријех времена; 2. што су с њима сурово поступале страже и полицајски послужитељи; и 3. што су аустријанци почели градити тврђаву таман према селу Мирцу, које је с тога пријети савршено уништење. „Народ црногорски — Гагић наводи што му је владика писао — наоди се јако увријеђен поступањем аустријскијех власти с њим, и до тог се степена раздражио, да не уважава ни моје совјете ни заповиједи, и скоро нема већ никаквог повјерења у мени, па је с тога и почео силом бујно тражити себи задовољштине; ипак ћу ја употребити све силе, да ублажим гњев овога раздраженога народа.“ За тијем Гагић наставља од своје стране: „Моје борављење овдје у Дубровнику постаје сваки час опасније и без наде, јер ме прости народ сматра заштитником црногораца, особито од како су овдје стигле вијести о догађајима из Милана и Млетака. Сад се може рећи, да овђе нема никаквог поретка, осим неуредне грађанске управе, или боље да речем управе свјетине.“ До који дан опет је Гагић писао азијатском департаменту, на основу владичиног извјешћа, да нападај црногорски није био тако ужасан, као што су га престављали с противне стране, и да није трајао више од четири дана, и старањем владичинијем да је већ угашен гњев народни. Даље наставља, како аустријска влада тврди, да су црногорци покушали, да једнијем ударом завладају которском тврђавом, и пошто им то није пошло за руком, да су се удаљили. „И још су они убијеђени, да су црногорци били потакнути од инглева, који их често похађају, како би, користећи се смутњом, завладали Боком. Да то потврде, веле, да су се скоро виђели не далеко од бокоторског залива неколико инглескијех ратнијех бродова, који, пошто су црногорци нападали на Котор и никаквога успјеха не постигли, одмах су ишчезли, а у исто доба и црногорци се удаљили од аустријскијех граница. *Тако да су црногорци били подлијем оружјем инглеске зле намјере.* Ово тврђење аустријскијех власти сада се не може ни доказати ни опровергнути; може бити да ће вријеме открити сушту истину. *Но црногорске жалбе на аустријску владу изгледају неосноване и маловажне,* и није их лако оправдати у овом њиховом поступку.“ Тако је Гагић обавјештавао своју владу о односима црногорско-аустријскијем, које смо потанко на више изложили. Прије свега пада у очи, како је изоставио из узрока, што су изазвали црногорце на упадање у Боку, два најглавнија: лишавање црногораца њиховијех непокретнијех добара у аустријској граници, и онај оружан и нападај на чобане црногорске у Доброти, гдје се пролила кр

црногорска. За тијем долази оно саопштавање гласина, да су црногорци отказали послушност владици, па опет да црногорци све то чине по Боки по упуству владичином. И најпослије наводи смијешну бајку о инглескијем бродовима, па да су црногорци били подло оружје инглеске политике! Отуда закључак, да црногорске жалбе на аустријску владу изгледају неосноване и мало важне! Обраћамо пажњу на оволику несавјесност Гагића, оног некадашњег мудрог савјетника Петра П-ог, ком још није могао опростити, што се није подложио његовом штићенику Ивановићу—Вукотићу....

IV. Ко је пратио пажљиво поступке аустријскијех власти према Црној Гори од како је Ивачић био из Котора уклоњен, тај је одмах схватио освету црногорску, коју владика није био у стању да задржи. Владика је пријатељски опомињао влогласног Грија, да одустане од изазивања, знајући добро да црногорци неће оставити без освете толико уврједа; и ко се уповнао с великијема мислима владичинијем, које су баш у ово доба свој врхунац постигле, као што ћемо брзо видјети, тај лако себи представља болове срца његова, усљед црногорског нападаја на Боку, особито на Доброту, владици најмилије мјесто у Боки, у ком су не само он него и његови претходници имали најпоузданијех пријатеља. И за то је владика, заборављајући сва пређашња питања, хитао да закључи мир са највишом власти у Боки; јер док не би црногорци учинили мир са непријатељем, био он у граници црногорској или изван границе, они су сматрали пљачкање рапресаљом сасвијем оправданом и безазорном, што више похвалном, за све вријеме док траје то непријатељство; и за то су вазда разликовали пљачку од крађе у мирно доба, коју су вазда сматрали непоштенијем дјелом. Да то црногорско право четовање кроз Боку прекине владика је 18 марта писао Грију: „Они ће ми час веома бити пријатан, у ком ћу видјети крај овој бесмисленој смутњи, и на тај начин можете назначити погранично мјесто и дан, да се састанемо, да ако бисмо што боље учинили.“ И владика с пратњом, у којој је био и Лазо Пророковић, капетан његушки, који је предводио и управљао црногорскијем четама по Боки, сађе главом у Котор. „Кад се укаже владика низ Праћишта — пише Медаковић, који је био у пратњи владичиној — поврве сви из Котора људи, да виде владика, који носи мир, благослов и спокојство свијем приморцима. Долази владика — долази спасење, јер сва Бока бјеше у страху, очекујући сваки час, кад ће у њу ускочити црногорци и починити чудеса. Свијет

је прекрилио црногорски пазар пред Котором, и у Табачини бјеше доста чељади. На пазару дочекују владикау окружни началник, заповједник тврђаве са чиновницима и официрима, сви у свечаноме руву. Дивно ти је било погледати владикау, кад се спушташе на пазар: а још дивније кад овај горостасни владоц, узор дивотнијех српскијех јунака, господар највећијех јунака, одједном скочи са бијелог коња свога и стаде на пазару на земљу, иде величанственијем кораком, крећући се поносито, и лак кано крилат, надмашући својом горостасном висином сав окупљени свијет, погледајући својим оштријем орловскијем оком на све стране око себе; али се држи величанствено, овбиљно и са достојанством. Све је упрло очи у дивног владикау, али га се нагледати не могу.... Бококоторски началник повове владикау у град, ђе му је стан спремљен, али владика не кћене, рекавши: *Нећу у град, већ у Доброту, у оно мјесто, одје се несрећа догодила.*“

У Доброти је владика одсио у кући Крста Јозова, близу града, а то бијаше једна од првијех кућа добротскијех. Осим што је владика тијем хтио, да доброћанима даде задовољштину за скорашњи нападај, он је доброћане сматрао као најсродније међу бокељима, премда су листом католици, вавда је у њихове куће одсиједао, и с њиховијем бродовима путовао, прије него су пароброди почели Котор тицати. Доброта је највише и најбогатије мјесто у Боки вавда било, докле параброди нијесу замијенили бродове на једра. Она се пружа обалом од Котора до Оравца, куда се бијеле прави дворови. А како су доброћани листом поморци били, и бродовима из бијелога свијета долазили испод својијех кућа, они су доносили најскупоцјенија покућства и њим своје красне домове испуњали. Може се рећи, да су доброћани били права госпоштина бокељска, која је међу тијем сачувала до нашијех дана и обичаје и ношњу народну. По томе се још боље може схватити, како је владикау морало бољети, што је Доброта претрпјела од црногораца, који су освету тражили од доброћана, међу којијема су били претрпјели онај мучки нападај.

Медаковић прича даље: „Сјутри дан дођу главари приморски и црногорски у велику салу Крста Јозова — па дође и окружни начелник; али уђе и Лазо Пророковић, ма се не оћаше мијешпати са главарима, већ остане близу врата. Владика даде својему ађутанту, да чита уговор, којег прва точка овако изговара: „Владика сажаљева што се ова несрећа догодила, и обећава, да ће од понешеног колико је гођ могуће повратити.“

Сви ћуте, док подиже свој глас Лазо: „Не врћемо да ђавољу, него ко што маче — маче!“ Владика поцрвени па рече: „Ћути Лазо!“ — „Не ћути, господару, ово се не чини мир између двије куће, него између двије провинције; па ако ће мир — добро; ако ли неће — на вјеру дошли, на вјеру пошли, пак нек чине што могу, а ми ћемо њима.“ Сви косо погледају на Лаза, али Лазо за то ни абера нема. Прочита се друга и трећа точка: да је пазар за црногорце отворен само у Котору; да силазећи црногорци у приморје морају имати пасaporte. Опет повиче Лазо: „Нећемо тако, не! него да су сва мјеста, ђе су од земанде била за пазаре, да буду и посем сега; а црногорци да славе у приморје без пасапората, јер су црногорци и приморци један народ, *па смо ми и сродени и отпријатељени међу се и окупљени, па ко ће за сваки ручак и објед или за чашу ракије пасапорат?* Не! не! сваки црногорац може без пасапорта долазити у приморје; а само кад оће да иде преко Понте од Општре (излазак из Боках), онда ваља да има пасапорат.“ Медаковић, који је био присутан, наводи још општријех ријечи, што је ту Пророковић управио которском поглавару, мрскеме Грију; али владици је била прва брига да прекине непријатељство између црногораца и бокеља, и то је он постигао овијем својјем доласком у Доброту.

Али и послје овога састанка и мира склопљенога владика није миран био. Он је био пристао, да црногорци поврате, што се више узможе од доброћског плијена, али је Пророковић боље схваћао природу тога плијена, и протумачио је, кад је увијкноу: „Ко што маче — маче!“ Црногорци су се сматрали изазвани и увријеђени, као што је и било у ствари, и они су поступили у томе случају, како су поступали од памтивијека противу својјих непријатеља, те су држали, да су они не само имали право него и дужност да својјем четовањем одговоре на непријатељства новог политичкога поглавара бококоторскога. За то се и нијесу осјећали дужнијема, да плијен поврате, што је послје мира Грије захтјевао. „Што би се мени напомињало — владика му одговара — о повраћању плијенова и накнади штетах, учињенијех од црногораца аустријскијем поданицима, када чисто знате и без напомињући ми, да ћу се ја из свијех мојјих сила старати, што се могне учинити за слогу да се учини. Кад бисте изволили по минута моје стање погледати и споменути се онога благороднога вниманија к мени од аустријскијех сваке класе чиновниках, онда ћете јасно виђети, колико је мени ова несмислена смутња

теготна.“ Петар II је овдје био на великој муци између црногорског схваћања нападаја на Доброту, и своје тежње да се успостави мир са пограничном области и у дјелу, као што је био успостављен на хартији. На овај трудни положај господара црногорскога спушта зрачак свјетлости и ово писмо, што је тада било управљено из Црне Горе приморцима; „Од нас браће црногораца нишој браћи приморцима драги и мили поздрав. А по томе да ви је на знање, од како се опријатељи ћесар ваш и владика наш за велику нашу злу срећу — погубосмо и ми и ви! Него браћо, да устанемо слошки, да се од овијех ђавола бравимо, и онога циркула, што носи главу као дивљи вепар, да се од њега и ми и ви избавимо.“ По Медаквићу, ово је писмо потекло од Лаза Пророковића, истог владициног ујака: и ми га можемо схватити и у њему надозрети дух, којијем је дисао народ у Црној Гори, од кад је црногорски господар ступио у непосредне односе са Аустријом. Особито ударање граница између Боке и Црне Горе народ није могао да схвати и оцијени, те је држао да се црногорски господар са ћесаром бечкијем „опријатељио!“ У томе их је схваћању подржавало и владицино старање, да са пограничнијем аустријскијем властима одржи односе доброга сусјества. А ми већ знамо, какве је природе то пријатељство било!

V. Него ваља да мало даље поглед пружимо. Ми смо већ у пламену револуције знамените четрдестисме године. А видјели смо, како руски консул из Дубровника, с прага Црне Горе, извјешћујући своју владу о догађајима у Боки, приписује их извањскијем „зломислицима,“ па упливу инглескоме, што потврђује инглескијем бродовљем, које је већ било испред Боке да завлада овом гласовитом луком! По томе се види, што се у оно доба мислило и у какве свезе доводило ово мутно стање у Боки которској. А Петар II, који још од почетка своје владе снује везе јединства народнога са пограничнијем покрајинама, и којег нам пјесничка дјела његова одају правијем генијем српскога народа, премда је био изненеђен револуцијом, према њој одма заузимање положаја, који га истиче као српскога генија на врхунцу његова позива.

Револуција је била обухватила српски народ са двије стране. С једне стране, у Млещима је била проглашена република, и тијем ускрсењем старе господарице сјеверне обале јадранског мора, у свијем градовима на тој обали разбудиле се старе успомене и почеше се сновати нове везе, особито преко славнога далматинца Николе Томазеа, који је са Манином био на челу

обновљене републике св. Марка. С друге стране, срби и крвати у Војводини, у Хрватској и Славонији, под патријархом Рајачићем и баном Јелачићем били су ступили у крвави рат са мађарским народом, који је био прогласио независност Угарске од Хабзбуршке куће. У тијем приликама Петар II распростира са Цетиња по бококоторској и дубровачкој области следећи проглас од 20 маја, у 500 егземплара печатани: „Од младике и свијех црногораца драги поздрав нашој браћи од обје цркве, бокељима и дубровчанина. Чујемо, да у овоме преврату ствари у свијету и до вас доходе некакви позиви и ласкања од туђинаца. И то знамо, да се ваше жупштине на различите партије дробе, ради тога и ми, сако вама најближа браћа и највећи доброжелатељи у свијету, шаљемо вам ово објавленије, којијем вам чисто кајемо на знање. Прво, молимо вас, како нашу браћу, да сва друга намјеренија и позиве одбаците на страну, а да будете срцем и душом привржени својој народности и са свијем вјерни и послушни Елачићу, своме једноплеменоме бану од троједне краљевине. Друго, ако пак сачувај Боже! покажете се невјерни својему бану и примите се туђина, а своје добро одбаците, наделите чисто, ми ћемо постати ваши заклето непријатељи, и нама ће се многи ваљаста јунак од та два окружја здружити и крв ће се издајническа немилице пролити и куће издајническе у пепео просути. Ви знате, да се ми не умијемо шалити, но пазите што ћете радити. Треће, у случају нападенија каквога непријатеља на вас, ми смо у сваки час готови вама на помоћ притећи и за вашу слободу с вама уједно нашу крв пролити. Толико знадите и да сте здраво!“ Ова громка ријеч са Цетиња, управљена бокељима и дубровчанима, без разлике вјере њихове, тек онда се може схватити како треба, када је доведемо у свезу са поручама, што је Петар II тада пишао у Загреб и у Биоград. У Загреб је пишао к бану Јелачићу војводу Ива Ракова Радоњића са још једнијем послаником, да му усмено саопшту позив владичин, да се прогласи независнијем баном троједне краљевине, обећајући му своју помоћ; ово усмено предање наоди основа и потврде и у наведеном прогласу, којијем владика повивље бокеље и дубровчане, да буду послушни „своме једноплеменоме бану.“ А у Биоград је писао Ђнаву Александру Карађорђевићу, који је био послао србима у Војводини помоћ противу мађара: „Војводство на слабе гране твоје, па и да је сасвијем ослобођено од мађара, за Српство никаква напирешка, како срби за себе не војују него за туђина. Хвала

вашој свјетлости и вашој Србији до неба за благородна и велика ваша пожртвованија; *куд би та срећа сриска, мјесто војводства да се онда на Босну окренуло, данас би се у рукама имало оно, што се не би могло лако изгубити; да једном може бунути ендивизијазам силнога нашега народа у Турској, с подобним мјестоположенијем, србима не би нико могао лако главе доћи; мени се види, да ми ово свагда можемо уредити.*“

VI. Оволико за сада, да знамо, какав је положај заузео владика према догађајима оне знамените године, и куд је смијерао његов проглас на Боку и Дубровачку. Као да га је Грије одма разумио, јер је тражио од владике да му га разјасни, одакле се види, да није нимало мио био аустријској влади. Владика је одговорио, да је прогласу био узрок „посведневне вијести, које су овамо допирале, да се хоће бокељи талијанцима предати;“ па даље наставља: „Да ли Елачић ћесарски није? Да ли од својега цара постављен није за бана од Далмације, Хрватске и Славоније? Напротив ја сам мислио, да ће речено објављеније вама пријатно бити, јербо оно истиче из онијех чувства, која сам ја свагда питао к правитељству аустријскоме и која ће у мени непоколебима остати у сваком одношенију, као што ме и до сада знате.“ Тако се владика морао оправдавати за онај проглас; и у самој ствари, први му је смјер збиља био, да застави млетачку пропаганду кроз Боку. Медаковић пише: „Млечани се побуне, а то се распростре по свој Далмацији, па допре и у саму Боку, а и све је то било готово, да се отргне испод ћесарије и да се ставе под заштиту св. Марка. Млечићи су били разапели јаке мреже по свој Далмацији и Боки; а неколико млетачкијех бродова укажу се око залива бококоторског; а сви Бокељи бјеху вољни, да се придруже новој млетачкој републици, негдашњој царици на мору. И Бокељи и Далматинци очекиваху да ће се они са том републиком обогатити.“ Страховање владичино од млетачке републике дакле је имало основа, јер особито ондашње велико бродовље бокељско, тај једини али велики извор бокељског добростања, уздисало је за заштитом негдашње поморске царице, коју заштиту Аустрија није знала ни кашње пружити му, те му већ одавна ни трага нема, и негдашња богата Бока одавна је почела сиромашити. Осим тога под републиком св. Марка Бока је велике слобопштине уживала, и кроз прне тридесет година под Аустријом била је већ искусила благодати, којијема се могла надати из Беча! Али су Петру II-ом лебдили пред очима виши народни интереси; и његова ријеч морала је у оно мутно доба у Боки бити пошто-

вана тако, да се млетачка пропаганда није могла с њом у коштац хватати. Отуда она мржња славнога Томазеа, који је био поред Манина на челу обновљене републике, одиста из обзира према Далмацији, мржња која избија на некијем мјестима у његовијем списима, првијех година послје неуспјеха оне револуције, противу Црне Горе и нашега великога пјесника, о којему су сви савременици хвалом и поштовањем писали; дочим о српскоме народу уопће, како о његовој прошлости тако о његовој будућности Томазео пише највећијем симпатијама. Ову је Томазеву мржњу одиста још више поджижала безусловна оданост владичина Русији, коју је славни далматинац мрзио и као ревностни католик и као прави републиканац. У то знаменито доба било и преписке између Томазеа и владике. Дошавши на владу ускренуте републике 22 марта, одма је писао владици. Ми то писмо пред нама немамо, али се његова садржина огледа у овоме владичином одговору од 21 априла: „Примио сам ваше писмо од 31 марта, које ме веома удивило. Није ми нужно било напомињати дужности к човјечеству, јербо су оне свети аманет, који је природа дала свијема освијешћенима људима. Ко обожава слободу, и ко је управо слободан, он подобноме себи не жели ни твори обиде, јербо гази обожајему светињу ногама. Зла клевета! Бог, знаде када ће се племе словенско испод њене гадне анатеме ослободити, и када ће га зора истине обасјати; особито пак противу овога слободнога гњијезда клевета вјечно грми. Је ли крвавије странице у свемирној историји од црногорске? Је ли страшније, витешкије и дуже борбе међу неједнакошћу јоште свијет видио, него што је видио борбу црногорску послје паденија царства на Косову? Злоба и клевета све су ово од свијета, колико су могле, криле и наопако га представљале из ова четири узрока: прво, што смо славјани, које клевета по свуда гони; друго, што су наши сусједи свагда били непријатељи слобде, противу ње су тврђи кордон држали него противу чуме; треће, фанатизам троструки, паклено сјеме неслоге, које је нашем народу више зла учинило но све иноплемене силе и оружје; четврто, што су црногорци у гдјекојима непристојностима ученици турски, те ураде гдје-што по обичају турскоме. Да! цијела се готово Европа данас служи једним шиболетом; исти шиболет употребљавају црногорци ево четири вијека и по: он приличи човјеку да није буран и крвав. Жица, која цијело ваше писмо пролази из двије је струке упредена; ја их обје

добро видим. Будите здраво и весело.“ (Д. А.) И потписује се „ваш обични пријатељ,“ па је оно „обични“ избрисао. Дакле велики филозоф не дипломатише с великијем пјесником, него чујући за велики уплив владин у Боки одиста тражи силом свога ума и имена да савлада владику, осуђујући држање Црне Горе па и његово. То је морала бити поука владици од славнога шибе-ничанина, који је тежио вазада да утиче на југословенство. Али му је владика мушки одговорио, побједивши га славном исто-ријом Црне Горе; и одма послје тога издаје онај проглас на бокеље и дубровчане.

Ми имамо и одговор, што је скупштина првака бокељски-јех послала владици на тај његов проглас. Тај одговор, потпи-сан од начелника свијех бокељскијех општина, гласи: „да ми никакво противљење немамо сојединити се свијема државама славено-српскијема, кад оне постану самосталне и без туђег уплива, под *Кесарском круном*.“ А истога дана 1/13 јуна са исте скупштине пошао је одговор и народноме сабору у Загребу, у ком се наглашује — „толико краљевина далматинска, колико њој за сада скончано окружије боко-каторско припада по поло-жају, по историји, по језику и по племену већег броја славено-српској народности. Без сумње, кад би настојећи догађаји кора-чали, да се државе славено-српске, то јест југославенске, уједно соједине под штитом *Кесаровијем* без уплива никакве туђе на-родности, као на прилику: талијанске, маџарске, њемачке и тако даље, Бока каторска противна бити неће, да се жеља ваша испуни, што се сојединенија нашега тиче. Али данашња обсто-јатељства, а навлаштито она, што сте ви угарској круни подложни, не допуштавају, да ми за то сојединеније жртву-јемо независност наше народности, која је нама признана у новоме уставу царства аустријскога. Кад овака југославенска држава правилним путем постане самостална без туђег уплива, кад се збуде оно, што сви желимо, т. ј. основа славенскога царства под *Кесарским штитом*, кад у најпосље једнака права буду слободно међу реченима државама уговорена и постављена, окружије бококаторско од своје стране радосно ће себе у томе сојузу приписати. Напротив тога, ако државе хрватска и сла-вонска желе и могу с нама у савезество доћи под уставом 25 априла ове године, да с нама уједно у новому конституци-оналному животу уђу, окружије ово ништа радосније захтије-вати не може. Толико за сад на позиве хрватског народа имамо чест вама представити, остајући братинским приврженијем“ и т. д.. Оба ова одговора бокељскијех првака не могу се узети

као израз опће народне воље у Боки, јер као што је било елемената, које је привлачила новообновљена република св. Марка, тако их је било, који су тежили к Црној Гори. Медковић пише: „У овој истој години почну долазити и бокељи на Цетиње, молећи владикау да их прими под своју власт и да им он буде господар, наводећи да су они под ћесарском управом осиромашили и да им је одузето све што су имали; одузео им је ћесар сва стара права, која су негда под влашћу Црне Цоре и под млетачком републиком уживали.“ И збиља Грбаљ, једна од највећих опћина бокељских, што се пружа на подножју Ловћена од Будве до Котора, откаже плаћати државне порезе. Грије са војском крене на Грбаљ, али га грбљани дочекају јуначки и потуку војску, коју су гонили до близу Котора. Код тврђаве Тројице бијаху војници личани, који зауставе грбљане ријечима: „Немојте, браћо, даље, јер морамо бранити град!“ Међу грбљанима је било и црногораца, али без знања владичина, који одбијајући сваку одговорност од Црне Горе за ту побуну, кори Грија, што је с оружјем пошао да Грбаљ покори, јер „умало да тај поступак није проузроковао опште возмущеније и опустошеније те провинције,“ и моли га: „ако су ве грбљани мало увриједили, да употребите блага средства и тихим начином њих у познаније доведете.“ Но усљед овога крвавога сукоба, Грије је био премјештен из Котора, и владика већ у октобру честита барону де-Геталдију, што је успио с ђенералом Рајхом да смири ствар грбаљску. А да је Петар II хтио, тада је могао освојити Боку, али су га даљи погледи задржавали. Прије свега, он је жудио да с баном Јелачићем у договору буде, и што више, да с њим заједно ради; зато је и писао 17 новембра гувернеру далматинскоме: „Истина је, да су црногорци спремни, да буду у помоћи својој браћи хрватима, једно по једноплемености, а друго по њиховој природеној наклоности војничке трудове сносити. Видећи ја, да моја сабраћа срби и хрвати показују се на јавно, да правцем иду наклоњени к народности и к поретку, и мене је иста мисао одушевљавала, која и црногорце, *ако устанак срба и хрвата не би била слијеша подстирека*, која би на опште поруганије пред свијетом служила. Кад би ово посљедње било, Боже ме сачувај од тога учестија, тада бих ја њих за најпосљедњи народ у свијету држао, тада би ми се мрско било њиховијем братом назвати, ако су они најерамотниј пут *издајства законитости своје среће* изабрали; па кад бих ја у томе њиховим учестником био, онда бих се крио од сунца и људих.“ Дакле је Петар II и царском

намјеснику у Задру писао, да је вољан помагати *устаник* срба и хрвата условом, ако то није *слијена подстирека и издајство законитости своје среће*, јер „тада бих ја њих за најпоследњи народ на свијету држао“ и „када бих ја у томе њиховим учесником био, онда бих се крио од сунца и од људих.“ Онда је овај услов доста увијен био царском намјеснику, али је нама данас доста јасан.

Исти дан, кад је ово владика писао царскоме намјеснику у Задру, 19 новембра, Јелачић пише владици, из главног стана у Бечу, следеће доста карактеристично писмо: „Свјетли владико! Овај час разумио сам, да је од стране ваше на мене од дужег времена било управљено писмо, којим сте ми руку помоћи у народном мом предпријатију пружили; мени је веома жао, да ја почитајемо писмо ваше примио нисам, и на исто још одавна одговорити не мога, за то долазим вам овим моју најсрдачнију изјаснити благодарност на љубави вашој, тим више што сте ми помоћ баш у оно магновење понудили, кад сам ја за свету ствар народа мога из царевине аустријске оружје дигао, јер то је показало искрену и сусједну љубав вашу прама мени и домовини нашој, то је засвједочило да сте уважили разлоге који ме на тај корак побудили јесу. Што се пак тиче понудите помоћи принуђена се сматрам, изјаснити вам, да ја такову без дозвољења дипломације примити и прибавити у стању нисам, а и нуждне кораке код печитељства без основног изјаснења вашег ништа не могу — в прочем будући се је вид предузећа мога преобразио, надати се је, да ће се задатак мој скорим рјешити, међу тим за сваки случај уздржајем себи употребленије засвједочене љубави ваше и молим да ми ту нигда не ускратите, препоручујући се у сусједну љубав, остајем с високопочитанијем и искреним поздравом“. (Д. А.) Јелачић одговара на писмо, које вели, да није примио! Понуђену помоћ не може примити без одобрења дипломације, а и потребите кораке не може учинити без *основног изјаснења* владичина.... Види се, да се Јелачић у великој неприлици нашао према владичиној намјери. То је Петар П. разумио, али се још нада; па, као што је покушавао у Скадру код Осман-паше Скопљака, тако у блажем облику покушава у Загребу код бана Јелачића, ком овако пише 20 децембра 1848: „Ваша Свјетлост! Свакому се напретку твојему радујем како сопственоме своме, јербо је твој напредак народни, а то се зна и мој, како твојега сабрата. — Свијетли бане! Трудно ли је твоје свето званије, *но величанствено и диано*. Тебе је тајна судбина на челу јужних славјана

поставила, тебе срећа с дивнима напредностима вјенчаје. Али се види, све твоје изопачују — спаса си престол, династију и све њезине посљедоватеље, учинио си им услугу, какву им нико јоште није учинио од њина постанка, па твоји задужници посла неколико дана мјесто захвале намећу Далмацији стари звоздени јарам — а Далмацији је твоја бановина. — Далмација за дивним братством не чезне, али што је сирота крива, кад не види даље од носа? Али сада, или хоће или неће, морати ће се трсити талијанства. Сваки народољубац, цијели народ наш у тебе је очима упро, и к тебе руке пружио, како небом послано ме Месији. Твој је задатак велик, њим Јевропа нови вид добива, он миче гадну љагу са лица силних Славјана, који до дана данашњега ништа друго нијесу били до продани и жалосни робови и надничари других народа. Ох, драги баче, већ земља од ове мрске неправде стече, душе су благородно мислећих славјана у вјечној муци, стиде се свијета и људи због овога нискога стања, у којему смо спрема других народа европских, нашом собраћом — ради чега мимо проче народе овај зли нароч нас прати, рашта смо привикли робовати, рашта своје силе не познајемо, рашта неко слијепо задахнуће управља славјанима, те се самовољно у шуће вериге вежу. — Ја сам, истина је, с овом шаком народа, под анатемом тиранства и шпионства, слободан, али што ми је боље? када гледам око себе милионе моје браће, фе стечењу у шуће ланце. Веома ме је обрадовало потоње твоје писмо од 7 Х бра, нек' их буде туга — може им бити назвати те баном далматинским, нека именују како хоће, само нека је Далмација у твојој руци, да се једном саставимо. Не сносно ми је оно, што ти прво званије и мјесто у царству обећаше па одступише — од свашта ће одступити — и што се снажном мишицом не узмогне држати, оно све треба за ништа сматрати. Желио сам, да ми је могуће било, послати вам у помоћ неколико црногораца, и готови су свагда на твој глас и на корист обшту. Ништа ме до сада на свијету није интересирало толико, колико твој писао, ради тога би велику задужбину учинио, да ме чешће удостојиш твојим неопцењеним писмом. Свако мало и велико моли ти Бога за здравље и за срећан успјех, а ја више од свакога, који с највишим почитанијем остајем“. (Д. А.) Јели треба тумачити мисли у овом писму владичином? Улога, коју господар независне Црне Горе намјењује Јелачићу у јужном словенству, — улога Месије, у кога је читав наш народ очи упро, да Јевропи даде нов вид, и да макне гадну љагу са лица словена, проданијех и жалоснијех робова и надничара туђијех, с чега су душе благородно мисле-

Као...

Ћијех словена у вјечној муци, стидећи се свијета и људи — та улога рјечито нам говори, и рјечито је говорила Јелачићу, што од њега очекује чувар ковчега посљедње искре српске независности и носиоц српске државне мисли, на какво ли га дјело повивље геније српски! Из овога писма ко не чује громки глас преставника народне слободе и независности: не буди продани надничар туђину, који те вара, од којегаш ништа нећеш имати, што снажном мишицом не извојујеш! — И није ово био занос пјесника, него рачун државника бистрога погледа у оној великој мутљавини, вапај патриоте свијеснога и ненадмашнога. Ми ћемо к расвијетљењу овога писма бану Јелачићу донијети још једно управљено у исто доба (20 новембра) једном словену у Тријесту. То писмо гласи: „Драг ми је позив, којим ме браћа славјани пријатељски повивљу за својега сочлана у њином збору. Основатељима истога збора служиће на велику чест, *ако он буде славјански*. Наше ствари свеколике имају велику главу а слабе ноге, те не могу обграти, па ја се и томе друштву бојим, да не пође трагом за прагским. *Е сиромаси славјани, што би Европа без робова, да јој није њих?* Та морао би „mein Herr“ збацити рукавице, а „ефендум бенум“ побацивати чибук, па се и један и други побратимити са трудољубијем, да им њина срећа у нарок није поклонила славјане. *Да, наше је племе имуће других народа као проца животиња, и ко има више стадо, он је богатији. Ко се иколико сумњао, да нијесу славјани рођени за робство, нека данас њино пословање види. Може ли што гадније на свијету бити од њине сљепоће?* Ја се свагда чудим и никуда се начудит не могу, како некима људима може поштинско робство толико драго бити! Они су подобни пашчету, јербо се пашче трза да добије слободу, но како исту добије, *на ново к веригама трчи, да га свежу*. Куда би та срећа за мене сјамога и за ову шаку народа славјанскога, да је наше велико племе *правога вјероисповједанија освијешћених људи*, та и нашим би од вјекова за слободу мученијама убрзо конац донијело; али бадава, *славјани једнако за робством теже*. Поздрав ти братски са свима пријатељима, које имаш у Тријесту и са правим славјанима“. Све ријечи, које пеку као жеравица, које шибају као кнут, које немилостиво расијецају рак-рану као лекарски нож. Ми нећемо наћи оваквијех укора, оваквог жигосања свога народа, а из превелике љубави према њему, код најсмјелијег револуционара, ако не код љутог Гвџација. Ово је посљедње орештво, да се бесвијестни народ из мртвог сна тргне, да се устојало блато као бијеснијем ураганом покрене. Али је све

забадава било. На уранку 1849, лицем на Турђев-дан, наш велики пјесник отвара срце своје сродној души, другом српском пјеснику, потомку независнијех господара славне дубровачке републике, и овако тугује: „Почитајем графе Почићу! Хвала ти на братској успомени, на красном дару, којим си ме обдарио; та ово нијесу талијанке но китне и гиздаве српкиње, које ће сваком родољубу душу ограшати. Што је твој умотвор, он блиста у светом храму нашијех муза *чистијем вјероисповједанијем народним*. Дубровник је јединствена дика књижевности наше, а ти си дика његова. *Еј кукавни срби, свачија их сабља сијече, истријебити их не мога; никакви их тирански ланци не могуше одржати да робују, а глупи их мисионери са својим лажима окужише и утријеше: различеше србе туче и невине, сваки на своју страну; отуђише брата од брата; крваву сабљу међу србима извадише, и одшискоше ријеке братске крви, те провреше*. Бог знаде, хоћели се срби када од ове страпне ране излијечити. Драги графе, *данас су настали времена од пословања за оне, којима ништа своје није урађено; ја сам се у почетку нешто надао, него данас видим, да је за сада Југословенство идеална ријеч, која само правнијем гласом лијепо звечи*. Што је бановина (широједна краљевина) и војводство, то су мртве историјске ријечи, друго ништа. Југословени силе своје не познају, па и заслуге своје не виде, с тога они себе и предају *слијепо у безусловно робство туђини*; ово је вјечна мука за оне, који су њихови, и за оне душе, које ово осјећају — **него све једно бива, кад наша браћа не умију разумјети, што је дична слобода**. По наредби мојој, до који дан доставиће се г..... имена овдашњих пренумераната на Дубровник, цвијет народне књижевности. С Богом, г. Почићу, братски ти поздрав са свим родољубцима“.

(Д. А.) Са сродном душом *чистога вјероисповједанија народнога*, то јест српскога, владика се хладно разговара, констатирајући узрок робовања народнога, а то је *вјерски раздор*; али он знаде, да има и другнијех народа, који различите вјере исповијају, па им то не смета да једнодушно цијене и љубе своју слободу, за то закључује тешком орудом, *да наша браћа не умију разумјети што је дична слобода*.

Кад је Меду Пуцићу писао ово писмо, владика је био добио од Јелачића писмо из Пеште од 1 априла, каквом се ње није надао; наиме. Јелачић га моли, да стане на пут преласку црногораца у Боку, намјером непријатељском. „Па ако би которани по савјет к вама дошли, — наставља даље — реците им, молим вас, како је за корист нашу потребно у Боки которској мир држаги и жеље своје *законити и иштети* влади поднести, код

које ћу ја свагдар знат народ мој заступати, и што *права корист* његова захтјева вадобити. Ово ће бити од вас нови *доказ високог поњатија о нашим интересима, и чврсте љубави међу браћом југословенском*“ (Д А.) Ево како се Јелачић одзивао великој мисли владичиној! Владика је остао не само разочаран него и увријеђен овијем опоменама у облику пријатељскијех савјета; и тек 3 јуна одговара баву, да га је његово писмо удивило; црногорци нијесу прелазили у Боку оружаном руком: „даже и најмањих немирах веома се мало догађало, којијех је свагда по ђешто бивало, кано међу наоружанијем опћинама, које су привikle нарушавати често пута домаће спокојствије Ја сам свагда из свих сила настојавао, како што и данас настојим, да невредимо спокојствије остане међу Боком и Црном Гором. Мене је к овоме интерес Црне Горе водио, мене је на ово заклела из *ђештинства најсветија свеца и љубав братска. Драги Боже, ове ће ријечи вам цио народ бокески једнијем гласом потврдити.* Што се пак тиче уплива мојега братскога савјета на бокеље, он је *истина доста јак*, и ја сам га готов у свако доба на ползу сабратску употребити, него у том случају, *ако се бокељима учини олакшица, сходна њиховом бједном стању; онда чисто се уздам, да ће једна моја ријеч сва комешања бокеска ушаманити; ако ли сви шерети несносни, од неко доба на Боку намештити, остану бокељима на враш, ја се у том послу не бих могао мијешати, јербо бих поступио против сопствене части.*“ У истом смислу одговара и графу Штадиону још прије него Јелачићу, одакле се види, да су му оба двојица у истом смислу писали, са једног истог извора, приговарајући владици за његов утицај међу бокељима и жалећи му се на расположење духова у Боки. Владика обојици признаје тај свој утицај отворено и потпуно, и он једноме и другоме одговара, да ће га он уложити, али *тек условом, да се с Боке дигну шерети, које прије није сносила; иначе да се он неће мијешати, јер му то његова част не допушта!* А грофу Штадиону још надоставља: „Истина је, ја сам љубитељ благоразумне слободе, која дичи и облагорођава човјека; то је наш жртвеник, којему се најблагороднији производи овога горскога гњијезда још од памтивијека приносе; него је и то истина, стотине пута освједочена, да сам ја највиши непријатељ анархије, која је гора него куга; та мене је анархија више главобоље дала но икоме у Европи. Ја немам *причине бити непријатељем Аустрије; и ако је досадашња њезина пољитика на наслов Црне Горе мрзила, али се никад није покушавала противу наше слободе.*“ Тако отворено Петар II износи пред очи министру аустријскоме свој карактер, биће Црне Горе

и понашаће Аустрије према њој. А Јелачићу и Штадиону поставља услов улагања свога утицаја у Боку, да се узрујани народ смири, услов који одговара потпуно духу великога нашега пјесника.

Она сагласност савјета и пребацивања од стране Јелачића и Штадиона убија коначно сваку наду владину у бана троједне краљевине, и прекида коначно његове односе са несудбинијем Месијом југословенскијем....

VII. Али Петар II ипак не малаксава; ми смо видјели, што је он књазу Александру Карађорђевићу писао, ставивши нам у изглед заједничку акцију Црне Горе и Србије; што ли је писао Меду Пуцићу о овом знаменитом добу „од пословања за оне којијема ништа своје није урађено;“ али прије треба да се повратимо на односе између ове двије српске државице.

Видјели смо како су се разишли књаз Милош и Петар II у вријеме Градашчеве буне. Млади господар није могао опростити књазу Милошу његово држање у оно знаменито доба, и ми не наодимо никакве везе између Биограда и Цетиња све док није дошао на владу књаз Александар Карађорђевић. Владика му је одма честитао долазак на престо, а књаз Александар тек 27 септембра 1843 управља му из Биограда два писма: једнијем му јавља, како је за књаза изабран, признат и проглашен, што није учинио у своје вријеме; (Д. А.) а друго гласи: „Ваше Сијатељство! са срдачним удовољством, ја сам имао чест примити почитајемо писмо вашег сијатељства још 9 децембра прошле године, којим сте доброту имали ступленије моје на достојанство књаза српског поздравити ми, но разна обстојатељства отечества мог, која су вашем сијатељству позната, и која су ме за цијело ово вријеме јако заузимала, нису ми никако дозволила прије одазвати вам се, за које надам се, да ће ме доброта и пријатељство ваше к мени извинити. Ја сам, ваше сијатељство, савршено увјерен о искрености чувствованија ваши у истом писму изјављеним, о којима сам ја и у пређашњем стању мом више пута срећу имао вешчествена доказатељства видити; и за то на свем том благодарећи вашем сијатељству, усрдњеише молим вас, да ме и у напредак у љубави и пријатељском расположењу задржати изволите, увјерени будући, да ја никад нећу престати с отличним почитанијем називати се вашег сијатељства свагдашњи почитатељ — А. Карађорђевић.“ (Д. А.) Како је наш велики пјесник одушевљен био овом промјеном у Србији, најбоље се види отуда, што не само прашта новоме

књазу, што је толико времена пропустио, док му је одговорио, него још овако му одушевљено писмо управља одма 27 октобра: „Ваша свјетлост! О како ми је добро дошло твоје писмо од 27 септембра ове године! Обшта народа српског радост моја је радост: — славна и безсмртна дјела Карађорђа одушевљаваће србе до вијека: — твоје је, срећни и драги књаже, народу србскоме ступање на престол књажевски — правик најдражи њиховим душама, без искљученија цијеломе српству од малога до великога; а мене драже и милије од иједнога српскога сина. Божије су судбе неисповједиме. Његова је правда над твојом главом књажевском заблистала за срећу и славу цијелога српства.“ (Д. А.) Иза овога одма у новембру долазе на Цетиње неки Јован и Максим Николићи, који су учествовали у покрету у Србији противу Карађорђевића, за које владика моли књаза Александра да им опрости, да се могу слободно вратити у отаџбину, на што га је потакло „ово искрено њихово признање и распокајање о овој заблуди, плачевно њихово стање, будући лишени свог отечества, а највише србљи будући.“ (Д. А.) Сљедеће године, кад се владика наодио у Бечу, пише отолен књазу Александру, молећи га да даде Вуку Караџићу пензију, коју му је био укинуо, одиста као Обреновићевцу. (Д. А.) Ова два писма владичина довољно карактеришу његово држање према унутрашњијем династичкијем борбама у Србији. Видјели смо, како се владика братски измирио са књазом Милошем у Бечу; али доста рјечито нам говори писмо младога Књаза Михајила, које шиље из Ројича на Цетиње по нарочитом свом повјеренику, у највећем јеку револуције, 27 јулија 1848; то писмо гласи: „Ваша свјетлост, свјатјеиши владико и господару! Долазим поздравити вашу свјетлост овим мисмом искрено, и молити, да би жељу, коју доносиате листа овог вама предложио буде, за моју собствену примити и испунити благоизволили. Ја... истина... немам срећу лично повнати вашу свјетлост; но увјерен будући, да савршено поњате задатак данашњег времена, по том начелу изрећи могу: да се не само познајемо, но да и једни смо. Примите, свијетли господару, увјеренија мог безмјерног почитанија и преданости, с којом јесам ваш покорни слуга — кнез М. М. Обреновић.“ (Д. А.) Не знамо у чему се састојала та жеља, али се можемо домишљати, када у обзир узмемо доба, у које је писмо писано, и факт, да ту жељу не повјерава артији ¹⁾. На сваки начин, љубав и повје-

¹⁾ Медаковић вели на једном мјесту, да је Кнез Михаил позивао владика, да пошље војену помоћ србима у Војводини.

рење, којијем ово писмо дише, довољно нам свједочи, како се мислило у кући Обреновића о знаменитом нашем господару. Овдје ћемо још забиљежити, да су били први књажеви Србије, Александар Карађорђевић и Михаил Обреновић, који дају Петру II-гом наслов „свјетлости“, као земље господару.

Владика шиље двоје дјеце у Србију на школу, па препоручујући их Гарашанину, говори о свом настојању, да уведе просвјету у народ; „а да бих колико прије ту пожељену мету докучио, за благорасудио сам шиљати за границу кад-кад по неколика младића на науку. Но гдје би црногорска младеж могла лакше получити образованије ума и срца, а да не изгуби нимало од своје дичне народности, ако не у Србији, гдје се и све науке на нашем језику предају“ ... (Д. А.) И из Биограда му се братски одазивљу.

Исто тако препоруча Гарашанину црногорске исељенике, о којијема имамо следеће податке. Симо Милутиновић пише у мају 1847 Авраму Петронијевићу: „Крајње сам слаб и болестан, него вас молим и овако, молим именом човјечества и именом и вјером србинства и једнородства, та светињом христијанства, стостручно вас молим и заклињем свемогућим Богом, да се смилујете и да умолите и сагласите г. Гарашанина, да примите у Србију и оне црногорске досељене фамилије, које на карантину мокрогорском обустављене чаме и безчовјечно пропадају, које од глади, које од зулумћара. Није Србија још толико пренасељена да већ нема више мјеста ни за своју родну браћу, та колики је само Мироч просторија и пусторија, свуд би по њему родио кромпир и стрвно жито, и стока би се добро држала у оноликим шумама, и то би за црногорце Банат био, само их треба одма правитељство да својски привати, да упути и да намјести и да снабђене крајњим нужностима, па да нам оживотворе оне мртвине горске и да посрбљавају и облагорођавају оне апсолутизма римскога изроде. Шта ли нам је србима други бољи и славнији задатак него своју браћу облагополучавати? Ова љубави србинства сјемена неколико, нећу и не дај Боже, да падну на камење голо и безчувствено, а толи у трње пакости и презрења. Та ево србљи из Књажевца и оближњи села примају их на своје земље и долазе вас молити за њи, ако се иначе и боље што с њима не узхоће.“ (Д. А.). Петронијевић се је одазвао овој Симовој молби, и Гарашанин му одговара 3 јуна 1847 овако: „Ја сам већ издао допуштење, да они црногорци, о којима је ономад ријеч у министеријалном засједанију била, могу овамо прећи. Ово је сад оцет друга гомила, и ја се не

смијем согласити, да се овако премного ови нерадина и просјака овамо у земљу на велико неспокојство нашег народа упусте. Г. Милутиновић лако може у соби умствовати о србинству, једнородству и шта ја знам још, али то у ствари другојачије стоји. Треба најприје ако је могуће гледати, да буду црногорци достојни пријема у Србији, па ћемо и ми заједно са Милутиновићем у смотренију црногораца мислити, говорити и творити. Ово је моје мњеније о црногорцима, а још вам и то додати морам, да у свакој чети ајдука на граници има и по гди који од овакови црногораца, који изостану од повраћајући се.“ (Д. А.) Тада је донешено и сљедеће рјешења: „Црногорци, који у Србији долазе, мучно се населити могу, за то треба владика црногорски најприје да уговори са правитељством српским и књазом извјесно њихово насељеније, т. ј. да им се определијели у Србији мјесто, гдје се населити и земљу обдјеловати могу. Ако то владика неће да предузме, то нека даде опуномоћије Милутиновићу, који ће то ако се могне свршити.“ (Д. А.). Еле је Симо Милутиновић унеколико успио, и ми уживамо како у његовом ватреном патриотском заузимању за исељенике црногорске, тако у хладном државничком одговору Гарашићина, који ипак узимље у обзир то заузимање Милутиновићево и води бригу о уредном насељивању црногораца у Србији у договору са владиком.

Оволико смо могли покупити о односима између Србије и Црне Горе прије знамените четрдесет и осме године, што ће тек моћи допунити, коме буде на расположење државни архив у Србији, као и архив књаза Александра; ал нам је и ово доста, да видимо тежњу сестринских веза између Србије и Црне Горе. А сад долазимо на оно знаменито писмо владичино књазу Александру четрдесет и осме године, у ком се говори о Књићаниновом походу у помоћ србима у Угарској и о заједничком дјеловању Србије и Црне Горе против Турске. То је писмо владика овако завршио: „Мени се види, да ми ово свагда можемо уредити, само кад шћети буде ваша свјетлост и ваша Србија. Ја сам о овом послу говорио с г. Јанковићем, који ће вам моје намјереније расказати, колико га је могао разумјети.“ (Д. А.) Књаз Александар одговара владици 29 маја 1849 овијем врло значајнијем писмом: „Ваша свјетлост! Ваше уважајемо писмо од 14 августа п. г. у ком сте доброту имали напоменути ми вашу свагдашњу жељу, ја сам исправно примио, и радујем се да вам повторити могу моје особито уважањеније и почитаније. Кад сам се ја рјешо браћу нашу у војводству потпомагати, ја сам јасно предвиђао, да би наши непријатељи улучили при-

лику сајузити се с мађарима, ако би се ови осилили, који сојуз био би за народ србски а особито са намјере наше са свим убитачан. Ја се у овом предвиђању нимало нијесам преварио, јер ми свједоче дјела, од како су се мађари границама нашима приближили. И тако за предупредити овај сојуз опасни, а за оснажити србство, ја сам за нужно нашао дјејствовати, да се срби у Аустрији бар толико узвесе, да се народност њима призна, како би отуда и морална и физическа снага њина развити се могла. Моја је намјера била добра, па ако све и не постигне, опет се никада мојој доброј вољи неће имати што пребацивати. Ја вас могу увјерити, да Србија овим пожртвовањем није нимало ослабила, но шта више она се, поред вашег војузничества, које мој народ особито одушевљава, и које и сам највише уважавам, наоди приправнија, јача и вјештија него икада. Овакову силу на постижење наше давно пожелане цјели употребити треба само у благопосијешно вријеме, о коме ћу се ја с вама споразумјети. Мени је жао, да је прилика тако донјела, да сте о том с Јанковићем говорити морали, будући се оваково дјело непосвећеноме не може повјерити. Мој попечитељ унутрени дјела г. Илија Гарашанин по мојему налогу назначиће вам човјека, с којим ћете ви о томе дјелу непрекидно и повјерително одсада споразумјевати се. Са овим писмом изволите примити аманет. Будите ми здрави и увјерени о мојој искрености и почитанију, с којим остајем ваше свјетлости свагдашњи почитатељ и слуга — А. Карађорђевић.“ (Д. А.)

Владика одиста није негодовао, што је Србија послала оружану помоћ својој браћи у Војводини противу мађара; напротив његова је српска душа кликовала од задовољства, за то је онако топло и благодарио књазу Александру на „благородна и велика пожртвованија“ на оном братском походу у војводину; па је за то господар црногорски и наградио Књићанина највишијем војничкијем одличијем, златном медаљом Обилићевом, коју је он био установио за ратне заслуге за српство; ²⁾ али је онијем ускликом: „Куд би та срећа српска мјесто војводства да се онда на Босну окренуло!“ — само хтио истакнути сходан час српске акције у Турској; и његова је душа још више кликовала од радости, кад је овакав одзив добила из Биограда.

²⁾ Ево писмо којијем 7 марта 1849 Књићанин благодари владици на одликовању: „Драгоцјени лик обесмрћеног Обилића, којим би се само витезови Душанови и соколови Карађорђеви достојно поносити могли, за то сам јединствено на моја прса придјети усудио се, што си ми га ти, врховни чувару слободе српске, из кршева црногорски, као из гњијеада и ројишта витезова српски, по отеческој твојој к мени љубави, поклонити изволио. (Д. А.)

У Биограду се било почело радити одма по жељи владициној, тек се Јанковић повратио са Цетиња. Он је морао собом понијети владин план заједничког српског патриотског рада по Турској, који је у Биограду радосно био примљен, као што видимо из горњег писма књаза Александра. Што више, у овом писму говори се о савезу, „*који мој народ особито одушевљава и који и сам највише уважавам*“ — те књаз увјерава владика, да се последије оног похода у војводину, „*поред вашег сојузничества Србија наоди сада приправнија, јача, и вјештија.*“ Да се прије овога писма књаза Александра већ било почело радити у Биограду свједочи нам следеће писмо Матије Бана, што је послао владици 12 марта 1849, у коме се вели: „До једно два мјесеца добићете једно италијанско писмо из Албаније: писаће вам га један важан и васпитан ондашњи човјек, који је овијех дана код нас био, све инструкције добио, и у своје се мјесто вратио да по свој Албанији путује. Ми овдје много којешта и на све стране уређујемо, да када удесни час куцне скочимо приправни и сложни на ноге. Наша господа већ не дријема него озбиљски ради: приправља се и внутра и споља. Мислим да ћу ја главом к вама не до дуга доћи. Тада ћу имати чест све вам опширно изложити. Сада се занимам са многобројним плановима и разашилем људе на све југославенске стране“. (Д. А.) Матија Бан је био у кући књаза Александра учитељ књажеве дјеце и особа од великог повјерења, за то је он и био одређен да буде посредником између Цетиња и Биограда у овом важном пословању.

Владика одговара књазу Александру, да је примио његово *драгоцјено* писмо од 29 маја по М. Бану, и од њега много доброга разумио. „Ваша благородна пожертвованија и велика помоћ нашој браћи у војводству вама су пред српством освјетљала образ и бесмртно име у повјесници оставише. И то ми је драго било чути, да сте све оне партије, које куже Србију, сповршили... По вољи ваше свјетлости назначио је г. поштителъ Гарашанин г. М. Бана, да се с њим могу споразумјевати и вама доводити до знања о нашој општој ствари“. (Д. А.) У овоме пословању ми осјећамо велику празнину и слутимо, да је одиста било озбиљнога рада, али на жалост из Биограда нијесмо срећни били да се ичим користимо. То чека срећнијега писца историје владања Петра II-га и оног знаменитог доба. Наводимо што Медаковић о томе пише: „Владика се зближи са Србијом и ступи шњоме у преписку. Али ово зближавање није ни у чему помогло владици, него га често довођаше у неку

забуну и пресијецало би ону жицу, коју владика навijaше на опште добро. У Србији су зли духови били успјели, да одврате и саме Србе од своје обште среће; а ту црну мисао ширили су и даље.... Ова преписка са Србијом омете владикy те није ништа учинио при најбољој својој вољи. Преписка која постојаше између владике и кнеза Александра бијаше тајна и писана тајнијема знацима.... Осјетио је и сам владика на што се иде, а најпослије и да је преварен.... Али имапе и наду, да се даје све поправити, па није преставао хравити свезу братске љубави за љепшу будућност свега Српства.“ Колико основа има ова тврдња, ничим недоказана, особито односно преваре, ми не знамо; али да се владика већ није могао слободно мицати, пошто је ступио у савез са Србијом, то нам се и само каже. Петар II није се лаћао сам иницијативе, тијем више што се надао, да је та иницијатива препла у јаче руке, премда он није никад преставао рачунати на побратимство Али-паше Ризванбеговића, везира херцеговачкога. Он је само стајао у приправности, да на први знак из Биограда ступи на поље рада за опћу ствар. Владика је чекао, али све његове наде, које је и на Србију полагао, преварише га бар у оно доба од *пословања, за оне, којима ништа своје није урађено....*

VIII. Али на поворницу догађаја појављује се нов неочекивани чиниоц, у кога сада црногорски господар, радећи да се Црна Гора чим год користије онијем потресом Аустрије, упире очи своје. Кад је Петар II. чуо, да се руска војска справља, да савлада мађарски устанак; кад је чуо да долазе Руси у Угарску, гдје ће наћи један дио српскога народа, онда најкултурмији, са српскијем Патријархом и Фрушком Гором, пуном манастира, пунијех српскијех светиња; у Угарску до Славоније и Хрватске, до Србије и до Босне; ко би могао себи представити, какве су се мисли и наде ројиле у великој души његовој! У томе одушевљењу црногорски господар пише грофу Орлову у Варшави: „Високи мој покровитељ справља своју војску, да угаси пламен буне у Угарској. Ми у томе душевно учествујемо по чувству једноплемености с Русијом и ваздашњој црногорској оданости к трону всерусијском. Зато се и обраћам к вама, гроф Орлов, као особи блиској великом монарху, молећи вас, да израдите у могућега цара, да ми дозволи, да кренем са 4—5 иљада црногораца и да се сјединим с вашом војском противу мађара. Сјеверна Угарска је горски предјел, а наша је војска све вјешти горштаци; ја се надам да ће они тамо бити од ве-

лике користи. Слава Богу, Русија је моћна ал' ја то јако желим, да покажем дјелом нашу душевну оданост цару и једноплеменој Русији... Једна ријеч руског цара, биће довољно да заустави турке од обичнијех нападаја на Црну Гору: турци што нас окружају, сада су са свијем послушни порти". Но ни ту не нађе одзива онај велики дух, који за све вријеме онијех великијех догађаја, као Прометеј, остаде тако злијем приликама прикован при Ловћену, да се у живом огњу своје љубави према српству сам истроши! Гроф Орлов је одговорио владици 27 јуна из Варшаве од стране цареве, да он нема права да се користи његовијем предлогом, јер војска из друге државе не може ићи већ на позив дотичне државе, а пошто су сви изгледи, да ће брзо савладати буну аустријска и руска војска, то нема изгледа, да ће Аустрија звати у помоћ још коју државу. (Д. А.) Цар Никола био је послао своју војску у обрану начела легитимности противу револуције, и да сачува круни абзбуршкој угарску краљевину, ма да је Кошут, мађарски диктатор, био понудио угарску круну Николину сину, великоме књазу Константину. Толико је цара Николу интересирало начело законитости и конзервативизма! А Петра II-ога је са свијем противно начело заносило, које је тражило *законитост* само *среће своје*, те је за то и сам морао револуционар бити!

Тако све наде овога великога Србина само огорчавају разочарањем његову велику и племениту душу. Осим опћега погледа ондашњег рускога цара на револуцију, ми овдје треба да се сјетимо и оног извјешћа Гагићева, у коме се догађаји у Боки приписују инглеском упливу! Па какав су појам могли имати у Петрограду о положају око Црне Горе у опће, а напосе о Петру II-ога и о његовијем великијем мислима!

Тако прохуја ова велика револуција без икакве користи. И пошто је Црна Гора учинила лијепу услугу Аустрији у Боки, обзиром на бана Јелачића, аустријска влада јој задржава у Тријесту топовска зрна, а у Котору салитру за прављење праха, те се владика усљед тога горко жали окружном капетану у Котору Решетару, напомињући му како је „у садашњем потресу Аустрије сачувао јој провинцију бокеску од савршене њене погибије“... па наставља: „Мени до сад забрањено није било, колико сам хтио, за ови мали крај набавити оружја или муниције из Аустрије; ја се ни сада нијесам томе надао, нити се надам, да ће се тај непријатељски поступак противу мене учинити.... Ја се уздам и молим вас, да ми пуштите то мало салитре, те сте ми у Котору зауставили; и да пишете вашој власти, да

ми отпусти она топовска зрна из Тријеста; тако исто унапријед, што би ми од потребе било, да ми не буде забрањено набавити.“ На што је добио одговор 13 фебруара 1850, да је забрањено у Котору уносити и износити, а такођер и транзит барута. (Д. А.)

И то је био сав успјех Црне Горе и оног грозничавог рада владичина у оној великој револуцији, — успјех, који најбоље свједочи, како је Аустрија гледала на Петра II-ога, који је био узашао на врхунац позива господара црногорскога.

Тако излази потпуна досљедност аустријске политике према Црној Гори за живота владичина, од како су му биле заустављене у Котору црквене и научне књиге, на његовом повратку из Русије са посвећења, док му ето први пут зауставља ратну муницију при концу његова живота; одакле се види, колико је кроз ово двадесет година Црна Гора била добила угледа, као огњиште независности и слободе српско.

ШЕСТИ ДИО

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ

Слутња и клица болијести. — Општа руска политика — Појава болијести. — Бављење владичине у Напуљу. — Трагични свршетак Али-паше Ризванбеговића. — Омер-паша пријети Црној Гори. — Брига владичина. — Повратак на Цетиње и смрт владичина. — Његова последња воља. — Његов наследник. — Неке црте владичине.

I. Почиње болијест Петра II-ога, и конач живота његова приближава се. Ко је пратио дане његове, од како је дошао на владу, и удубљивао се у оне мучне прилике, с којима је имао овај велики дух да се бори, тај већ има пред собом Прометеја прикована при ловћенској стијени, који се до последњег часа, чврстом вољом, да одоли тијем злијем приликама, и тврдом вјером да ће успјети, отимље кобнијем оковима злога доба свога; док одједном, као зелени дуб, који сам на помету високоме пркоси силнијем вихорима, не могући им се повијати, не паде!

Већ у новембру 1847, владика честитајући Гагићу повратак с пута под свој кров, писао је: „Пријатни домаћи кров је једино прибјежиште од помамљене и дивље буре. Ја тако судим по себи, за то што мене вазда прогони противан вјетар, а прибјежишта за мене, могу рећи, нема до гроба... О судбино, судбино! за што си ти тако са мном сурова? Ја сам твој великомученик; звијезда, под којом сам се ја родио, по свој прилици је сапутница меркурија, и за то не може ми попиљати благијех зракова; у мога анђела-хранитеља, по свој прилици, још стоје у глави паре каквог бахусова пира. — Ванстину, мора се човјек дивити, што на сва дјела наша гледају наопачке; а што је угодно људма то и вријеме трпи. Тако наприлику, кад црногорци, као што вазда бива, стану поступати самовољно, тада говоре: владика

је човјек слаб, за то би требовало да с њима влада човјек строжи и способнији; а кад се преступници казне, говоре: владика управља жестоко, тирански. Кад нас турци оставе на миру, и ми мало одахнемо, тада говоре: нијесу то већ пређашњи црногорци; њиховом јуначком духу много је шкодило владање садашњег владике; — када црногорци не сједе с миром, него се свете и бију с турцима, тада говоре: свему је узрок славољубије садашњег немирнога и крвожеднога владике. Свака наша побједа или се сакрива, или се називље грубом, дивљом, и Бог зна каквијем именима. Турска пак побједа хвали се и о њој говоре: ти и ти турци одржали су сјајну побједу над бунтовницима и непослушницима, над дивљом ордом, која своју самосталност подржава само безаконијем правом оружја и силе и т. д. и т. д. и т. д. Право оружја свето је и најзаконитије за свакога, само не за нас. О, несрећна Црна Гора! гола сирота, она не припада човјечанском роду, него је или пала с неба, или искочила из пакла, ушљед чега свак је се туђи; нашим подвизима и борби за слободу, за славјанство и за христјанство — нема благодарне симпатије; наша крв, наша страдања и мучења не заслужише човјечанског саучешћа.“ Ми ово туговање владичино, које нас тако дира, кано ти сасвијем искрено и потпуно оправдано, и задахнуто најцрњом слутњом, доносимо на овоме мјесту, јер трајно мучење, што је претрпјела племенита душа владичина, већ нас је приправило за блиски конач дана његовијех, *и убједило, да је у горчини а не у сласти тијех дана, као што из незнања многи тешко гријешу, била клица неисцјељиве болијсти његове.* Овај вапај био је управљен баш онамо; гдје је имао одјекнути као укор.... Али која фајда, када општа јевропска политика није допуштала, да велике тежње владичине нађу иколико одзива у Петрограду, куд је он непрестано упирао очи вјером и надом.

II. Да схватимо држање Русије према великијем тежњама владичинијем, треба да овдје бацимо општи поглед на руску политику према порти отоманској и према Јевропи током живота владичина.

Одма пошто је била ишчезла опасност од Наполеона великога, по схваћању јевропске дипломатије, пријетила је равнотежи јевропској новом опасношћу руска источна политика. Букарешкијем уговором мира од г. 1812 Русија је отпочела ослобођавање балканскијех народа, у полузависнијем државама, под својом заштитом. Стара преимућства књажевина Влашке и Молдавске потврђена су, а односно Србије порта се обвезала Русији, да ће својом војском посјести само турске тврђаве, оставив

самоме народу. да сам управља својијем унутрашњијем пословима, и задовољив се умјеренијем порезом, који ће јој непосредно предавати народни преставници. Јављајући се у новој улози ослободиоца угњетенијех народа на балканском полуострву, руска источна политика уљегла је и нехотице у нову народносну струју деветнајестога вијека. Према тој руској политици јевропска дипломатија стала се бринути о цјелокупности Турске. Али упркос тој бриви, и у пркос политици Светог Савеза, у који је била и Русија увучена, и упркос аустријскоме канцелару кнезу Метеринку, злодуху ондашње Јевропе, Русија је, ако ће и приковцу седмогодишњег грчког рата за ослобођење, узела у заштиту грчку ствар, и саучешћем Инглеске и Француске, дала живот грчкој краљевини, чим је наставила и потврдила своју политику, отпочету букарешкијем уговором. Иза тога Русија, руковођена тежњом, да утврди себи положај на Босфору, па тијем и на средиземном мору, притијече у помоћ Турској противу њеног бунтовника Мемет-Али-паше мисирског, и уговором ункијар-искелескијем г. 1833 порта испуњава у том обзиру жеље руске. Француска и Инглеска протестирају; Русија одговара, да ва њу тај протест не постоји; и изгледало је, да је рат неизбјежан. Али аустријском канцелару Метернику још је служила Русија противу револуционог покрета у Јевропи, и његовијем посредовањем рат се избјегао; ункијар-искелески уговор остао је у сили између Турске и Русије; али у исто вријеме питање о независности и цјелокупности турске царевине проглашено је за јевропско питање.

Тада Инглеска почиње заузимати у Цариграду положај јединог поузданог и моћног пријатеља Турске. Да тај утицај инглески смањи, Русија повлачи г. 1836 своју посаду из Силистрије, и прашта Турској један дио ратнога намета, што јој је дуговала још по једренском уговору. Настаје потајна борба између Инглеске и Русије за превласт утицаја у Цариграду. А Турска је тежила, да казни свога бунтовника египатског, Мемед-Али-пашу. И г. 1839 султанова војска упада у земље уступљене управи Мемед-Алиној, али је била поражена. Да се Русија не умијеша сама у унутрашње ствари Турске, по уговору ункијар-искелеском, Инглеској и Аустрији испада за руком да Русију принуде, да се заједнички умијешају и оне у то питање. Тијем Русија шапушта свој правни положај на Босфору у корист Инглеске. Г. 1840 склопљен је уговор између Инглеске, Русије, Пруске и Аустрије с једне и с друге стране Турске противу Француске, односно египатског питања, у ком се поставља начело,

да је одржање цјелокупности и независности отоманске царевине општи интерес читаве Јевропе, и тијем се задаје смртни ударац положају Русије у Цариграду, што је била добила уикијер-искелескијем уговором.

Цар Никола се још надао, да ће се с Инглеском споразумјети односно Турске, те је према томе и даље поступао. Али сва руска настојања у томе правцу остала су без успјеха. У томе наступају догађаји од г. 1848, и цар Никола заузима пресудан положај у Јевропи противу оне револуције, као представник легитимности и као заштитник угроженијех и обновитељ оборенијех престола. Руска интервенција спасла је тада хабзбуршку монархију од распада. Код Вилогоша угашен је револуциони огањ, који је пријетио свој централној Јевропи. Тијем је цар Никола стао на пут револуцији Француске да не захвати и Пољску, и хтио је обвезати дотичне спасене државе, да му не стају на пут у рјешавању источног питања ¹⁾.

Што видимо дакле у овом периоду јевропске историје? Видимо Русију гдје се истакла као заштитница народа балканскијех, и сву Јевропу као заштитницу цјелокупности турске царевине. Цар Никола заузима се да истисне утицај јевропскијех држава у Цариграду; и да даде доказа свога пријатељства султану, прискаче му у помоћ против његовог одметника Мехмед-Алије. Отуда нова дипломатска борба између Русије и западнијех држава за превласт утицаја у Цариграду, која се нашијех дана понавља.

Кад се проучи овај положај Русије за вријеме владавине Петра II-га, наћи ће се кључ држању цара Николе према Црној Гори, која је у очима ондашње дипломатије изгледала као огњиште револуције, не само против Турске него и против Аустрије.

Доста се сјетити интервенције руске војске противу револуције мађарске, која ју је и угушила; чим је Русија особито хтјела, бојећи се у својој кући пољске револуције, да обвезе Аустрију за сваки случај. С друге стране, у томе страху централнијех јевропскијех држава од револуције, која је била захватила Јевропу са свијех крајева, Турска је била дошла до такве силе; да су узалуд од ње захтјевале Аустрија и Русија, да издаде мађарске емигранте, међу којијема је било и пољака, који су били нашли у Турској прибјежишта, пошто је била угушена мађарска буна. Страх, који је био завладао старом Јевропом од народнијех

¹⁾ В. у биоградском „Делу“ 1894 извршу студију „Источно питање“ од проф. М. Миловановића.

покрета, учвршћивао је стање, у ком се тада налазила Јевропа, што је ишло у корист Турске, а наравно на штету Црне Горе. Тако су се биле склопиле све прилике противу великијех тежња овог црногорског господара.

III. Ако те прилике нијесу могле срушити дух Петра II-ога, трајна и одушевљена борба духа његова са тијем приликама срушила му је тијело. С прољећа 1850, дакле у тридесет и деветој својој години, а то је у најбољој мушкој снази, владика који је био од дјетињства свога вазда узор здравља, један дан играјући на биљару стаде крв бацати! По савјету љекарском сађе одма на Прчањ, у вазда му милу Боку, да се лијечи. Тај први период болијести морао је врло озбиљан бити, јер велики болесник ту напише и свој завјештај 20 маја, па крене пут Италије, да тамо лијека тражи. Гагић телеграфира 28 маја руском посланику у Бечу: „Владика због свога *изванредно растројенога* здравља присио је јучер на аустријском параброду из Котора и бавио се овдје около шест ура, па је кренуо пут Тријеста, одакле намјерава у Италију, да по савјету љекара пође гдјегод на минералне воде и купање“. Али већ 24 јуна исти Гагић извјештава свога старјешину: „Трећи дан владика се повратио у Котор, и јучер отишао у Црну Гору. Италијански љекари, по свој прилици, нашли су у њему сичију, која се не може излијечити, и за то су му савјетовали, да не употребљава никаквијех љекарија, него да се поврати у Црну Гору и да се ту користије отачаственијем ваздухом при најстрожијем уздржавању од јела, пића и од свакијех труднијех занимања умвијех, да колико се узможе продужи свој живот“.

Тада је у Котору био славни љекар Маринковић, родом далматинац с Виса, који је у свој Боки оставио име над свијема љекарима, што су у њу долазили. И њему владика пише с Цетиња 10 августа: „Ја нијесам још издравио, али сам се добро поправио. У мојој болијести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао ни мало мени шкодила није, но шта више, зраке су ми душевне лакше кроз тијело проицале, како сунчане зраке кроз танке и раздробљене облаке што лакше проицу. Моја је идеја међу небесима и гробницом смјело лећела, и ја сам смрт овако разумјео: или је тихи, вјечни сан, који сам боравио пређе рођења; или лако путовање из свијета у свијет, и причислење бесмртноме лику, и вјечно блаженство. Ја се ада ни мало бојао нијесам, јербо у мени адска душа није, и ја Бога не престављам као Перона, и Мухамеда II, но га представљам по његовом величеству, за духа превеличественога — премило-

стивога својим тварима. — Ја сам душу човјечију представљао за неки тајанствени фокус, која, како се раздвоји од тијела, сине хитром зрачицом, и запали бесмртни плам нашега вјечнога живота и блаженства на небесима. — А наше јадно тијело што је? — угоштеније и попираније земаљскога гада — гљбина, од које се гади — прашина, с којом се вихорови ругају и играју — њом бистре источнике водене муте — њом сјајне зраке сунчане затмивају — и великога чуда, колико ми ово ништавило љубимо и колико нас интересује! Тијело је много ништавије по стаклени суд — дај буди изломљена стакла купе каљави чифути и пометнути трговци, те их продају — а наше тијело без душе ни зашто не служи. — Досадах вам, но то је крива доброта ваше душе, коју сте ми открили — хиљаду сам совјетника имао, од како сам се разболио, но сам се највише нашега совјета држао и данас се највише држим, јербо сам видио, да из дубине познанства и благородне душе истијече. Неки су ме совјетовали, да ништа не мислим; како ће човјек живјети, а не мислити; неки су ме совјетовали, да очи на женски пол не окрећем, а човјек не може и са смртнога одра, да очи не баци на красно створеније. Неки су ме совјетовали, да фанеле на тијело ни мараме око врата не носим. Неки су ме совјетовали, да двоструку фанелу на тијело и до уших обучем, па преко ње вунену мараму око врата да метнем. Неки су ме совјетовали да лежим потрбушке, а неки опет да лежим на плећа, неки на лијеву а неки на десну и проч. и проч.“²⁾ Из овога се писма види: прво, да је Маринковић заузимао прво мјесто код владике као лекар у његовој болијести; друго, да је владика била оставила већ мисао о смрти, пошто се јулија и августа боље осјећао.

IV. Али у новембру владика опет иде на пут, да зиму проведе у благоме поднебљу напуљскоме. Ту, у Напуљу, наводи га Љубо Ненадовић, познати српски пјесник, који нам је у својијем писмима из Италије забиљежио, како је Петар II ту евоје посљедње дане проводио. Те драгоцене биљешке треба овдје, ако ће и у кратко, све покупити, е су нам драгоцени сви посљедњи тренутци сјајнога али врло краткога живота овога великога србина. Ненадовић се најприје упознао у Напуљу са Вукалом, перјаником владичинијем. „Путем каже ми: да је ту од црногораца још и Андрија Перовић, сердар цуцки, и Ђуро Срдановић,

²⁾ Ово је писмо нашао г. Решетар у царској библиотеци у Бечу и објелоданио га у „Стражилову“ 1893. У њему стоји „уклени суд“ — сигурно по штампарској погрјешци, јер је очевидно да је то „стаклени суд.“

управитељ двора владичина. Питам га ја: како је владика са здрављем? јер сам слушао, да болује од немиле суве болијести; и он ми каже: да му је ова блага неапуљска клима зимус врло добро учинила, — али је, вели, још слаб; несрећни кашаљ често му се повраћа, а и књиге му грдне стижу, шта Омерпаша у Босни ради; па је често иједак и зловољан... У томе разговору уђемо у кућу, гдје је владика сједио. Та је кућа на углу улице, баш према великом хотелу, што се зове „Рим“. Има врло лијеп изглед на море и на све стране. Владика је сједио на првом кату. До његове собе треба проћи двије собе. Ту вађем Ђука; и он ми се врло обрадује. Док се с њим повдравих и мало разговорих, а Вукало већ излази из владичине собе и виче: хајде, зове те господар! — Ја мало прекорим Вукала, што ме тако одма јављао, и што није причекао док се мало од прашине очистим: како си ме пријавио, кад нити знаш ко сам, ни од куд сам; што си му знао казати? — Ја сам му казао, рече, нашао сам, господаре, једнога срба! — Па камо га? — Ево, довео сам га. — Пусти га амо. — То је све: а што ћу му друго кажевати?“ — Сада слиједи непосредно општење двају пјесника: „Ја сам себи представљао — вели Ненадовић — владикау црногорског као и друге владике; у дугој црној мантији, са камилавком на глави, са бројаницама у руци. Такво сам и портре једно из младих његових година виђао. Кад уђем, погледам по соби. Соба видна и велика. Три прозора гледала су на море, а један низ улицу на краљев двор. Усред собе стајала су два астала: на једном биле су растурене књиге. Било је два лијепа канабета и више великих и малих столица, са другим потребнијем намјештајем; на дуваровима осим огледала било је различитијех слика. На десно од врата у дну собе био је од мермера камин, оцак по француском начину, у коме је горјела мали ватра. Према томе оцаку, у великој ниској столици, сједио је један крупан човјек у црногорским хаљинама, с црногорском капом на глави, и држао гвоздене машице у руци, те њима у ватру царао. Једва је могао примјетити, да је неко ушао. Никога друго у соби није било. Првим погледом увјерим се да је то владика. Прођем кроз собу и на два три корака зауставим се пред њим. Он окрете главу и погледа ме. Ја му се поклоним и рекнем: добро јутро, господаре. Он ми одговори: добра ви срећа! — и одма продужи — ви сте из Далмације? — Нијесам господаре, ја сам из Србије! И кажем му у кратко: да сам био професор у Биограду, да сам зимовао у Паризу, да сад путујем да видим Италију, а прије свега казао

сам му како се зovem. Моје име учини му се познато, и одма ме за-
 пита: јесте ли ви што писали? — Јесам! — Јели вапа Славенска
 Вила и Шумадинка? — Јесте, господоре! — На то се он осврте
 и привуче к ватри једну столицу: сједите — рече — ми смо
 стари познаници; сâм вас је Бог послао да ме у овој самоћи
 разговорите. — Пружи ми руку те се самном рукова. За тим
 се замисли и ућута, па из тих мисли, послѣје неколико трену-
 така, јачим гласом узвикну: ала се ми славени наробовасмо! —
 и као нека срдња на лицу му се указа. Док сам ја смишљао што
 на то да му кажем, он продужи послѣје кратког ћутања: али
 ми црногорци, Бога ми, нијесмо. Сваком слободном човјеку
 можемо слободно у очи погледати. Ни пред ким не морамо се
 застидјети. — Питао ме за тим много о Србији; премда сам
 одавно из Србије, опет сам му причао све што сам знао. Он
 је врло пажљиво слушао. У томе разговору запита ме: што се
 већ једном не дижете на турке, код толиких лијепих прилика?
 Па ви отуда а ја одовуда, да се на Косову састанемо. Па док
 дипломати измијењају међ собом своје ноте, ми ћемо наш посао
 свршити, па ћемо онда Европи казати: оно што сте ви звали
 европска Турска, оно смо ми! Зовите нас опет како хоћете,
 само поштујте у нама људе; и нама је исто тако драга слобода
 и просвјета као и вама.“ — То је било на првом састанку. У
 другом писму започиње Ненадовић: „Опет ћу ти говорити о
 владици, само о владици. Непрестано сам с њим. Како изоста-
 нем једно прије или послѣје подне, ето ти Вукала или Буке к
 мени: Ђе си, чоче? хајде, зове те господар!... Говор му многи
 кад кад шкоди. Он често по неколико сати сједи у својој
 великој столици и ћути. За то вријеме ја му што причам,
 новине или какву вѣигу читам. Играмо и шаха, али он нема
 стрпљења. Неколико сам пута ручао код њега. Он врло мало
 једе, и чува се од противних јела. Ништа не пије. Једе обично
 много грожђа. Овдје има тако лијепог грожђа као да је сада
 са чокота узабрано. Владика слабо што чита и пише. Болијест
 његова смета му радити. Ја му читам новине, пишем писма и
 друго што му затреба. Каже ми, да се зимус занимао описи-
 вањем Црне Горе и њене историје на француском језику, у
 томе помагао му је неки овдјешњи адвокат, Бузепе Каза. Он
 сваки дан долази те с владиком по један сат ради. Владика му
 обично диктира, а он француски пише. То је дјело већ готово
 а сад га прегледају. Владика ће да га пошље неком француском
 списатељу по имену Беланжеу, с којим се негдје познао и о
 Црној Гори причао му. Беланже био је усхићен његовијем при-

чањем и молио је владикау да му тако напише, како му је причао о Црној Гори. Ово је дјело, као што ми рече, удешено за читање странаца, који нас не познају. Казује ми Ђузене, да се многе владичине ријечи међ слободњацима по Неапољу причају. Сви важнији људи овдјешњи походили су га, и не могу довољно да га се нахвале. Енглези га такођер врло уважавају. Једном прије подне сједио сам и играо шаха с њим, а један лорд пријави се и уђе с ријечима: „Нисам могао поћи из Неапоља, а да се не опростим с вама; и будите увјерени, да ми је милије, што сам видио и познао вас него Неапољ.“ Енглези ријетко ласкају; богати лордови никада. Владика се познао са тим лордом зимус на соаретима. При поласку молио је владикау да му да једну своју слику. Владика му даде. За тијем молио га да му за спомен напише два три стиха испод те слике. Владика узе перо да напише и послѣје кратког мишљесња, подписа само своје име, и поврати енглесу слику, па му рече: моји су стихови сви жалосни; ја их не пишем више! Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: овдје лежи владика црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа. И томе имамо највише захвалити вашим земљацима, господине, који и мртву турску руку држе под нашом гушом.... Кад дођете у богати Лондон и кад покажете ову слику својим пријатељима, немојте им казати: ово је владалац, него им кажите: ово је мученик једнога за слободу мученичког народа. Кажите им: срби могли би побједити турке, али не могу да умилоствиве вас, християне. — Владика је са осјећањем говорио; познало му се то на лицу. Владика не може се нигда у говору дотаћи српског народа и ослобођења, а да не дође у усхићење а често и у пеку љутњу. Он има овдје доста познаника. Овдјешња господа често моле га да им дође на њихове говбе и вечерње забаве; он се обично извињава својом болешћу. Каже ми, да га је зимус сваком приликом позивао краљ у двор. — Два пут сам био по владичином послу код Ротшилда, био сам и код Фортуната, министра иностранијех дјела, и код барона Шенинга, руског шаржедафера. Руског посланика овдје нема. — Сви ме држе, да сам његов секретар; тако ме зову, тако им се одзивам. Владика ме представља својим познаницима као професора из Биограда, или журналисту, а кад кад и он каже: ово ми је сада секретар. — Једно вече провели смо код Ротшилда на његовој вили. Друштво је било лијепо и одлично. Сједјело се и ходало и по собама и по баншти. Владика обично носи се црногорски; и тада је био обучен у црногорске хаљине, које му врло лијепо доликују.

Разговор се готово свуда водио француски. Сви су били путници из свију крајева свијета. До владике није се могло доћи, једнако су га окружавале најљепше даме и молиле да им прича о Црној Гори. Владика је био добре воље; говорио је непреставо. Он је често при томе причању долазио у појетско одушевљење. Он има обичај усред францускога говора, кад кад по читав смисао на талијанском језику исказати. Кад вађе у талијанским ријечима јачи израз, он се њиме послужи. — Владика се тога вечера познао са вице-адмиралом американске војене лађе „Независност“, која овдје у заливу од неколико недјеља стоји. Он је одмах сјутра дан походио владика и при поласку молио га овијем ријечима: да поглавар слободне Црне Горе укаже почаст и посети убојну лађу слободне Америке. Пошто владика обећа да ће доћи, пошље му он послуже подне један војени чамац са вице-капетаном лађе. Владика одмах пошље по мене да идем и ја. Али — рече — не хоћу да идеш у тивим хаљинама, него у црногорским. — И тако које од његовијех хаљина, које од ове тројице, преођенем се и обучем као црногорац. У три сата по подне сједнемо у чамац. Пошли су и сва три црногорца. Чамац за неколико минута пренесе нас до лађе, која је подалеко, у отвореном заливу стојала. Вице-адмирал дочекао је владика на степенима лађе и примио са чамца. Како он тако и сви официри били су обучени у стајаћим униформама. На лађи били су упарађени сви војници с пушкама, и одали су војену почаст владици, у које доба и њихова војена музика свирала је, а лађа окитила се множином застава, међ којима је вихорио велики американски барјак са својим звијездама“. О повратку с ове значајне посјете Ненадовић пише: „Кад је владика сио у чамац и пошао, топови с лађе почели су грувати: двадесетиједан топ поздравио је суверена Црне Горе. На многим другим лађама, поред којих смо пловили, заставе се подигну у вис; а сви морнари као тице полетеше на катарке; обале зацрнише се од гомиле свијета; и са више страна заореше се: Евива! Евива! — Владика је подизао своју црногорску капу и благодарио им. Наш чамац ишао је као стријела, а дугачка американска застава на њему дохитала је воду. Кроз стотине различитих бродова прошли смо. Са једне грчке лађе поздравихте владика бурном пјесмом, за цијело пјесмом рата, пјесмом ослобођења. Са више лађа капетани и морнари дивали су руке у вис и махали капама. То су по свој прилици далматинци, који познају владика“.

Ово је било прво у свијету свечано званично признање владоца Црне Горе; и ту је почаст Петар II доживио тек од ратнога брода слободнијех савезнијех американскијех држава, дакле од новогa свијета, на отвореноме мору, на очи престонице једнога Борбонца, једне од најстаријех владалачкијех кућа старогa свијета, уз аплауз ту сабраногa народа. И то је било при концу његова живота! Догађај знаменит у животу Петра II-га, и за то га је требало потанко овдје преписати из дотичног писма очевидца.

Ненадовић даље прича: „Владика се зимус пењао на Везув. Овуда су га послали по четворица на измјенице у направљеној за ношење великој столици. Љекари су му савјетовали, да не иде на Везув; јер због своје болијести не би требовало да се излаже таквом трудном путу. Он се ипак пео. Није могао одољети да не види кратер на Везуву... Владика, кад је био овдје, узео је од Вукала обе кубуре, и избацио их у кратер... Владика ми се жалио, да му је пењање на Везув, нарочито сумпор на Везуву, шкодило његовим боним грудима“. Потанко описује, како је владика посјетио знамениту пећину, у којој је пророчица Сибила живјела. Кад су дошли у најскровитију њезину одају. — штета, што је сад нема, рече владика жалећи се, да нам каже, хоћели Омар-паша кад сатре Босну заиста ударити на Црну Гору.

V. У првом Ненадовићевом писму од априла читамо: „Владика је јуче ваздан брижан и зलोљан био. Кад сам му дошао, пружа ми једно писмо: читате! — вели. Познах одма да је нешто гњеван; јер само кад није добро расположен, или кад му се болијест погорша, говори ми *ви*, а иначе свагда каже ми *ши*. Ја узем писмо; преврнем га и обрнем са свију страна, но ништа нијесам могао прочитати. Писмо је писано са шифрама. Ја се насмијем и кажем му: да ништа не разумијем. Али сам га — вели — ја разумио! Омер-паша кренуо из Мостара својим крвавијем трагом у Сарајево. Путем убио Али-пашу Сточевића, и намјерава, како Босну и Крајину са свијем умири, да удари на Црну Гору... Е, да Бог да га разгубало српско млијеко, којим је одојен; е, да Бог да на страшном суду погледао се у очи са Обилићем! — При посљедњим ријечима прихвати се за капу, и погледа на више. Нигда га дотле нијесам видио у јурости. Ријечи су му летјеле као зрна из пушака; из његових очију укљонио се бјеше онај благи, замишљени поглед“.

Ми овај гњев и жалост владичину можемо разумјети, јер знамо у каквијем су односима живјели Петар II и Али-паша

Ривванбеговић. К ономе што знамо ево још једног прилога из једног рукописа пок. Ђорђа Срдића, бившег писара владичина: „Владика осим страдањем болијести, гинуо је и борио се с мислима, како ће помоћи својем побратиму, мостарском везиру, Али-паши Сточевићу противу Омер-паше, који кани из Босне с војском прећи у Херцеговину, да и тај српски крај подјарми турском ћефу! Уговор је био у том међу владиком и Али-пашом учињен, али због несрећне болијести, предвиђаше владика да га неће моћи испунити. Владика је казивао Срдићу, да ће и Србија ступити у ту свезу, по обећању Илије Гарапавина, тек здружене војске започну рат!“

По ономе, што смо напријед рекли о односима између овог владара Црне Горе и везира херцеговачкога остаје неспорно, да је између њих уговор постојао. То потврђује ово што пише Ненадовић и Срдић, а најбоље подужеће Омерпашино у Босни и Херцеговини. Послије узалудњег покушаја Веџи-паше, Хџреџ-паше, Кјамил-паше па Тахир-паше, који су један иза другога долазили из Цариграда, да униваме Босну и Херцеговину, у јулију 1850 долази истом намјером чувени Омер-паша са 15 батаљона низама. Кад је то чуо Али-паша, он је послао сина свога Хафиз-пашу и владика Јосифа да срету Омер-пашу у Новој Вароши и допрате до Сарајева, упуством, да му до знања ставе, како се у Херцеговини не може увести онај поредак, као по осталијем папалуцима, а да му ставе у изглед, да ће покупити неколико рекрута, и пружити му још к томе добро мито; а у исто доба, да му кажу, да он сам не може одити к њему у Сарајево, пошто је и стар и хром. Омер-паша није хтио ни да чује ово посланство Алипашино, него их је назад вратио с наредбом, да Али-паша сам одма дође у Сарајево. Стари везир није могао куд, него се крене пут Сарајева, гдје су се били сакупили и остале паше, капетани и по један улема угледнији из свакога округа. Ту је Омер-паша прочитао дотични царски ферман, и сви присутни обећаше, да ће султанову заповијед испунити, али су друго мислили. Али-паша, повратив се у Мостар, цијелу се поћ савјетовао с улемама и својијем доглавницима; сјутридан похитао је на Буну. Турци мостарски, кад су чули да је дошао у Коњицу Скендер-бег са низамом, латише се оружја 3 октобра 1850. Ту се окупише све балије из кадлука мостарског, невесињског и гатачког. Било их је у све 1000 на оружју, а на челу им Алипашин кавез-баша. Али паша се у то са Буне повукао у Столац, и ту се утврдио. Отпоче право војевање. Низам равби херцеговачку војску код Борках, гдје многи падоше, а многе везане у

Сарајево отпратише. За тијем Скендер разби мостарце, који су се били утврдили на Влаху. Други дан, 29. јануара 1851 уљеглао је у Мостар, и по заповиједи Омер-паше позвао је ту на вјеру Али-пашу са синовима из Стоца, које свеза и затвори. Онда дође у Мостар и Омер-паша, уз кога је био Хасан-бег требњишки, познати нам непријатељ Али-паше. Међу тијем је у Крајини и Посавини народ такођер био устао на оружје. Омер-паша је све то приписивао Али-паши. Из Мостара Омер-паша крене убрзо пут Крајине са свом војском. Собом поведе Али-пашу, на машчету — на вишу поругу старога везира, а узањ је пјешачио његов син Хафис-паша; његови пак приврженици везани слиједили су га. На томе триомфалноме путу Омер-пашином, једно јутро Али-паша освануо је задављен. Тако је жалосно свршио свој живот овај изванредни херцеговац.

VI. Кад се обазримо на спољашње односе Петра II-ога, ми видимо да овај владар црногорски није нигдје наодно наслона за свој будући рад народно-политички као кад Али-паше; осим тога, послје таквог успеха Омер-паше у Херцеговини, какву је он будућност могао предвиђати и за Црну Гору, пошто Омер-паша савлада отпор и у Босни? Отуда се може извести, какна је брига морала мучити владара, као што је био Петар II. И руска је дипломатија била извијештена о опасности, која је Црној Гори пријетила. Руски консул Гагић писао је из Дубровника 30 окт. 1850 руском посланству у Бечу: „Назад три недјеље овдје се налазио женијски пуковник Али-рива-бег, кога је порта изаслала да извиди неке тачке близу Дубровника и Боке Которске. По турском својству, он је доста скроман и врло мало говори осим о стварма, што се односе на његов посао. Али будући да страсно пије вино, он се напио и открио је аустријскоме комесару, да је овамо послан не само да извиди аустријску границу с туреком, него да је његова прави мисија, да проучи положај Црне Горе и њену околину, да згошкови Омер-пашин, сепаркјеру у Босни и Херцеговини, операциони план, по ком има он на прољеће започети ратовање да покори црногорце турској власти, тврдећи, да је порта одлучила на сваки начин да покори Црну Гору, да лакше утврди своју власт у Херцеговини и Арбанији, те тијем да смањи или сасвијем уништи јаки улив руске владе на словене, турске поданике. Назад двије недјеље пуковник Али-Рива-бег отпутовао је у Босну код Омер-паше. Омер-паша се сада занима купљењем и обучавањем рекрута, у чему како се чује, добро успијева. Њему је наређено да од босанаца и херцеговаца састави 30 пукова. Предпостављајући да ће сепаркијерс

поћи за руком, да ове виме састави војску у Босни и Херцеговини, *што црногорцима предстоји велика опасност*, и трудно да ће они на прољеће моћи одољети; тијем више, што су лишени потребитијех средстава за ратовање, *особишо немајући муниције, коју немогу добити из Аустрије за никакве паре!*¹⁴ Ми смо већ видјели, да се прорицање Гагићево испунило односно успјеха Омер-пашина у Босни и Херцеговини, одма у почетку године 1851. И баш иза тога постигнутога претходнога услова нападаја на Црну Гору, тешко обољели Петар II из Италије иде у Беч, да се састане са царем Николом, који се тада налажаше у Олмитцу, намјером да иште помоћи и заштите против Омер-папе. Пошто је руска војска код Вилагоша спасла Аустрију и угасила велику револуцију, није чуда, што цар Никола, још као гост аустријског двора, не прима господара Црне Горе, вјечите ратоборне представнице српске независности и српске државне мисли, којој је Аустрија већ забранила била, да набавља ратне муниције. Мора бити, да је руски посланик у Бечу вјешто одвратио владикау од те његове намјере, јер владика тражи допуштење, да пође у Петроград, да се престапи цару; али 28 априла барон Мајндорф одговара владици, да је саопштио цару његову жељу, па да је цар нашао, да би владици врло трудно било, да у онаквом здрављу путује, а притом да тијем путовањем не би николико увеличао обичну бригу цареву о Црној Гори; ако се покаже која потреба, да ступи с руском владом у тјешњи снопај, барон Мајндорф изјављује владици, да ће сматрати срећом, да му са своје стране учини све могуће. (Д. А.) Иза тога одма владика подноси молбу цару, да ону изванредну припомоћ од 80,000 рубаља асигнације, удијељену г. 1837, и за пет година продужену г. 1846, за друге пет година опет продужи; и Неселроде 20 јула јавља бечком посланику, да је цар владичину молбу испунио; и к томе, да је цар по владичиној жељи одобрио, да се дигну 3000 дуката од суме, што је владика положио 1812 у комерческу банку, да том свотом исплати дуг учињен за пут и бављење у Напољу. (Д. А.)

Али то није могло олакшати терет, што је морало оборити то одбијање на душу већ тако огорчену забринутога владоца, „Неко вријеме — прича Ненадовић о бављењу владичином у Бечу у својим писмима о црногорцима — владика се са здрављем прилично осјећао... Сваки дан извозио се владика у варош и у шетњу; по кад кад звао ме, те сам и ја ишао с њим. Једно јутро перјаник његов Вукало, са сузама у очима, дотрча к мени: Хајде брзо, хоће господар да умре! — Јаки кашаљ бјеше

му дошао и послје сваки дан досађивао. Др. Шкода, који је долазио и лијечио га, нареди те се пресели из гостионице у другу кућу, у истој улици. Требало му мирноћа и тишина, зато испред куће на улици морало се неколико кола сламе разастријети, да се не чује да кола пролазе. Дању је по мало спавао, а ноћу никако; непрестано је кашљао. Ријетко је кад у постељу хтио лећи; лакше му је било сједити у великој столици. Доктор Јулије Радишић непрестано је био код њега; и Настас Јовановић (сликар) оставио је сав свој посао и усрдно старао се о њему, што је око бонога владике потребно било. Измеђ осталих долазио је и Бранко Радичевић; владика се радо с њим разговарао. — Једног дана било је нас више, владика у великој столици на сред собе, са устуреном главом и жмурио је; мислили смо да спава. Доктор Радишић полако запита ме: ко је владичин насљедник? — Ја изговорим само име „Данило“. — Бранко, који сјеђаше не далеко од нас, рече: ја га нигда нијесам чуо. — На наше велико чудо, владика се осмијехну, и отварајући очи рече: **Ако остане онакав, какав је, чуће га цијела Јевропа.** — У Бечу бјеше велика врућина, запара и врло загушљив ваздух. Љекари нареду те се владика пресели у Хицинг код Шенбруна. Нијесу му дозволили да се вози у колима, него је пренесен у носиљци. Ту му је одмах било боље. — Из Хицинга кренуо се владика за Црну Гору, поред свега тога што су љекари казали, да је то путовање опасно за његов живот. Кад је са лађе угледао Ловћен, подигао је капу и рекао: Нећемо се више нигда раставити!“

VII. Тако болестан и под теретом велике бриге о будућности Црне Горе повратио се Петар II концем јула, гдје га у октобру болијест сасвијем обори. Одма је био позван из Котора љекар, по свој прилици његов стари пријатељ Маринковић, ал му ништа не помога. Имамо његово писмо, од 13 октобра Гагићу, којијем доставља неки одговор барону Мајндорфу; па односно здравља, „да му се не може похвалити; особито од јучер доста се погоршало.“ (Д. А.) А одма 16 октобра јавља Гагићу, да неповољно стање здравља принуђава га, да сађе у Котор, „не бих ли ту или на ком другом мјесту нашао побољшања“. (Д. А.) И по савјету љекарском хтио је да иде у Боку, гдје је топлије, и 17 октобра била је готова једна велика столица, на коју су га имали снијети. Но врло рђаво вријеме не допусти. Сјутридан је било и још грђе, а болијест његова тежа. Био је јако ослабио. „Главари виде, да ће владика брво умријети, али од жалости

нико не може да му спомене, и да га упита имали што наручити. Кажу Димитрију Милаковићу, његовом добром секретару, да га пита. Милаковић приступи му, али се загуши сузама, и ниједне ријечи није могао прословити. Господаре — рече напосљетку Новица Церовић — теби се живот крати! — И прекратио се! — одговори владика. Тада сви главари повичу: опрости нама, господаре, твој хљеб и сô! — Владика исправи главу и гласно рече: нека вам је просто! и нека Бог вама и свакоме црногорцу и србину, ђегод који био, благослови и умножи сваку добру работу! — Затијем послѣје кратког ћутања продужи: не заборавите моје ријечи: љубите Црну Гору, и сиротињи чините правду! — У исто вријеме кавао је да се његов тестаменат налази у Дубровнику код рускога консула Гагића, и у кратко је говорио о свему ономе, што је наредио у тестаменту. Кад га је свештеник причестио, скинуо је капу с главе и јаким гласом рекао: о велики самостворитељу! помози јадноме но јуначком црногорском народу; одржи га у слови и у поштењу! — За тијем устане са велике столице, пријеђе преко собе, и легне на постељу. Ту је неко вријеме жмурно вао да се одмара. Свуд око њега била је велика тишина. Још један пут отвори очи, погледа на главаре и на своју родбину, па издаде. То је било 19 октобра 1851 године у десет сати пред подне.“ Овако прича посљедње тренутке великога овога србина Љубо Пенадовић, који нам је испричао и његово борављење у Италији и у Бечу с великом љубави, као очевидац, и који је истом љубави испитивао очевидце овѣјех тренутака.

VIII. Његов тестаменат, који се нашао код Гагића у Дубровнику овако гласи: „Слава Тебје, показавшему нам свјет! Хвала ти Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести и враках једнога твојега свијета дивнога сунца благоволио напојити. Хвала ти Господи, јер си ме на земљи над милионима и душом и тијелом украсио. Колико ме је од мога ђетинства твоје непостижимо величество топило у химне — у химне божествене радости, удивленија и велељепоте твоје, толико сам бједну судбину људску са ужасом расматрао и оплакивао. Твоје је слово све из ништа створило, твоме је закону све покорно. Човјек је смртан и мора умријети. Ја са надеждом ступам к твојему светилишту божественом, којега сам свијетлу сјенку наврио јоште с брејега, којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на твој позив смирено идем, или под твојим лоном да вјечни сан боравим, или у хорове бесмртне да те вјечно славим. — Ако ми се догоди сада да умрем, овај начин послѣје себе

вљам: 1-во. Насљедника мојега остављам Данила, Станкова
и, а мојега синовца, којему остављам владичество, како је
тарине узакоњено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико
движимо имуће, што имам у Црну Гору, остављам и пре-
чујем мојему брату Перу, да Данила у свачему, како сво-
сина, наставља, доклена се Данило учини способан народом
ивљати. — 2. Новци, који су ми у економ. банки у
ербургу, од којијех су облигације у министра иностранијех
а, њих остављам народу црногорскоме, то јест: да су
дњи, а добит од њих, да прима владика, који био, и за
добит да им купује праха да бране слободу, а у гладне
не, да купује за исте новце жито, и без паре и динара да
ијели сиротињи црногорској и брдској, али никада да не
е речене новце из банке извадити, но вјечно у њу да
ну, само добитком да се ползују. — 3. За новце, који су
7 Бечу, 50 хиљада флорина — у барона Сине а 50 хиљада
сп. Тирке, добит с ове стотину хиљада флоринах остављам
тељима и двјема сестрама, да исту добит уживају, док су
четверо живи, а пошто ми се преставе и родитељи и сестре,
паре остају за народ црногорски на исти начин, како и они,
су у Петербургу. За исто молим и министарство мојега
овитеља, како бих се ја престабио да прими облигације од
ех новаца у Бечу и да пренесе исте новце код онијех
цах у Петербургу, да не би погинули јадном народу
горскому. — 4. 50 хиљада флоринах од рачуна од жита,
су ми у мојега брата Пера, нека их мој брат Перо раздава
ду (по зајму и у помоћ) и нека ји купи од народа на онај
начин, како сам ја уредио, а по смрти мојега брата Пера
се спреме у Петербург у банку, ће су и прочи моји новци,
нека се добитком истијех поступа по начину горереченом
роче новце; али у главу (главно) ни од једнијех новацах
ех да нико не смије таћи; но да вјечно у банки стоје, да
колико толико прискочило у нужди кукавnome, но у исто
и витежкому народу црногорскому. — 5. 40 хиљада фло-
их, те су у гвозденој каси на Цетињу, оно нека се за нужде
две троше, како виде мој насљедник Данило и мој брат
). Ко ишта из овога овди уписатога преиначи, био му црн
з пред људма и јаростни се суд Божиј над њиме извршио
у грдну неправду, коју би пред лицем неба и земље учи-
— Овај тестаменат у оригиналу оставља се у консулат
и у Дубровнику за велику сигурност и точност. На Прчању
јаја 1850 год. Владика црногорски П. П. Његош.“

IX. Овом својом посљедњом вољом, посљедњијем владарскијем дјелом, Петар II потврдио је сав свој рад и правац свога рада. Прије свега, како је од старине узаконјено у Црној Гори, он је себи изабрао насљедника, о коме је рекао пред толико срба, око њега окупљенијех у Бечу, да ће га чути цијела Јевропа. Тај свој избор он је био објелоданио главарима, кад су дошли на Прчањ, да га испрате болесна на пут у Италију. То је било у кући Антона Луковића, код кога је владика био одсио.³⁾ Колико је Петар II учинио добра Црној Гори овијем избором, показвао је књаз Данило, који је прославио Црну Гору на бојноме пољу, истакао је првом чињеницом на пољу остваравања велике српске мисли, и извео је на пут, којијем је под срећновладајућијем његовијем насљедником стигла до потпуног уживања међународнијех права. Прије него је наступио час, да утврди своју посљедњу вољу, Петар II, у цвијету мушке младости, у снази циновског здравља, није се старао, да приуготови себи насљедника, вато изненада оставља на своје мјесто Данила, младића од 24 године, којег тек тада шиље у Русију, да се припрема за владичанско достојанство. До тада га је држао код себе на Цетињу, и ту га васпитавао кроз осам година. Један од учитеља био му је Ђорђе Срдић, свршени богослов и српски пјесник, родом из Далмације. Пошто је наименовао насљедника, долази брига владичина о народу црногорскоме и његовој слободи. Ми се морамо дивити, колико је Петар II уштедио новаца, да његов народ у нужди може набавити праха, да одбрани своју слободу, и у нероднијем годинама, да набавља жита без царе и динара! Ту су не само сви новци, што је Црна Гора добила од Аустрије за манастире Мајине и Стањевиће, и накнаде при разграничавању, него је ту и уштеде за црне дане од примане руске припомоћи. Најпослије све те новце он смијешта у једну петроградску банку и ту их повјерава министарству иностранијех дјела, упркос свој хладноћи, која га је отуда за живота била. Петар II је схваћао правилно узроке те хладноће, те га она није могла од Русије одбити, имајући постојану вјеру у вјечите законе природе, који су Русију имале извести на пут народне политике;

³⁾ Рукопис Срдићев. — Неки писци мисле, да је владика намјеравао оставити на своје мјесто свога синовца Павла, од брата Пера, којег је био послао у Петроград на науке, за ког Татишчев нише владици 15 октобра 1840, да је цар Павла примио у пажески корпус. (Д. А.) Павле је умро у Петрограду као императорски паж 20 маја 1842. (Д. А.) Ми знамо да је ова смрт Павлова јако ожалостила владика, и да је дуго за њим туговао; али његово васпитање свједочи, да га владика није справљао за свога насљедника, нити је он тада, онако млад и здрав о насљеднику бригу водио.

а што је још више, знајући, да Црна Гора нема таквога ослонца на читавоме шару земаљскоме, ако га ту изгуби.

Петар II био је проглашен за господара 19 октобра 1830, а преминуо је 19 октобра 1851; владао је дакле тачно 21 годину; а живио 40 година мање 12 дана. Чудан је случај, што је исти дан примио и оставио тешко бреме владалачко; а може се рећи и у исто доба дана, јер је издахнуо у 10 сати прије подна, а био је проглашен за господара прије подна; уз то је до посљедњег часа вршио дужност владалачку. Оплакали су га стари отац Томо и мати Ивана, брат Перо, братучеди: Станко Стијепов, и Ђорђе, Машан и Вуко од стрица Сава, који је био умро 1845, и синовци: Мирко Станков, Крето Машанов и Драго, Перо и Крцо од братучеда Јока, који је преминуо 1848.⁴⁾ Насљедник му Данило био је у Русији.

Владика је био саградио црквицу на Језерском Врху, на Ловћену, и у њој себи гроб, и при умирању препоручио, да га ту сахране. Али јесењска киша не допусти да му ту жељу испуне, премда су га четири дана у његовом двору држали, очекујући нећели вријеме пропустити. Тако га сахране у манастирској цркви, али не под земљом, него у озиданој гробници. И тек г. 1855 у септембру био је пренесен на Ловћен, гдје је своје праху вјечно пребивалиште био изабрао, и гдје срби могу слободно своје очи пуње милоште упирати одсвакуда, докле им Ловћен не ишчезне у небесном плаветнилу. Ту га је допратио књаз Данило са књагињом Даринком, сви главари са мноштвом свештенства и силан народ. Ту и данас не само црногорци него и из осталијех крајева срби узлазе, узбуђени најплеменитијем осјећајима, и узлазиће док буде оног славног врха, да задовоље своју српску душу, па да се могу међу браћом хвалити овијем племенитијем хаџилуком.

Данила је био владика тек послао у Русију, да се приправља, да га замијени, и Перо Томов, пресједник сената, сада прва личност на управи земље, 2 новембра пише Гагићу, да моли цара, да Данила стави у духовну академију невског манастира, да се ту изобразавља за владика, будући га је покојни владика назначио за свога пријемника (Д. А.); а исти дан доставља у Биоград и у Котор, да је њега народ признао за господара! (Д. А.) Али 22 новембра барон Мајндорф, руски посланик у Бечу, пише правитељствујућем сенату, по наредби царевој,

⁴⁾ На страни 2 треба исправити, да је Стијепов имао три сина: Станка, Јока и Митра. Ту је погрешно истовјесован Јоко Томов са Јоком Стијеповијем,

да је цар искреном жалопћу чуо глас о раној смрти владике Петра, и удостоверив се о његовој посљедњој вољи, да је признао њено испуњење, саобразно од искона у Црној Гори завденијем поретком — јединијем среством, да се у том крају сачува и обезбједи спокојство и благоденствије. У завјештају свом владика изражава овако своју вољу: за насљедника именујем Данила сина Станкова а мојега синовца; њему предајем од старине у Црној Гори узакоњено владање. — Ова света воља владичина у исто је доба и воља царава, која има бити једнодушно примљена и чистосрдачно испуњена црногорскијем сенатом и народом. Његово величанство признајући Данила јединијем пријемником усопшег господара и владике, и узимљући га под своје покровитељство, наређује сенату, да Данил непосредно буде проглашен за врховног владоца Црне Горе. Обавјештен о тој вољи царевој Данил се враћа у повјерену му земљу, да га без одлагања виде сенат и народ, и да му се обвежу вјерношћу; а за тијем ће у Русију на посвећење. (Д. А.) Овај енергични корак цара Николе учинио је, да посљедња воља владичина буде извршена, што је уздржало мир и законити поредак у земљи, послје смрти Петра II-га.

На каквој је висини политичкога значаја Петар II оставио Црну Гору најрјечитије говори то, што се Омер-паша, пошто је покорио Босну и Херцеговину, стао справљати на ратовање противу Црне Горе, ратовање које одма и отпочиње.

Ми смо изложили дјеловање владичино као владоца, његове велике тежње, у једном истом вазда постојаном правцу, и ту је довољно означена сјајна историјска слика изванреднога мужа, који у борби с црнијем приликама, у којијема је живио и радио, подлијеже тијелом, али нам оставља дух, који ће руководити српски народ, док не оствари идеале свог великог пјесника.

X. Само ћемо још покупити коју карактеристичку цртицу, које ће нам допунити појам о личности Петра II-га.

Рус Ковалевски, који је провео неколико мјесеца на Цетињу са владиком, пише: „Владичина личност, ма у којем се друштву налазила, свуда би се одликовала, свуда би трага за собом оставила; а у Црној Гори она се оптро истицала међу простијем црногорцима. Прелијепога лица, раста врло високог и међу црногорцима, изразом умнијем, очима више замишљенијем неголи живијем, имао је начине изванредно пријатне, без ичега неприроднога, оптрога, угловитога у саобраћају. Владика је привлачио к себи одма с првога познанства; а ко га је из

ближе познавао, није могао да се не привеже к њему са свом душом. Светопочивши био му је одредио наставника човјека учена, философа Милутиновића, ал' се наука не даје лако слободнијем натурама, наученијема у Црној Гори, на слободном ваздуху, при звуку оџужја, при грмљави хитаца, при чудеснијем п'двизима; физика се развија на рачун душевнијех сила. Владика се родио пјесником; познавање свога роднога језика и народнијех предања приуготовило му је раније средства за књижевна занимање. Остало знање добио је, пошто је постао владоцем, када је био обременен пословима д'љу, а тек је ноћу грабно вријеме да учи. Владика је био један од најобразованијех људи нашега доба. Осим свог родног језика, он је лијепо говорио и писао француски и руски, говорио је италијански и поштогод њемачки. Он је много читао, особито је изучавао историју. Желећи да уведе ред и друштвеност у своју земљу, он је дужан био да се стара и о њезином образовању, — он који се толико трудио на сопственом образовању!“ — Ковалевски је омет долазио у Црну Гору годину послѣје смрти владичине, и пише: „Говоре, да се владика посљедњијех година био измијенио на грђе. Говоре да је постао тврдицом — и што још не говоре, но треба знати, ко говори? Ја сам далеко од безусловног хвалења покојника; доста је прошло времена да бих се дао занијети страстима; ја нијесам виђао владика посљедњијех година, али сам прије добро знао и могу овдје поновити, што сам већ некада говорио, да је владика често давао и посљедњу кошуљу сиромасу: зар је могуће да се човјечија природа толико измијени и преобрати, још у младијем годинама, у — тврдицу!“

Инглески путник Виљкинсон пише: „Његови начини очаравају, његов је разговор занимљив и пријатан. Његове примједбе историјске, политичке и о другијем предметима, о којијем он радо размишља, показују у њему велико знање и изврсно памћење.“ Исти Виљкинсон каже, да је владика одлично гађао из пушке, тако да би погодни лимун, бачен у ваздух, и да је живио као прави црногорац, па наставља: „Његова спољашност доста му на корист служи, и његова величанствена појава има улијевати поштовање у прости и ратоборни народ. Он је развијен сасвијем саразмјерно његовоме расту. Има невелику браду, а дуга тамна коса спушта му се низ затиљак; на глави црвени фес. Обрве дуге, а у цртама лица израв кротак и привлачан. Његова је обична ношња као обичност црногорца, ал' скупочијенија, и огрће се црвенијем ћинтерцем. Гаће обичне црногор-

ске плаве, бијеле докољенице, црне цревље, и двије туђе при-
бавке — црну мараму око грла и црне рукавице.“

Рус Попов, који је посјетио Црну Гору 1842, путовао је с владиком на параброду из Дубровника до Котора, па је у својој књизи забиљежио: „Сви су путници били на крову, али нијесу се мицали, ни жагорили као прије. Томе је био узрок присуство црногорског владике. Он је сједио замишљен, окружен старјешинама, који су хладнокрвно пушили из чибука, не обраћајући ни мало пажње на сапутнике. Аустријци су тражили начина, како би говорили са владиком, а три арбанаса стајали су мирно заједно, наслоњени на решетку, и гледали су владика. Ово су били најбрбљавији од нашијех сапутника; они су родом из Скадра, и враћали су се из Тријеста, куда су путовали трговачкијем пословима. Али су сада умукли. Један од њих, видећи, како се владика љубавно са мном понаша, приступи ми и рече: замоли господара, да нам допусти, да му руку пољубимо. — А ви сте латини, одговорих му ја, а он је православни епископ. — Ми смо сусједи и поштујемо га, — одговори арбанас. — Али сте му ви непријатељи. — Па што? он је јунак и добар човјек. — Ја сам поднио владици молбу, и он им је жељу испунио.“

Славни италијански књижевник Франћеско Карара из Далмације пише: „Ја га нијесам могао никад схватити из књига и извјештаја другијех, али држим да сам га схватио и појам добио о њему, разговарајући се неколико пута с њиме. Он сада припада историји, и не будући више владалац него прах, мило ми је забиљежити оно, што ми је чинило да га схватим. Год. 1846 састао сам се с њим у Сиљету и са шкоцем А. Патонем, који је у осутству владичином видио Црну Гору, те кашње г. 1848 у Лондону издао оно знаменито научно своје путовање под насловом *Highlands and Islands of the Adriatic*. У скоро прошлом јулу нашли смо се у Хитцингу код Шенбруна. Он се био преобразио. У оквиру црне дуге косе и црне браде, на смршаном лицу, бљедило још више падаше у очи; очи му бијаху мутне и угашене, глас промукао, трудно дисање; кад је сједио, био је сам себи тежак. Самном је био витез Најгебаур, други путник и љубавни описалац Далмације и Црне Горе, који је био посјетио владика љети г. 1850. Владика је говорио о својој здрављу, које није држао да је у опасности. По оку, по изгледу, по ријечи виђасмо болесника срушена; али, кад је почео говорити о Напуљу, гдје је провео посљедњу зиму, да се опорави, и описивати чарну му околину, љековити и мирисни ваздух,

лијепо плаво небо, глас му јаче звучаше, лице му се румењаше, душа несавладљива изгледаше да се ослобођава од веза са болеснијем тијелом. Тада сам га познао као пјесника... Мало дана прије било је изашло из штампе у Лајпцигу Најгебаурово дјело: *Die Südslaven*, у ком је описао његово путовање по Далмацији и Црној Гори. Било је наравно да је владика о том дјелу повео ријеч. Рече да га још није примио, ал' да га јако жели читати, јер, закључујући по љубави, што је писац показивао овијем земљама, и по начину, којијем он говораше да је написана књига, могло се надати, да су поправљене кривиче толикијех њемачкијех путника, који су писали колико о Далмацији, толико о Црној Гори, великом лакомислености. Питао ме, јесам ли читао дјела Виљкинсона и Патона, и кад сам му одговорио, да јесам, и казао колико дугују, по мом суђењу, Далматинци и Црногорци научнијем и дубокијем студијама инглеског археолога, и сјајном и корисном схваћању скоцеског публицисте, окрену се Најгебауру: видите, ствар је већ позната, али заслужује пажње. Инглези, што код нас долазе, посматрају и проучавају помњиво сваку ствар, и све узимљу у обзир, и ако их ко не превари, тачно описују. Французи летом виде, и понајвише виде јасно, а често и превиде, али много поетизирају. Већина њемаца, напротив, задовољни су кад могу саставити књигу, какву било, ма и преписану из друге; и како треба о владици и о његовој земљи рећи штогод, што други није рекао, узимљу за готов новац сваку басну и сваку духовиту измишљотину. — Најгебаур упита га о његовој новој поеми. — Штампана се — одговори, и промијени разговор, не дајући томе никакве важности. — Упитао сам га, дали је скована медаља, коју је он био замислио, у колико су листови говорили, у спомен славног косовског дана. Одговори, ми да није, али да има собом нацрт од једнога од најбољијех умјетника напуљскијех. Чујући, да ја и сувише приговарам старинској ћирилској азбуци, пресијече ме: језик треба да је везан с вјером. — Посљедњи пут сам га видио 23 јула, од кад пође у Тријест на морско купање: били смо дуго заједно. Говорио ми је о историји Црне Горе, и како он мишљаше, да је најбоље њен материјал купити. Да би требало најприје обићи село по село, биљежећи мјеста историјска, и главна бојишта, покупити расасута предања и народне пјесме, преписати све што се налази по главнијем књижницама јевропскијем, особито у Млетцима, у Риму, у Петрограду и по архивима у Далмацији; и најпослије пребрати дјела историјска Петровића, Вијала де Сомјера, Милаковића, Стефановића. —

И Виљкинсона, — наставих ја. — А он одма: да, али не Стиглица. — Из дугог и разноврсног разговора, опазих дивљење владино према даровитости лорда Палмерстона, карактеру Томаса, образованости барона Мајндорфа, енергији грофа Стадиона, одушевљење према Напуљу и Млетцима, и негодовање, не увредљиво и не простачко, против неправих написанијех о њему и о његовијем... Одједном нагласи: вјера и јунаштво двије су животне стихије за мој народ. Јунаштво могу сачувати у осветама против турака, и ту ми је потребито служити се библијском ријечи: *којом мјером мјерите, истом ће вам се мјерити*, — али што ме ожалостује, то је, што хладни религиозно осјећање. Ово нам је Карара забиљежио у некрологу, који је овако започео: „Петар Петровић II, владалац, првосвештеник, војсковођа, и бард Црне Горе више не живи. Његова је лира сломљена; његова сабља остаје још извучена“ ...

Медаковић пише: „Док је у цркви, држаше се достојно, смирено и примјерно: негледаше ни куд на страну, до једино на Божији жртвеник. Црквено пјеније бјеше му мило, а још више онда, кад ко има јаснији глас. Не читаше у цркви ни *Вјерују* ни *Оче наш*, а мени би често давао знак да појим. Сви наши добри срби бјеху љубитељи нашег црквеног пјенија. Из цркве излажаше владика весела и задовољна лица, бјеше у свему блажи, доступнији и штедрији — чисто кано да је награђен неком невидљивом благодати творца небеског. — Милаковић бјеше 18 година уз владика и могаше га најбоље описати; али он бјеше устручљив, па се не смијаше у то упуштати. Често се сјећаше Милаковић свога господара, доброг владике, уздисаше и лијаше сузе за њим, називајући га: *Српска дика*. — Једном дошавши владика с мора на Цетиње, и тек што је улега' у кућу — посвађаше се доњекрајци и бајице; а владика одма истрчи са засуканијем рукавима, па потрчи она сила људска у сав мах на крчме (у трку спаде му капа с главе за коју се он не осврташе) па улеће кано ора' међу пилиће, те поче развађати завађену и опаку гомилу људи, и разбаца их на све стране, па ће онда онако уморан рећи: што сте се помамили, ево ми не дате ни да починем, рђа ве била! Из овог се види, како је владика желио, да се не пролијева братска крв његовијех црногораца. Он ускаче међу голе оштре ножеве, ће међу распаљенијема могаше лако да и он погине. — Мало се налажаше црногораца, који боље гађаше од њега. Вјештину стријелања показиваше он и на параброду: баца му се наранча колико се може више у висину, а он опали из штуца и зрном

погоди наранчу. Сви путници, што су на параброду, радо гледаху на владика, на господара црногорског, и сваки желијаше, да што проговори са владиком — он опет не одбијаше никога, већ се са свакијем радо разговараше, али му је најмилије било разговарати се са људма од знања и науке. На параброду бјеше међу осталијема и свештеника и богослова латинске вјере, који приступаху к њему и разговараху се с њиме о свему; а кад би му ови примјетили, да су и они славени и да дишу за славенство и ако су латинске вјере; а владика хитро на то одговори: сви смо ми браћа — и — *браш је мио ма он које вјере био*. Владика својијем владањем, кретањем и својијем говором бјеше у стању да очара људе, па да их поведе за собом куд гођ хоће. — Вук Караџић долажаше често код владике (у Бечу); а у то доба бјеше Вук спремио да печата свој превод Новог Завјета, па тражаше од владике, да му даде благослов архијерејски; а владика не желећи да прима на себе оно о чему није најбоље обавјештен, па ће му одговорити: није то, Вуче, за мене, нити су то моји послѣ, него ето у Унгарији доста наученијех српскијех владика, који су учили и познају сва црквена правила и каноне, па се ти обрати к њима каноничарима архијерејима, да ти даду благослов; а да иштеш од мене благослов за ослобођење браће срба испод несноснијех јармова, и за набавку оружја и иђења у рат, у томе сам ти ја прави владика, па би ти да' благослова колико оћеш; али ти, Вуче, нијеси за то, колико ни ја за оно прво. — Он устајаше рано, па како устане пригрне свој црвени ћурак, шеће се по биљарди, па би ставши код прозора пут истока цјевао црногорске јуначке пјесме тихијем гласом, а најрадије цјеваше Никџа од Ровина. Кад поније каву с млијеком, онда му донесу симсију, па би пушио, сједећи на својој гвозденој столици, коју му је направио цетињски ковач циганин Лаво — и ова служаше владици за престол. Покрај ове столице стајаше мали стол, на којем бјеше артије, перо, оловка, мастило и по која књига и цовине. По неке путе играо би на биљару. Ако ли дођу црногорци на давију или на разговор — он остави читање или писање, па слуша; ако ли му буде што неповољно, онда устане и шета. У подне заложѣ по једно јело, али понајвише стојећи, и то је била закуска. Понио би само по једну чашицу ракије. Обједоваше у 5 сати у вечер; јела су обично проста, слаткише неоћаше никакве; пијаше врло мало, по чаше вина са водом. Он бјеше умјерен и у јелу и у цибу. Послије обједата шеташе

по пољу и пушаше љуте цигаре од љешанског дувана. ⁴⁾ Вративши се из шетње иђаше у кухину, ђе имаде доста огња и ту би сједио, а и главари посједају око огња. Сви црногорци радо сједе око огња, па тако и владика, али и ође не провођаше владика вријеме увалуду, већ имаше вазда по једног од писменијех људи, који му читаше руске књиге, а по кад и кад и италијанске — а то слушаше владика пажљиво, па кад примијети штогођ важнога, рећи ће: *забиљежи то*. Сваку вече један од момака таријаше му ноге до кољена са љутом ракијом. Главарима је тешко, што се чита; али док траје то читање, не смије ниједан ништа говорити, па једва чекају кад ће владика рећи: доста је — забиљежи, да знаш, ђе смо остали. Послије овога читања, дигне се владика и иде у биљарду, а за њим сви главари. У биљарди бјеше један лијеп биљар, три клупе и три столице и два стола, од које на једном обједоваше владика, а други, на којем писаше — и на овом у вече упале се по двије лојане свијеће и то само док владика чита или пише, а кад престане — погасе их — а биљарду освјетљиваху двије лампе. Одма док је владика пријеша' из кухине у биљарду почињу долазити на посједак они црногорци, који су ма којим послом дошли на Цетиње. Како који улази, приступа гологлав и целива владика у руку, па га питају: а да како си, господару? — Владика им одговара: слава Богу, добро сам, а да како ви је на дом? Како су ви усјеви? Како ви је стока? Јестели мирни од турака? Ајте тамо па сједите. — Они се измакну, ставе капице на главу, па сједају на клупе, а кад нема доста мјеста, скрсте ноге, па сједају на под. Сви сједе и сви су под капицама, само што перјаници стоје и гологлави су, а перјаници су све бирани момци и од првијех црногорскијех кућа. Они се разговарају о свачему са владиком, а владика ће најпослије упитати: имали који међу вама да поји? — Сваки се стиди да поји пред владиком, бојећи се, да неће знати најбоље, али га ови други окупе: а немој, чоче, да те молимо, већ пој, ако хоћеш. — Владика имаше и гусле, па уз ове пјевачи и пјевају. Ту се пјевају само јувачке пјесме; а кад испјева, онда се разговарају, како је који учинио јунаштво: хвале добре јунаке, а куде оне, који се нијесу држали јуначки. Ова и ова забава трајаше сваку вече до поноћи, а и до једног сата послје по ноћи. У овој биљарди бјеше једно огледало на зиду, а околно њега оне изломљене пушке на Салковини, неколико мањижех

⁴⁾ Владика је био добио човјека са стране, вјешта да савија цигаре; но овај индустријски покушај није успио.

слика и велика слика Петра Великога, цара руског. — И на само ођело мало трошаше владика. Имаше два коња, лабуда и гаврана, које често јашаше, па у том јашењу дераше се ођело, које даваше да се окрпи, па би га опет носио. У празничне дневи иђаше у цркву, али не сваки пут. Божићни празник држаше исто кано и сваки црногорац: налагаше се бадњак, пецијаху се пецива, из његове куће меташе се из једне веље пушке. На овакав празник иђаше у цркву, а по свршетку литурђије приступаху сви, да се мир-боже, целујући владика у руку, а он сваког у чело. Из цркве иђаху сви к владици, који би свакојег угостио печеницом и другијем мрсом, кано ти и вином и ракијом. Сви ови и овакви обичаји бјеху владици мили. Поступак, дочек, и угошћење владичино опомиње на оне прастаре српске обичаје, на онај домаћи живот, који је пун љубави и искрености. И дивно је и мило је, и испуња свако људско срце милинама, кад види владоца, вођу и архипастира, како се опходи са својијем народом, кано родитељ са својом најрођенијом ћецом. — Овај владика установи у прве сребрену медаљу са надписом са једне стране: *Вјера, слобода — за храброст*, а са друге двоглави бијели ора'. Затијем установи златну медаљу (1847 г.) са надписом: *Вјера, слобода — за храброст*, а са друге лик: *Милош Обилић, Цетиње*. — Медаковић још биљежи, кад је био с владиком у Бечу г. 1847, да је одма промијенио стан, кад је нешто опазио на газдарицу, једну младу бароницу; па кад су из Беча пошли у Млетке, гдје га је често походио славни Томазо, да није него једном био у позоришту, сматрајући, да му ни то не пристоји; а на повратку, на параброду, будући ускршњи пост, строго се поста држао.

Овијем цртицама и утисцима писаца, који су опћили са владиком, хтјели смо допунити појам, што се може из ове књиге саставити о владици као човјеку. Рус Ковалевски као Србин Медаковић, инглез Виљкинсон као италијанац Карара, истијем одушевљењем написаше упечатке, што је на њих учинио Петар II, не у једном часу, него у дугом опћењу, и забиљежише ситнице из начина живота његова истом љубави као и његова ријетка својства, која су га издизала високо изнад обичнијех људи; и у том сагласју осјећања писаца, независнијех један од другога, најбоље се огледа личност владичина.

Али сузе Димитрија Милаковића, којијема је спомињао свога господара, кога није оставио већ у гробу, и његово устручавање из самог страхопоштовања, да нам остави из свога пера слику

владичину, буди нашу машту, да сама допуњује најсјајнијем бојама слику овог великога србина, којег је Љубо Пенадовић њежно оплакао овијем стиховима:

Хеј владико, наше сунце јарко!
 Лепо л' грану, али траја кратко.
 За озеблог мало је Србина,
 Што си сјао двадесет година.
 Све до гроба — од малог дјетета —
 Борио си с' с много елемента.
 Па је чудо да с' и до сад трајо,
 Међ' каквим си горчинама стајо...

— — — — —
 Ко год срце имаше у груди
 Морао је сваки да те љуби;
 Гроб твој сваки ће сузама да роси,
 Који знаде Српству био што си.

— — — — —
 Што је добро, што је лепо било
 То у теби све се сјединило.
 Ко те чуо из деветих уста
 И томе си узбудио чувства;
 А ко зна те, ко је с тобом био,
 Тај у теби све је изгубио!

